

وارليق

تۆركجه - فارسجا فرهنگي درگي
فصلنامه فرهنگي تركي - فارسي

۲۵- جى ايل، ياي ۱۳۸۲، سايي ۲-۱۲۹، ۱۱۲ صحيفه

دوكتور محمد علي فرزانه

آذربايجان ديلي و ادبياتي نين سارسيلماز آراشديري جيسي

ISSN 1023 7186

قيمت: ۵۰۰ تومن

اۋلۇ تانرى نىن آدى ايله

وارلىق

فصلنامە فرەنگى فارسى-تركى

نۆركجە-فارسجا فرەنگى دركى

۲۵-جى ايل، ، سايبى ۲-۱۲۹، ياي ۱۳۸۲

بۇ سايبىمىزدا:

- ۳..... دده قۇرقود حاقىندا دۆشونجه لىرىم، دۆكتور جواد هيئت
- ۱۴..... نام ھاي «بيگانه» تركى و عربى، حميد دېاغى
- ۲۸..... باھار شيروانى نىن شعرلىرىندە عارىفانە مقاملار، ريحان صنعان قىزى آى دميرؤوا
- ۳۳..... قاشقارلى محمودە گۆرە ۱۱-جى يۆز ايلدە تۆرك دۆنياسى، دۆكتور جواد هيئت
- ۳۸..... آراميزدان كۆچنلر (پروفىسور غلامحسين يىگدلى)، دۆكتور محمدعلى فرزانه
- ۵۹..... حيات و مدنيت
- ۶۵..... فرزانه ايله گۆروش، ابراهيم رفر
- ۷۴..... مدعى روايتى جديد از تاريخ هستم، مصاحبه با ناصر پورپيرار
- ۷۹..... سخنى با اصحاب گفتمان خاك و خون، بۇيوك تبريزى
- ۸۴..... شعر
- ۸۶..... مين بير ماهنى (وۆقار احمد)، رافىق بابايىف، عالم نى اؤغلو
- ۸۸..... اورتوقرافى چاليشمالاريمىز و بۇگۆنكو طلبلر، ابراهيم رفر
- ۹۴..... قرەباغ از سال ۱۹۲۳ تا ۱۹۸۸، دۆكتور صمد سردارى نيا
- ۱۰۹..... آذربايجان شيوهرلىرىندە قديم منسوبيت و شخص فؤرمالارى، دۆچنت دۆكتور محرم ممدوف
- ۱۱۲..... آلكساندر خۇدزكو، آذربايجان مدنيتىنى غرىدە ايلك تانيتديران، ايهار لالكو

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قۇراللارى اساسىندا يايىنلانير

اولو تانری نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

تۆركجه - فارسجا فرهنگى دركى

۲۵ - جى ایل، ، سایی ۲-۱۲۹، یای ۱۳۸۲

دوكتور جواد هیئت

دده قۇرقود حاقیندا دۆشونجه لیریم

دده قۇرقود داستانلاری، دده قۇرقود کیتابی نین اولینده ده یازیلدیغی کیمی، اوغوز تۆركلری نین داستانیدیر. بۇ داستانلار اوغوز انللیرى نین یاشاملاری نین بیر آیناسی و قدیم کۆلتور و فولکلوروموزون زنگین خزینه سیدیر.

داها اونجه کسى یازیلاریمدا و دده قۇرقود قۇرولتایلاریندا ایضاح اتدیگیم کیمی، دده قۇرقود بیزیم (اوغوزلارین اولادلاری اولان آذربایجان تۆركلری نین) ان قدیم میلى - ادبى آبیسه میزدیر. حادیشه لیر آذربایجاندا باش وئرمیش و دیلی ده آذربایجان

تۆركجه سینه باشقا تۆرك دیللیرى، حتا آنادولو تۆركجه سیندن داها یاخیندیر. آنجاق بۇنو دا علاوه ائتمه لی یم کی، دده قۇرقود آبیسه سی بیزیمله برابر بوتون اوغوز تۆركلری نین یعنی آذری و آنادولو تۆركلری نین اورتاق آبیسه سیدیر و دیلی ده اوغوز جادیر، یعنی اوغوز تۆركجه سی هله آذری و آنادولو لهجه لیرینه آیریلما دان اونجه یه عایدیدیر.

بۇزادا علاوه ائتمه لی یم کی، دده قۇرقودون دیلیندن باشقا، اورادا کئچن یشر آدلاری و بۇ یشلرده یاشایان خالقلارین احوالاتی و حادیشه لیر بونلارین غربی آذربایجاندا و تۆركیه نین شرقی اوجوندا باش وئردیگینی گۆستریر. بۇزادا اؤرنک اولاراق بۇ آدلارین بعضیلرینه ایشاره ائدیریک: دمیر قاپی دریند،

بردع، گنجە، البنجە، قازىلىق داغى، قارادىنىز بايبورت قالاسى، آمىت (دىيار بىكىر)، گۆيجە دىنىز، سۆرمەلو. درە شام، ترابزون، تۇمانىن قالاسى...

سۆرمەلو (قارص - ايغدير فىضاسىندا بىر كىندىر)، ماردىن قالاسى و بايبورت آنادولونون قوزنى دۇغوسوندا، ترابزون دا تۆركىيەنىن قوزنى دۇغوسوندا قارا دىنىز ساحىلىنىدەدەر.

ماردىن، بايبورت و ترابزون گاۋۇر شىھەرلىرىدەر؛ چۆنكى داھا مۆسلمان اۋغوزلارى طرفىندىن آلېنىپ مۆسلمانلاشدىرىلمامىشىدەر.

آمىت (دىيار بىكىر) دە تۆركىيەنىن شىرقىنىدە و قارادىنىز دە شىمالىنىدادەر.

آنچاق تۆرك دۇنياسىنىن مېشهور تارىخچىسى مرحوم پروفىسور ذكى ولىدى تۇغانىن فېكىرىنە گۆرە «دە قۇرقودداكى تارىخى و جۇغرافىيى آدلارىن چۇخۇ بۇ حكايەلرىن اۋغوزلارىن داھا تۆركۆستانى ترك ائىمەدىكلرى بىر زامانا عايىد اولدوغونو گۆستىرەر. مثلاً: قاراچوق داغى، قارشۇ ياتان قارا داغ و آلا داغ، قانلى قۇجا، اۋشون قۇجا و سايرە. يىنە بۇتون «بامسى بىكىر» حكايەسى دە تۆركۆستاندا سۇيلىمكىدەدەر. آنچاق اۋغوز تۆركلرى بۇنلارى باتىيا گىرىركن اۋرايا گۆرە محلىلىشىدېرىمىشلر و باتىدا اۋلۇب- كىچىن و قايىغ ايلە قارىشىدېرىمىشلار. اۋنون اۋچون بۇ حكايەلردەكى تارىخى و جۇغرافىيى آدلارى دۇغرو تىيىن انده بىلىمك چۇخ چتىندەر.» (دە قۇرقوت كىتابى، اۋرخان شايىق گۆك ياي). پروفىسور ذكى ولىدى فارسجا اۋغوزنامەدەكى (جامع التوارىخدەكى) قىدىلرە داياناراق دىئىركى: «حكايەلرىن صاحىبى اۋلاراق گۆستىرىلن دە قۇرقود گۆك تۆركلرىن زامانىنا عايىدەر. فارسجا اۋغوزنامەدە دە قۇرقود اۋغوز حۇكىمدارلارى سىلسىلەسىندىن اۋنونجو اۋلاراق گلن قايى اينال خان زامانىدا اۋنون باش مۇشاۋىرى اولموش، منقە قايى اينال خانى پىغىمىرىن چاغداشى گۆستىرەر. او دا ايكى وزىرىنى پىغىمىرە ائلچى گۆندىرىپ، ايسلاملىغى قبول ائتمىش و قۇرقود دا مۆسلمان اۋغوزلارىن پىشۋاسى اولموشدور.»

دىنمەلى، دە قۇرقود گۆك تۆركلر زامانىداكى اۋغوز يابغولارى نىزدىندە بىر تۆرك حاكىمى اۋلا بىلىر. دە قۇرقود كىتابىندا بامسى بىكىر آدىيلا بىلىنن آلپامىشا داىىر بۇ اۋرتا آسيا حكايەسى «شجرە تراكمە» دە دە عكس ائتىدىرىلمىشىدەر!»

بعضى آذربايجانلى مۆكىفلر دە قۇرقودو آنچاق آذربايجان اۋغوزلارىنىن آيىدەسى حساب ائىدىرلر و داستانلارىن يارانماسىنى داھا قدىم، يعنى ايسلامدان اۋنچەكى زامانا عايىد ائىدىرلر. انلە بۇنا گۆرە دە دۆرد ايل بۇندان اول (مىلادى ۲۰۰۰- جى ايل) باكىدا دە قۇرقودون (شرطى اۋلاراق) مىن اۋچ يۆز

ايبلگى قنيد انديلدى. آذربايجان دده قۇرقودشۇناسليغيندا بئله بيسر فيكيير يايغيندير كى، كىتاب- دده قۇرقودداكى اۇغوزلارلا ابن فضلانين وۇلقا بۇيۇندا راستلاشديغى اۇغوزلار باشقا- باشقا خالقلاردير. ابن فضلانين گۇردوگو اۇغوزلارين عادتى اۆزره ار اۆلنده اۇنون آروادىنى، آتىنى، قۇل- قاراواشىنى دا اۆلدورميشلر. كىتاب- دده قۇرقوددا بۇ عادتىن ايزى- سۇراغى يۇخدور.

منجه بۇ فرقلر ابن فضلانين گۇرۇشودوگو اۇغوزلارين داها مۇسلمان يۇخ، شامان اۆلماقلاريندان و دده قۇرقود اۇغوزلارى نين مۇسلمان اۆلماقلاريندان ايرلى گلير، نمنجه كى اورتا آسيادان گلن سلجوقلار (مۇسلمان اۇغوزلار) دا دا بو عادتلر قالماميشدير.

هابئله دده قۇرقود اۇغوزلارى نين شراب ايچمكليرىنى، تك آروادلى اۆلماقلارنى و آند ايچركن قيليبلارنى آند ايچديكليرىنى و اۆلومدن قۇرخماقلارنى و قرانى يشمه- ايچمه آراسيندا گتيريب اونا ال باسيب آند ايچمكليرىنى و نهايت قۇردو مۇبارك سايماقلارنى اۇنلارين مۇسلمان اۆلماقلارنى دلييل گۇستريرلر، حال بۇكى ائلات ايچينده ايندى ده خان و بيگلر شراب ايچرلر، لاکين قرانا ال باسيب آند ايچمك اۇنلارين مۇسلمان اۆلدوقلارنى گۇسترير. ديگر طرفدن اۇغوزخان افسانه سينده اۇغوزخانين ايكى آروادى واردير. بيرينجيسيندن اۆچ بۇيوك اۇغلو و ايکينجيسيندن اۆچ كيچيک اۇغلو دۇغولموشدور. اۆلومدن قۇرخماق مۇسلمانلاردا باشقا ميلتلردن داها چۇخ اۆلماسا دا، هله ده آز- چۇخ هاميميزدا مۇوجوددور. قۇردو ايندى ده بعضى تۆرك ائللرينده مۇبارك و اۇغورلو سايارلار. قاشقاييلاردا اۇنون قۇردو اۆلاميش دئيه بير آتالار سۇزو وار، يعنى اۇنون بختى گتيرميش، بختى يار اۆلموش. ايسلام مۇتبولرى، مفهوم، عقیده و ترمينلرى دده قۇرقود بۇيلارنىدا اۆقدر چۇخدور كى، اۇنلارى متيندن چيخارتماقلا بۇش يشيرليرنى دۆلدورماق مۇمکون دگيل. بۇنلار يالئيز كىتابين نثر حيصه سينده يۇخ، شعر حيصه سينده ده بۇل- بۇل گۇرولمكده دير.

مۇقدیمه دن سۇز ائتميرم، چۆنكى، سۇنرادان يازيلميشدير. آقا بۇيلاردا، مثلاً دلى دۇمرو بۇيۇندا عزراييلدن و اۇنون خالقين جانينى آلماغيندان صۇحبت گئدير، سۇنرا كفن و تابوتدان دانيشيلير.

بۇيلارين هاميسيندا ايسلام عقیده لرى اۇزونو گۇسترير و بۇيلار ايسلامى سۇزلرله قۇرتارير. مثلاً باسات تپه گۇزو اۆلدوردوگو بۇي بئله قۇرتارير:

ددهم قۇرقود گلۇين شادليق چالدى، غازى آرتلر باشينا نه گلديگينى آيدى وئردى، هم باسانا آلقيش وئردى... آرليکله قارداشين قانين آلدین، قالين اۇغوز بيگليرنى بۇندان قۇرتاردين، قادير آلسلا يۇزون آغ ائتسون، باسات،- دئدى. اۆلوم وقتى گلدوگينده آرى ايماندان آييرماسون!

گۇناھينيزى آدى گۇرکلو محمد مصطفی يا باغيشلاسون، خانيم، هئى!

بۇرادا ددە قۇرۇدودون دىلىندىن باسات حاقىندا دئىيلن غازى سۆزۈ ھم عرب، ھم دە اسلامى بىر سۆز و عۆنۋاندىر (كافىر دۆشمەنى اۆلدۈرۈن و يا اۆنلارى مغلوب ائىدن قەرمان قۇماندانا وئىرىلن عۆنۋاندىر). سۆنرا «قادىر آلاھ»، «ايمان»، «گۆناھ» (فارسجا)، «محمەد مصطفى يا باغىشلاسون». بۆنلار ھامىسى اسلامى عربجە سۆزلردىر. سۆنرا دلى دۆمرۈلدىن تانرىيا خىطاباً يالوارىشا دىقت يئتىرك:

يۆجەلردن يۆجەسىن،
كىمىسە بىلمىز نىجەسىن.
گۆركلو تانرى،
نىجە جاھىللىرىنى،
گۆگدە آرار، يىردە اىستىر،
سەن خود مۆمىنلىرىن، گۆگۈلۈندەسىن.
دائىم تۇران جبار تانرى،
باقى قالان ستار تانرى،
اۆلو يۇللار اۆزىرنە،
عىمارتلىر ياپايىم سۆنۈن اىچۆن...
آلۇرسان، اىكىمىزۈن جانىن بىلە آغىل،
قۇرىسان، اىكىمىزۈن جانىن بىلە قۇغىل،
گرمى چۆق قادىر تانرى- دىلدى.

بۇ شەردە اسلامى (عربجە) ترمىنلىردن جاھىل، مۆمىن، ستار، جبار، عىمارت، گرم، قادىر و (فارسجا) خود، جان بىر يانا دۇرسون، تانرى نىن گۆيدە يۇخ، مۆمىنلىرىن كۆنلۈندە اۆلماغى تامامىلە اسلامى عقىدەدىر، چۆنكى تۆركلر اسلامدان اۆنچە شامان و يا گۆك تانرى دىننە ايناناردىلار و تانرى- نىن گۆيدە اۆلدوغونو قبول ائتمىشىدىلر.

اۆن اىكىنجى بۇيدا تاش اۇغوز بىگى و قازان خانىن دايسى اۆروز طرفىندىن بئىرگە كاغىد گۆندىرىپ اۆنو اۆروزون ائوینە دعوت ائدىرلر.

بئىرك قازانا خىانت ائتمگى قبول ائتمەينچە اۆروز اۆنو قىتلىجلايىر و نىجەدە قانى شۇر- شۇر بدىندىن آخىر. اۆنون اىگىلدىرى بئىرگى ائوینە گىتيرىرلر. بئىرك اۆلمەدن بۆنلارى سۆيلەيىر:

بېگىتلىرىم، آروز اوغلى باسات گلەمە دىن،
 ائلۇم، گۈنۈم چاپمادىن،
 قايتاباندا دوەلرېم بۇزلاتمادىن،
 قارا قۇجدا قازلىق آتېم كېشىتمە دىن،
 آغچا قۇيونلارېم منرىشمە دىن،
 آغچا يۈزلۈ قىزۇم- گلېنۇم انگىشىشمە دىن (سىز يىلدامادىن- آغلامادان)،
 آغچا يۈزلۈ گۈزكۈمى آروز اوغلو باسات گلۆب آلمادىن،
 ائلۇم، گۈنۈم چاپمادىن،
 قازان بانا يىتىشسۇن،
 بىنۇم قانۇم آروزا قۇماسۇن،
 آغچا يۈزلۈ گۈزكۈمى اوغلىنا آلى وئرسۇن،
 آخىرت حَقىنى حلال اتسۇن،
 بىئىرك پادشاھلار پادشاھى،
 حَقە واصىل اولدى، بللۇ بىلسۇن- دئلى.

بۇ شەردە پادشاھلار پادشاھى و يا باشقا نۆسخەلەردە بېگ زادە سۆزلرى فارس كۆلتورۇ تائىر دائىرە-
 سىنە گىرمىش مۆسلەمان اوغۇزلارېن (تۆركلرېن) عۆنۈنايدىر (بۇ دا مېن اىلى كىچمزا). آلاھىنا قۇووشماق
 دا ايسلامى بىر اىنانجىدېر. انا للھ و انا الیھ راجعون. بۇ قرآن آیەسىدېر و ترجمەسى بئلە دېر: آلاھدان
 گلدىك، يىنە آلاھا قۇووشاچاغىق.

ددە قۇرۇقۇدداكى بۇيلارېن ھامىسى ايسلامىدېر. مۆسلەمان اوغۇزلار غىير- مۆسلىملرە گاۋور (كافىر)
 دىئىرلر. اىندى دە آنادۇلۇدا مۆسلەمان اولمايانلارا گاۋور دىئىرلر.

بۇرادا بۇ سۇاللارلا قارشىلاشىرىق:

گۆرەسن ايسلامدان اۇنچە آذربايجاندا كاغىذ وارىدىمى، سۇنرا مکتوبو ھانسى دىلدە و ھانسى
 اليقبادا يازدىلار، يازى واردىسا، نەدن بۇيلارى اۇ زامان يازىيا كىچىرەمدىلر؟
 عجباً بۇ ايدىعالارلا مۇعتبر قايناق وارمىدېر، يۇخسا بۇنلار حكاىە و داستانلاردا اۇيدورولان
 سۆزلردىرمى؟

ايسلام تارىخىنە گۆرە كاغىذى مۆسلەمانلار سمرقندى آلدىقدان (م ۷۲۰) سۇنرا تانىدىلار. سۇنرا م
 ۷۹۴ دە بىغداددا قۇرۇقلارلى كاغىذ فابرىكاسىندا كتان خمىرى يىترىنە پامبىغى ايشلتدىلر و ۹- جۇ عصردن

باشلاي يارق كاغىذ اسلام اۆلكەلرىندە يايىلماغا باشلادى. آنجاق ۱۲- جى عصرده اسپانيادا (آندولوسدا) كاغىذ فابرىكاسى يىپا اولونوب، غربى آوروپايا كاغىذ يايىلماغا باشلادى. حال بۆكى شرقى آوروپا، كاغىذى شامداكى فابرىكادان تامين اندىردى. بۇندان علاوه كاغىذ سۆزۈ فارسجادير و غرب تۆركلرى نىن دىلنە مۆسلمان اولاندىن سۇنرا گىرمىشىدىر. اورتا آسيا تۆركلرى (چىن واسىطەسىلە) كاغىذى مۆسلمانلاردان داھا اول تاپىپ قايرىمىشلار. و مكتوب سۆزۈنە بىتتىك دىمىشلر.

دده قۇرقود دىلنە چۇخلو عرب و فارس سۆزلىرى واردىر. بۇ دا دده قۇرقود اۇغوزلارى نىن مۆسلمان اولدوغونو گۇستىر، چۇنكى تۆركلر مۆسلمان اولماقدان اۇنچە دىللىرىندە نە عربچە، نەدە فارسجا سۆزلر اولمايمىشىدىر. بۇنا گۆك تۆرك آبيدەلرى و شامان، مانى، بۇدا دىنلىرىنى قبول ائتمىش اۇيغور آبيدەلرىنى دلىل گۇستىرە بىلرىك.

اسلامىتى قبول ائتىدىكىن بىر عصر سۇنرا، ۱۰- جۇ عصرده يازىلمىش قۇتادغۇ بىلىگ شعر كىتابىندا دده قۇرقود دان داھا آز عربچە- فارسجا سۆزلر واردىر.

بىر چۇخ مۆكىفلر (بىچۇرنى كىمى) اۇغوزخانن مەخان (ھۇن) اىلە عىنى شىخس اولدوغونو قبول اندىرلر و حتا بۇندان بىلە نىچە آلماق اىستە بىرلر:

«اۇغوز خان سۇنرالار اساطىرلىشىدىرىلمىش، داھا سۇنرا اسلاملاشىدىرىلمىش رىئال تارىخى شىخسىت، بىر خالقن اپونىمىدىر، اسلامىتىدن و حتا مىلاددان بىر نىچە عصر قاباق ياشامىشىدىر و اۇن آسيا و قاققازلا و مۇشخس اولاراق آذربايجانلا باغلىدىر.»

بىز ھۇنلارن تارىخىدىن (چىن قايناقلىرى و سايرە) بىللىرىك كى، ھۇن اىمپراتورو مەخانن و ھۇنلارن مركزى بۇگۇنكى مۇغۇلىستاندا، اورخون- سىنگا چايلارى اطرافى و اۇتوكن بۇلگەسى اولموشدور. مەخان ۲۰۹ اىل مىلاددان قاباق اتاسى تۇمان و يا تۇمن خانن يىرىنە كىچمىش، ۱۷۴ اىل مىلاددان اول اولموشدور. مەخان چىنن شىمالىنى آلدى و بىر چىنلى شاھزاداسى اىلە ائولندى و بايكال گۇلوندن ايرتىش چاينادك بۇتون گۇننى سىبرى بۇزقۇنلارنىن آلىب، اۇ زامانكى تۆرك ائللىرى نىن ھامىسىنى اۇز بايراغى آلتىنا تۇپلادى. گۇرونوركى، مەخان اۇغوز خانلا عىنى آدام اولسا دا، بىر باشا آذربايجانلا يۇخ، اورتا آسيا اىلە باغلىدىر. ھم دە اۇ زامان آذربايجان مەخاننا يۇخ، اشكانىلر اىمپراتورلورغونا تابع اىدى.

دده قۇرقود بۇيلارى نىن دىلنە گلنچە، داھا اولدە سۇبلە دىگىمىز كىمى، مۇقۇدبەدەن بحث انتمىرىك، چۇنكى اكثر مۆكىفلر نىن فىكرىنە گۇرە مۇقۇدبەدەن سۇنرادان، ۱۵- جى عصر نىن سۇنو و يا ۱۶- جى عصر نىن اولىندە يازىلمىشىدىر. بۇيلار نىن دىلى بۇتون تۆرك دىللىرىندەن (و يا لىھجەلرىندەن) چۇخ آذربايجان تۆركچەسىنە ياخىندىر و باتى اۇغوز دىلىدىر و كىتابدا كىچن حادىشەلر نىن يىرلىرىنى دە گۇز

اۋنۇندە تۇتارساق، اۋغوزجانين داھا آذرى و آنادولو دىل و يا لهجهلرینه آيرىلمادان اۋنجهكى دۆره عايىددير. بۇ فيكرى تۆركيه قۇرقودشۇناسلارى يعنى محرم آرگين، اۋرخان شايىق و ديگرلرى ده قبول اندير. بۇيلارين متنى بۇ ايدىعانى تۇبوت اندير. تۆرك دىللىرى و يا لهجهلرینی آز- چۇخ بيلن هر كس دده قۇرقود بۇيلارینی اۋخورسا، ايستر- ايستمز بۇ فيكرى قبول انده جك.

دده قۇرقودون دىلى بۇگۆنكو دىلميزه اۋ قدر ياخيندير كى، دىلميزده اۋخوما- يازما بيلن هر آذرى، متنين چۇخونو راحتجا باشا دۆشه بيلر.

آما متنده آنادولو تۆركجهسینه عايىد سۆزلر، سۆز بيرلشمه لرى قرامر خۇصوصيتلىرى و جۆمله لردە واردير. هم ده بۇلدىر. من بۇ خۇصوصدا باكيذا ۱۹۹۹- جۇ ايلده كئچيريلن دده قۇرقود قۇرولتايندا بير بيلديرى سۇندوغوم اۋچون^۱ بۇرادا بير نئچه نۆمونه وئرمگه كيفايت انده جگم.

آلان (مئيدان)، آيا (الين ايچى)، بنيز (ياناق)، بۇچوك (يارى)، بۇلوشماق (گۇروشمك)، بينار- بينار (بۇلاق، چشمه)، بۇنالدى (باشى دۇندو)، آغلىنى ايتيردى، بېك (بالا، گيله)، چينلار (سئيرير- قۇلاق)، دنرايديم (دئيرديم)، دۆيون (تۆي)، اوت (بلى)، نسنه (شى)، بير دۇرلو (بير تهر)، اۋيارماق (تحريك، تنيه)، سۇلوماق (نفس چكمك)، فيرلادى (آتلادى، سۆرعتله چئخدى)، گاوۇر (كافير، غئير مۆسليم)، قاوغا (ساواش)، يارين (صاباح)، گۆريوز (گۆجلو)، اۋكچه (دابان)، گۆمك (كۆينك)، سۇچ (گۆناه)، هيرسز (اۋغرو)، اۋيلن (گۆن اورتا)، اۋيلوق (بۇد)، كدى (پيشيك) و سايره...

من بۇ سۆزلردن يۆز داناسينى تئيت انديب، بيلديرىمده نقل ائتميشديم. قرامر خۇصوصيتلريندن اسكى آنا دۆلو تۆركجهسینه ياخين اولماقلا ياناشى فعللرين صرفينده بۇگۆنكو زامان اۋچون (يوز = YOI) شكيلچيسى واردير، مثلاً *نلر اولويور*. عۆموميتله يۇوارلاق (دوداقلانان) سس (اۋ = u) حاكيمدير:

وئردۆم، چاغىروب، آلتۇن، هيرسوز، ائيو...

فارسجادان آليما «كى» (كه) واردير.

سۆز بيرلشمه لرى و ايفاده شكيللريندن نۆمونه لر:

۱- جى بۇيدان: سنۆن نه يينه گرك. گئيبكه آتار گيىي اولور، چيقسين بنۆم گؤرور گؤزوم، آتئين اۋكجه لهدى (مهميزلهدى)، بانا يازوق دگيل (منه حئييف دگيل). بۇ بۇيدا ۱۹ دانا بۇ چئشيد سۆز بيرلشمه لرى و ايفاده شكيللرى واردير.

۲- جى بۇيدا: يۇقمودور (يۇخدورمو)، اۋلوموسون، ديرى مى سين، بۇمودور (اۋلوسن مى...)، آلتۇن كۆپهلو (قئزىل سئيرغالى)، ديگر بۇيلاردا دا بۇ تيب سۆز بيرلشمه لرى مۇجوددور.

۱- دده قۇرقود داستانلارى نين دىلينده تۆركيه تۆركجهسى اۋزلىكلىرى، دۆكتور جواد هينت، باكى ۱۹۹۹

جۆملەلەردن نۆمونه: *آللاه عشقینه قاپۇرۇر آچ چىنقايىم، دندى.*

سمۆزۈنۈ *آلى قۇ، آروغۇنۇ قۇيۇ وئر، دندى* (كۆكۈنۈ *آل، آريغىنى قۇيۇ قالسىن*). *آذرى تۆركجە- سىندە «قۇ» و «وئر» ياردىمچى فعل كىمى ايشلنمز، آل، قۇيۇ دىيىلىر. يۇنخارىدا گىردىگىمىز مىثاللار گۇستىرير كى، دده قۇرقۇدون دىلىندە آذرى تۆركجەسى اۈزلىكلىرىلە بىرگە آنا دۆلو تۆركجەسى نىن حۆصوصىتلىرى ده واردىر.*

واختىلە تۆركىيە نىن مشهور تارىخچىسى و «اۈغوزلار» تارىخى نىن مۆلىفى رحمتلىك دۆستوم پروفىسور فاروق سۆمئر ده بىر مقاله سىندە «دده قۇرقۇد تىكجە آنادۆلو تۆركلىرىنە عايىددىر»- دئيه يازدىغى زامان من اونا اعتراض اتمىشىدىم و اۈ رحمتلىك ده ايكىنچى مقاله سىندە فىكرىنى اىصلاح اتمىشىدى. ايندى ايسه بۇيلار نىن دىلى و اۈنلار نىن ياشى باره ده دۆشۈنجه لىرىمى اىفاده اتمىك اىستە بىرم: بعضى مۆلىفلر دده قۇرقۇد بۇيلار نىن دىلىنى اىسلامدان اولكى دۆوره، يعنى ان آزى ۱۴۰۰-۱۳۰۰ ايل بۇندان اولئ، عايىد اولدۇغۇنۇ قبول اندىر و مېتىدە كى عربجه- فارسجا سۆزلر نىن آز اولدۇغۇ و اۈنلار نىن دا كاتىب طرفىندىن علاوه اندىلدىگىنى ابرلى سۆرۈرلر.

دده قۇرقۇددا كى عربجه- فارسجا سۆزلر داها چۇخ دىنى- مذهبى و اىجتىماعى سۆزلر و بعضاً ده بدىعى سۆزلردىر. بۇ سۆزلرى اۈغوزلار مۆسلمان اولوب ايرانا گلدىكدىن سۇنرا، يعنى ايرانىلارلا علاقه ياراتدىقدان سۇنرا مۆسلمانلاردان آلمىشلار. بۇ باره ده رحمتلىك پروفىسور دمىرچى زاده آذربايجان دىلى- نىن تارىخى كىتابىندا مارقلى اىضاحات وئرمىشىدىر.

دده قۇرقۇد دىلى نىن ياشىنى آشكارا چىخارتماق اۈچۈن تانىدىغىمىز اسكى تۆركى متنىلرلە بۇگۇنكو دىلېمىزى ده نظردە تۇتاراق مۇقايىسه اتمەمىز لازىمدىر.

بۇ گۇن اليمىزده ان اسكى اۈغوز متنى يىنى سى و سۇنرا اۈرخون كىتبه لىرىدىر. ان اسكى قىبر داشى بارلىق (وارلىق) چايى نىن كىنارىندا تاپىلمىش و مىلادى ۵-۶ جى عصرده ياشامىش بىر اۈغوز بىگىنە عايىددىر. بۇ قىبر داشى اۈزرىندە بۇ سۆزلر يىنى سى اليفباسىلە حك اندىلمىشىدىر:

۱ - ار اردمى آتىم تاپدىم اردمى.

۲ - اۈزىگىن آلپ تۇران آلتى اۈغوز بۇدوندا اۈچ بىگىرمى (ياشىمكا) آدىرىلدىم.

۳ - بىگى اريكىمە سىزىمە آدىرىلدىم.

بۇگۇنكو تۆركجەمىزلە:

۱ - آر اردمى آدىمى تاپدىم اردمى.

۲ - اۈزىگىن آلپ تۇران آلتى اۈغوز ائلىمدىن ۱۳- ياشىندا آيرىلدىم.

۳ - بىگىلىك قۇدرتىمدىن، سىزدىن آيرىلدىم.

بۇنداق سۇنرا اۋرخون كىتپەلىرى گلىر. اۋرخون كىتپەلىرى نىن ان اۋنمىلىرى تۇنۇقۇق، كۆل تىگىن و بىلگە خاقان قىير داشلارىدېر. بۇنلار داھا اينكىشاف ائتمىش اۋرخون الېباسىلە يازىلمىش و مىلادى ۸- جى عصرە عايىدېر. ايندى ايسە كۆل تىگىن كىتپە و يا آبيدەسى نىن مئىننن بىر پارچاسىنى نۇمونه اۋچون نقل ائدېرىك:

تنگرى نىگ تنگرى دە بۇلموش تۆرك بىلگە كاغان بۇ اۋدكە اۋلورتوم. سايىمىن تۆكەنى ائسىدگىل اولايو اينى يىگونوم، اۋغلانىم، بىرىكى اۋغوشوم، بۇدونوم، بىرىيە شاداىت بگلىر، بىرىيا تاركات بۇيروك بگلىر، اۋتوز تاتار...

بۇگۈنكو تۆركچەمىزلە:

تانرى كىمى گۆيدە اولموش بىلگە خاقان بۇ زاماندا اۋتوردوم، سۇزومو تامامىلە (ھامىسىنى) ائشىت، خۇصۇصاً قارداش اۋغلو، اۋغلو، بۆتون قوھوموم، مېلىتم، گۆنشىدەكى شاداىت بىگلىرى، قۇزنىدەكى تاركات بۇيرووق بگلىرى، اۋتوز تاتار...

ايندى ايسە ددە قۇرقوددان بعضى نثر و شعر نۇمونهلرېنە فىكىر وئرك:

بابام آت سگىردىشىمە باقسىن، قىوانسىن، اۋخ آتېشىما باقسىن، گۆتسىن، قىلىچ چالېشىما، باقسىن سۇنسىن، دىنر ايدى (دېرسە خان اۋغلو بۇغاج خان بۇيو). و يا يۇمرو- يۇمرو آغلادى، يانوق جىگىرىمى تاغلادى (سالور قازان بۇيو).

و يا اول زاماندا بگلىرىن آلفىشى آلفىش، قارقىشى قارقىش ايدى (بامسى بىرك بۇيو).

و يا شعرلردن:

يۆجەلردن يۆجەسىن،

كىمىسە بىلمىز نىجەسىن،

يا وارانم يا وارانم،

يا گلىم يا گلىمىم.

اىلك باخىشدا، ددە قۇرقود مئىنننن نقل ائندىگىمىز مئىلرېن بۇگۈنكو تۆركچەمىزلە عىنىنى اولماسا دا، اۋنا چۇنخ ياخىن اولدوغو معلوم اولور.

بۇ مئىلرېن دىل اۋزلىكلىرى قاشغارلى محمودون «دىوان- لغات التۇرك» اثرىندە اىضاح ائىدىگى اۋغوز تۆركچەسىلە اۋزلاشېر. مثلاً اسكى تۆركچەدەكى دى اۋلموش (آدرىلدىم = آيرىلدىم)، آبلاتىف شكىلچىسى (دان، دن) تشكول ائتمىش: (بۇدوندا = بۇدوندان)، (ارىكىمە = اركىمدن)، (سىزىمە = سىزدن)، «ب» فۇنىمى = «و» اۋلموش: (بارماق = ورماق) و يا دۆشموشدور: (بۇلموش = اۋلموش)... و بعضى

سۆزلىرىن تَلْفُظُو دېيىشمىش و بۇگۈنكى شىكلىنى ئالمىشىدىر، مئلا: (اۋلورتوم = اۋتوردوم، تىنگرى = تانرى، ساب = ساو، سۆز، انسىدگىل = انشىد، انشىدگىل). سۇنرا سايى سىستىمىنىن دېيىشمەسى و بۇگۈنكى شىكلىنى ئالماسى (اۋچ يىگىرمى = ۱۳) دىقت چكىجىدېر.

ھم دە دېلىمىزە فارسجا، عربجە سۆزلر گىرمىشىدىر، مئلا: جىگر، بابام و زامان كىمى. ددە قۇرقودون دېلىنى اۋيغور متىلرلە دە مۇقايىسە اتتىك، اۋنلاردان دا داھا يىنى اۋلدوغو معلوم اۋلور.

اساساً ددە قۇرقوددان نىقل اتتىدىگىمىز نثر و شعر پارچالارى قدىم تۈركجە ايلە مۇقايىسەدە داھا اينكىشاف اتتىمىش و بدىع شىكلىنى ئالمىش دىل نۆمونهلرلىنى گۆستىرىر. بۇ دا ددە قۇرقود دىلىنىن گۆنوموزە داھا ياخىن اۋلدوغونا دىلېدېر.

من دىل خۇصوصىتىلرلىنى نىظرە تۇتاراق، بۇنلارلىن سۇن شىكىللىرىنىن دېلىنى ۱۰- ۱۱ - جى عصردن داھا قدىمە آپارا بىلمىرم.

البتە سلجوقلو اۋغوزلاردان اۋل دە آذربايجاندا تۈرك دىللى انللىر و خالقلار ساكىن اۋلموشلار. ساكالارلىن حاكىم طبىقەسىنى و خاقانلارى افراسيابى (آلپ ار تۇنقانى) تۈرك قبول اتتىدىگىمىزە گۆرە، مىلاددان يىددى يۈز ايل اۋل دە ايندىكى يۇردوموزدا تۈرك طايفالارىنىن ساكن اۋلدوقلارى معلوم اۋلور. مىلاددان سۇنرا ھونلار، سايبىرلر، كىنگىرلر، اۋن اۋغور، سار اۋغور، خىزلر، آغاجرىلر (آغاج ارىلر)، پىنچىكلر و نھايت قىپچاقلارلا اۋغوزلار اورتا آسبادان داھا چۇخ خىزرىن شىمالىندان گلىب آذربايجاندا يىرلىشىشلر (ھىرودوت، آباس كاتىنا، موسى خورن و دررالتيجان...). آنجاق بۇ تۈرك انللىرىنىن دىللىرى و يا لھجىلرى (قىپچاق خارىچ) اۋغوز تۈركجەسىندىن اۋلدوقجا فرقلى اۋلموشدور.

اۋرخان شايىقىن «دەم قۇرقود كىتابى»ندا قايناق كىمى گۆستردىگى «جام- جم آتىن» كىتابىندا اۋغوز خانلارىندىن تۈرك تىمورون مأمون خلىقە زامانىندا اۋغوزلارلىن گۆرجوستانا و رۇما غزا اتتىدىكلرىنە و اق قۇيونلو اۋزون حسن آدىنا يازىلمىش اولان «كىتاب- ديار بىكرى»نىن بايىندىر بۇيونون آذربايجاندا يىرلىشمەسىنى پىشىغىمىز زامانىنا قدر آپاردىغىنا و ھا بىللە بىحرالانساب آدىلى مۇقبەوى بىر باشقا تارىخ دە داھى بايىندىرلىلارلىن آذربايجانا و دۇغو آنا دۇلویا يايىلمىش و اۋرادا يىرلىشمەلرلىنى عىنىنى چاغلارلا چىنخاردىغىنا دايبىر معلومات واردىر (پرتو نايللى بۇراتاۋ).

قايناقلارى مۇعتىر قايناقلار كىمى قبول اتتىك، بايىندىر بۇيونون (اۋغوزون) پىشىغىمىز زامانىندىن مۇسلمان اولماقلارلىنى قبول اتتمەمىز گۆرگىر. آنجاق بۇيلارلىن دىل خۇصوصىتىلرى داھا اۋنجدەن دە سۆيلەدىگىم كىمى اۋنلارى اۋنونجو عصردن قدىمە آپارا بىلمىرم.

بۇرادا بىر شىشى دە علاوه اتتمەلىم كى، بۇيلارلىن سۇن شىكلى آذربايجانا و آنا دۇلونون دۇغو اۋجونغا عايىد اۋلدوغو حالدا اۋنلارلىن كۆكۈ چۇخ قدىملرە، چۇخ احتىمال تۈركلرلىن تۈركۈستاندا ياشادىقلارى زامانلارلا گىدىب چىتخىر.

بۇرادا بیر مسئلهده داهی اۆتایدکی بعضی عالیملریمیزین فیکریله راضیلاشا بیلیمیرم. من تۆرکلرین آنا یۇزدلارینی اورتا آسیا، آلتای داغلاری و قدیم مؤغولیستان اراضیسی بیلیم، غرب تۆرکلرینی ده مؤختلیف زامانلاردا اۇرالاردان مؤهاجیرت اندیب، ایندیکی وطنلرینده یئرلشیپ، یۇرد سالدیقلا رینا اینانیرام. بۇ تکجه منیم فیکریم دگیل، بلکه ده دۆنیا تۆرکولوقلارینین کلاسیکلشمیش عقیده لریدیر.

مشهور آذری دده قۇرقودشؤناس خ. کۆز اوغلونون دا یازدیغی بۇنو گوستریر. «۱۱- جی عصرین ایلك اون ایللیکلرینده آذربایجانا گلیمیش اوغوز کۆتلهری کیفایت درجهده کؤمپاکت یئرلی تۆرک دیللی اھالی ایله قارشیلشدیلار... گلمه لرین اوغوز قیتچاقلارین- اساس اعتیاریله هون منشالی تۆرکلره، آرتیق آذربایجانین یئرلی اھالیسی اولموش تۆرکلره اتنیک یاخینلیقلاری بیر چؤخ فاکتارلا تصدیقلنیر». آما بۇ مسأله یالنیز تۆرکلره، هله غرب تۆرکلرینه مخصوص دگیل، آریالیلار (مدلر پارسلار، ارمنیلر) و بیر چؤخ میئلترین ده دۇرومو عئینیدیر. ارمنیلر میلاددان ۶۰۰ یۆز ایل اۆنجه بالکانلاردان آنا دولونون قۇزنی دؤغوسونا گلیب یئرلشمیشلر. او زامان آشوریلرین شیمالیندا یئرلشدیکلری اۆچون آشوریلر اونلارا ارمنی (آرمنیا) «شیمالداکی خالق» آدینی وئریشلر. اونلار بۇگۆنکو وطنلرینه چؤخ- چؤخ سۇنرادان گلیب یئرلشمیشلر. حتا اونلارین پایتختی اولان ایروان شهری ده اۆزون عصرلر مؤسلمان تۆرکلرین (آذربایجانلیلارین) شهری اولموشدور.^۱ آما بۇ گۆن ایروانین یننی یارادیلان ارمنیستانین پایتختی اولماغینی دۆنیا (حتا بیزلر) قبول ائتمیشدیر.

تۆرکیه تۆرکلری اۆزلرینین ده غۇزورلا اعتیراف ائتدیکلری کیمی، ۱۰۷۱- دن سۇنرا (مالازگرد مئیدان مؤحاریبه سیندن سۇنرا) آنا دولویا گیرمیشلر و ایستانبولو ۱۴۵۳- ده بیزانس (شرقی روم)لاردان آلمیشلار؛ آما بۇ گۆن هاهی بیلیر کی، بۇ اۆلکه تۆرکلرین یۇردو، وطنیدیر و آدی دا تۆرکیه دیر. مقاله مین سۇنوندا دۆشونجه لریمین یئکۆنلارینی بئله ایفاده ائدیرم:

دده قۇرقود داستانلاری اوغوزلارین میلی داستانلاری و ان قیمتلی میلی- ادبی آبیده لریدیر. داستانلار غربی آذربایجان (اوتای- بۆتای) و تۆرکیه نین شرقی اۆچوندا باش وئرن حادیشه لرله سۇن شکلینی آلمیشدیر. داستانلارین دیلی اوغوز تۆرکجه سی اولماقلا یاناشی بۇگۆنکو آذربایجان تۆرکجه سینه داها یاخیندیر. یئر آدلاری و دیبل خۆصوصیتلرینی ده دیقت- نظره آلساق، داستانلارین سۇن شکللرینین مین ایلی کئچمه دیگی قناعیتنده بم.

نام‌های «بیگانه» ترکی و عربی

حمید دباغی

یکی از ابعاد و عواقب کم‌بررسی شده نفوذ دولت انگلیس در ایران، پدیده «استحاله قومی تدریجی به وقوع پیوسته در حاکمیت و بافت ملی مردم ایران» است که همزمان با استیلای این دولت و از سال‌های نخستین سده بیست آغاز و تا به امروز ادامه پیدا کرده است. نوشته حاضر صرفاً با در نظر گرفتن این بعد از ماجرای استیلای انگلیس، به مسئله «نام‌های ممنوع شده در ایران» می‌پردازد.

انگلستان پس از آن که هیئت حاکمه ایران را به زیر کنترل خود درآورد، و موفق به شکست حرکت نوجوی مشروطیت سال‌های ۱۹۰۵-۱۹۰۶ شد، به گستراندن دامنه حاکمیت مطلقه خویش بر دولت و کشور ایران متمایل گشت و در این رابطه خرده و کلان طرح‌های کوتاه و دراز مدت بسیار و همه‌جانبه‌ای را طراحی و یک‌به‌یک به اجرا گذارد. در واقع «به شکست کشاندن انقلاب مشروطیت» خود می‌بایست نخستین این طرح‌ها به شمار آید. «قرارداد وثوق الدوله» که با هدف تبدیل کشور به مستعمره رسمی انگلستان عقد شده بود، یکی دیگر از این طرح‌ها بود.

در آن سال‌ها جنوب ایران صحنه قیام ترکان به رهبری «صولت الدوله قشقایی» بر علیه پلیس اشغالگر انگلیس بود و جنوب و خراسان و آذربایجان به مراکز حرکات دمکراتیک، ضد امپریالیستی و متجدد ترک‌های این مناطق به ترتیب به رهبری «کلنل محمدتقی خان پسیان» و «شیخ محمد خیابانی» تبدیل شده بود. همزمان «احمدشاه قاجار» که اصلاً آذربایجانی بود، علیرغم تمام فشارهای وارده در مقابل قرارداد تحقیرآمیز ۱۹۱۹ وثوق الدوله از خود مقاومتی بسیار سرسختانه، شرافتمندانه و در عین حال نامتظره نشان می‌داد. این همه از جمله دلایل کافی برای جلب توجه، تامل و مذاقه امپریالیسم انگلیس بر ساختار اتنیک حاکمیت، بافت قومی اهالی و سنگینی عنصر قومی ترک در آن‌ها بود که تحت تأثیر عوامل متعدد به پرچمدار تجدد در منطقه تبدیل شده بود.

سلطان احمدشاه به ویژه پس از آن که در مقابل دشمن مشترک به تدریج به سوی آنا ترک و بلشویک‌ها متمایل گشت، به صورت یکی از اصلیتزین موانع در راه تبدیل ایران به مستعمره انگلیس در

آمد و این خود آغاز پایان برای وی شد. امپریالیسم بریتانیا اکنون نه تنها مصمم به برکنار ساختن شخص احمدشاه بود، بلکه تصمیم به حل ریشه‌ای معضل استیلا بر ایران، برطرف کردن مقاومت در برابر این استیلا و سد نمودن راه گسترش بلشویسم به جنوب از طریق طراحي و اجرای کلان پروژه خویش مبنی بر تغییر یکباره ساختار اتنیک حاکمیت و دگرگون ساختن تدریجی بافت قومی کشور گرفته بود.

در سال ۱۹۲۰ دولت انگلیس بر علیه احمدشاه قاجار کودتایی را پرداخته و به اجرا گذارد. در نتیجه این کودتا «رضاخان» نامی که به دو زبان ترکی و فارسی مسلط اما از نعمت خواندن و نوشتن به هردو زبان محروم بود و پیشتر از سوی سرویس اطلاعاتی و وزارت مستعمرات بریتانیا کشف و تربیت شده بود، به مسئولیت وزارت جنگ گماشته شد.^۱

در سال ۱۹۲۳ حکومت کودتا استفاده نوشتاری و گفتاری از زبان فارسی در تمام موسسات دولتی را اجباری اعلام نمود. این تدبیر در کشوری که بیش از نهمصد سال زبان خاندان‌های سلطنتی، هئیت‌های حاکمه، آریستوکراسی و به‌ویژه زبان سنتی نیروهای مسلح آن ترکی بود، آن هم در کشوری با اکثریت جمعیتی ترک، دشواری‌های فراوانی ایجاد نمود.^۲ تمام سرودها و مارش‌های ترکی نیروهای مسلح و انتظامی (قزاق‌ها و غیره) از ترکی به فارسی ترجمه شد، نظامیان به اجبار شروع به دادن سلام‌های نظامی و گزارش‌های خویش به زبان فارسی نمودند، در حالی که پیش از آن سلام و گزارش‌ها غالباً به زبان ترکی داده می‌شدند.^۳

۱ - سیر «اردشیر ریپورتر» از پارسیان هندوستان و عضو سرویس اطلاعاتی انگلیس، عامل اصلی کشف و تربیت رضاخان و انجام کودتای ۱۹۲۰ بر علیه دمکرات ترین حاکم تاریخ ایران «احمد شاه قاجار» بوده است. ایده تغییر سلسله ترک قاجار با سلسله‌ای فارسی زبان به گفته خود وی از آن اوست. وی در آرزوی ایجاد نخستین پادشاهی ایرانی نژاد پس از سقوط سلسله ساسانی به دست اعراب بوده است. از تصادف روزگار سی و سه سال بعد نام پسر وی «شاهپور ریپورتر» که از قضا او هم عضو سرویس اطلاعاتی انگلیس بود، در میان عوامل کودتای دیگری (۱۹۵۳) علیه حکومت دکتر محمد مصدق که او نیز از تبار قاجار بود، دیده می‌شود.

۲ - در باره زبان‌های رایج در ایران هیچ‌گونه آمار رسمی موجود نمی‌باشد. طبق برخی منابع، زبان ترکی پیش از اجرای قراردادهای گلستان و ترکمن‌چای زبان اکثریت مطلق مردم ممالک محروسه ایران و زبان اکثریت نسبی مردم ایران پس از اجرای قراردادهای مذکور می‌باشد. منابع دیگر آن را دومین زبان ایران می‌دانند. در سراسر نوشته حاضر تثبیت قول نخست اساس گرفته شده است.

۳ - بسیاری از سلاطین و شاهان، فرماندهان ارتش و بروکرات‌های عالیرتبه دولت‌های ترک ایران، کلمه‌ای فارسی نمی‌دانسته اند. بسیاری از مکاتبات و فرامین مانده از ایشان به زبان ترکی است. برخی نیز مانند

رضاخان به سال ۱۹۲۵ در اقدامی آشکارا مخالف قانون اساسی با پایان دادن به سلسله آذری قاجار، خود را شاه ایران اعلام نمود. کودتای موفق انگلیس بر علیه این شاه جوان سوسیال دموکرات، پشتگرم به حمایت مردم و سمبل دمکراسی و حاکمیت قانون در ایران آن روز، که به ایجاد دیکتاتوری وابسته پهلوی منجر گشت، سومین گام در تحقق کلان پروسه استحاله قومی انگلیسی است. بدین ترتیب با توقف حرکت نوزاد روشنگری، تجدد و نهادینه شدن جامعه مدنی، جدایی و واپس ماندگی جامعه ایرانی از جهان معاصر نیز خیز گرفت. افزون بر آن این نخستین بار در تاریخ ایران بود که شخصی مستقماً از سوی دولت خارجی به عنوان شاه ایران انتخاب می‌شد. با سقوط دولت قاجار و پایان دادن به حکومت هزار ساله ترکان و به دنبال سرکار آورده شدن رژیم دست نشانده پهلوی توسط امپریالیسم انگلیس (۱۹۲۵-۱۹۷۹) و با آغاز حاکمیت سیاسی نژاد پرست در ایران، زمینه برای اجرای گام بعدی کلان پروژه یعنی جریان فارس سازی نام‌های تاریخی جغرافیایی در سطح کشور مهیا گشت.

ملیت گرایی برتری طلب - آغاز از خود بیگانگی

برخورد دیکتاتوری پهلوی با تکثر اتنیک و مسئله ملی در ایران عبارت از فارس سازی تمام گروه‌های قومی غیرفارس و در راس آنها ترک‌های ایران در کوتاهترین زمان ممکن بود. رژیم پهلوی که در اجرای این وظیفه محوله از حمایت بیقید و شرط و همه‌جانبه انگلستان و پس از جنگ جهانی دوم ایالات متحده آمریکا و اسرائیل برخوردار بود، با دست باز مرحله دوم کلان پروژه را با پایان دادن به سیستم سنتی و طبیعی نیمه فدرال کشور (ممالک محروسه ایران) و اعمال ممنوعیت بر زبان‌های قومی (اساساً ترکی)، بدعتی که پیش از آن هرگز در تاریخ ایران سابقه نداشته است، آغاز نمود. در ادامه گام‌هایی مانند حمایت یکجانبه و بی حد و حصر دولتی از زبان و فرهنگ فارسی و پس از آن جریان‌ات فارس سازی اسامی جغرافیایی - تاریخی و محروم ساختن زبان فارسی از کلمات عربی و ترکی با قصد سرهم‌بندی کردن زبان قاصری به اسم فارسی سره پی در پی به وقوع می‌پیوست. با این اقدامات بکر اکنون مشکل نام‌ها و زبان‌های ممنوع، شهروندان درجه دو و غیره و یا معضلی نو به نام «مسئله (گروه‌های) قومی» نیز به مشکلات عدیده ایران افزوده گشت.

سلطان احمد بهادر جلایر، جهان‌شاه قارقویونلو، هدایت الله آخ قویونلو، شاه اسماعیل صفوی، صادقی افشار از کلاسیک‌های ادبیات ترکی آذری به شمار می‌روند. سلطان احمدشاه قاجار خود نیز با آن که زبان فارسی می‌دانست، در برخی از مراسم رسمی مانند استماع گزارش‌های نظامی، بیان دیدن و قبول هئیت‌های سیاسی خارجی گهگاه زبان ترکی آذری را به کار می‌برد.

در سال ۱۹۳۰ زبان فارسی تنها زبان رسمی کشور اعلام شد. این تدبیر در کشوری که به لحاظ عددی بزرگترین گروه ملی آن را ترک‌ها تشکیل می‌دادند و به ناچار زبان اکثریت نسبی اهالی آن ترکی بود، بسیار شگفت‌انگیز و بی‌آینده می‌نمود.^۱ در سال ۱۹۳۴ رضاخان پس از بازگشت از سفر ترکیه با الهام از تدابیری که در آنجا بر علیه زبان‌های غیر ترکی کشور انجام می‌گرفت، همه مدارس ترکی زبان کشور از جمله در آذربایجان و خراسان و تئاتر آذربایجان که یکی از قدیمیترین تئاترهای شرق اسلامی بود و نمایش‌هایی به زبان ترکی به صحنه می‌آورد را تعطیل نمود.^۲

بیگانه اعلان نمودن اسامی غیر فارسی

جریان تغییر و فارس سازی اسامی جغرافیایی - تاریخی در ایران از هنگامی که رضاخان وزیر جنگ بود، آغاز شده بود. در سال‌های نخستین حاکمیت وی تغییر اسامی غیر فارسی به طور نامنتظم، خودسرانه، بدون کنترل، کند و اغلب اوقات توسط نظامیان انجام می‌پذیرفت. برای سر و سامان دادن بیشتر به این امر و سرعت بخشیدن بدان، سراسری نمودن و هدایت آن از سوی مرکزی واحد «فرهنگستان ایران» تأسیس گشت. در شکل این نهاد، فراماسون معروف، مغز متفکر دیکتاتوری پهلوی «محمدعلی فروغی» نقشی اساسی ایفا نموده است. وی که دشمنی و کینه‌توزی بیمارگونه‌ای با قاجارها و ترک‌های ایران داشت، از مهره‌های اصلی در پایان دادن به حاکمیت این سلسله و به تخت نشاندن رضاخان و بعدها فرزند وی محمدرضا بوده، و از پایه گذاران دکترین پان ایرانیسم و از طراحان سیاست

۱ - شاید منطقی تر آن می‌بود که زبان اکثریت مردم یعنی ترکی ویا زبان‌های دو گروه عمده اتنیک کشور یعنی ترکی و فارسی همزمان نامزد رسمیت ویا دولتی شدن شوند. همانگونه که در افغانستان همسایه با ترکیب عددی قومی مشابهی دو زبان عمده کشور یعنی دری و پشتون دو زبان رسمی اعلام شده بودند. این تدبیر می‌توانست هم سبب بازتاب بهتر واقعیت تکثر قومی مردم در ساخت حاکمیت و هم نشان مردمی‌تر بودن آن شمرده شود.

۲ - هرچند سیاست در حال اجرای امحاء و انکار گروه‌های قومی غیرفارس در اصل ساخته و پرداخته امپریالیسم انگلیس است، با اینهمه بسیاری از روش‌ها و متدهای به کار برده شده در اجرای این سیاست مستقیماً از نظامیان ترکیه اقتباس و الهام گرفته شده است. رضاخان و مغز متفکر وی فروغی که مدتی سفیر ایران در ترکیه و مسئول هیئت تسویه اختلاف‌های مرزی ایران و ترکیه بوده است، از تجارب آتاترک در این کشور به جز موارد مذکور فوق، در هیچ زمینه دیگری مانند استقلال، عدم وابستگی به دول خارجی، جنگ آزادیبخش بر علیه نیروهای اشغالگر امپریالیستی، اعلان جمهوری، مدرنیزاسیون زیرساخت اجتماعی و صنعتی کشور و غیره الهام نگرفته بودند.

رسمی دولت دایر بر «انکار و امحاء گروه‌های قومی غیرفارس کشور» است. با پیشنهاد فروغی «کمیسیون جغرافیا» وابسته به فرهنگستان ایجاد شد. وظیفه این کمیسیون «تبدیل اسامی بیگانه اماکن ایرانی به فارسی» اعلام گردید. در اینجا مراد از «بیگانه» در درجه نخست واژگان ترکی و در درجه دوم عربی است. شایان دقت است که ریاست این نهاد به اصطلاح بیگانه ستیز (۱۹۳۵-۱۹۳۸) بر عهده کسانی مانند «وثوق الدوله» عاقد قرارداد ۱۹۱۹ و «فروغی» ماسون انگلیسی گذارده شده بود.

در ترمینولوژی فرهنگستان و دیگر نهادها و مقامات پهلوی تمام زبان‌های قومی کشور و در راس آنها ترکی و عربی «بیگانه»، «خارجی»، «غیر ایرانی» و «اجنبی» شمرده شده است. بنا بر این ذهنیت نه تنها اسامی ترکی و عربی می‌بایست تغییر داده شوند، بلکه صرف شباهت به ترکی و عربی برای به اصطلاح پاکسازی آن کافی بوده است. به عنوان مثال در اسناد، مدارک و مکاتبات دولتی وقت به موارد زیر و مشابه آن بسیار برخورد می‌شود: «...انتخاب لغات فارسی به جای لغات اجنبی از وظائف فرهنگستان است...»، «...به ارسال فهرست اسامی بیگانه اکتفا شود...» (ریاست وزراء)، «... فهرست این گونه لغات خارجی (در استان فارس!!!!) تهیه شده و حاضر است...»، «دهاتی که به اسامی (غیر ایرانی) اشخاص نام گذاری شده... اسامی آن‌ها تبدیل به کلمات فارسی شود.» (والی فارس)، «...برخی نام‌ها دیده می‌شود که هیچ شباهتی به ترکی و عربی ندارند و تغییر دادن آن‌ها چندان لزومی ندارد.» (کمیسیون)، «...لفظ و اسم ترکی بین آن‌ها (اسامی آبادی‌ها و روستاهای شاهرود) به نظر نمی‌رسد...». در گزارش یکی از مقامات عدلیه آبادان چنین آمده است: «اسامی کلیه قراء و قصبات آنجا به عربی است و اوضاع و احوال سرحدی تغییر اسامی مزبور را با فارسی ایجاب می‌کند.» و یا «پس از گردآوری اسامی... قصبات مجاور سرحدات غربی و خاصه خوزستان با تشکیل کمیسیون به اسامی مناسب فارسی تبدیل نمایند.» (ریاست وزراء).

در سال ۱۹۴۴ استفاده از هر زبانی به جز فارسی در تمام مجامع، سخنرانی‌ها و نمایش‌ها ممنوع اعلام شد. با بررسی اسناد و مدارک موجود به آسانی می‌توان در یافت که تغییر اسامی تاریخی و جغرافیایی به فارسی و کاستن پیوسته و فزاینده از دامنه کاربرد، حضور و برد زبان ترکی و دیگر زبان‌های قومی، بخشی از کلان طرح بسیار گسترده‌تر زدودن حافظه اقوام غیرفارس ایران، گسستن پیوندهای تاریخی گروه‌های قومی با نیاخاکشان، نابودی علائق فرهنگی و میراث مشترک گروه‌های قومی ایران با هم‌زبانان و هم‌تباران خویش در آن سوی مرزها، بی‌هویت سازی این گروه‌ها و در یک کلام بخشی از سیاست یکسان سازی و تغییر نمای اتنیک کشور به نفع عنصر قومی فارس بوده است.

۱- در حیطه فرهنگ فارسی ترسیم مرز بین عرب ستیزی و خود ستیزی بسیار دشوار می‌نماید. در خود جمله عرب ستیزانه فوق به جز چند کلمه بی‌اهمیت، تمامی کلمات عربی‌اند.

تغییر اسامی مناطق قومی

یکی از نخستین و اساسی‌ترین اهداف تغییر نام‌های جغرافیایی و تاریخی «تعویض نام مناطق قومی» در کشور بوده است.

۱- عربستان (← خوزستان)

از قرون ۱۴-۱۵ میلادی در زمان دولت‌های آذری قارا قویونلو و آخ قویونلو به مناطق عرب نشین جنوب غربی ایران، «عربستان» و به مناطق غیرعرب نشین نواحی مجاور شمالی آن «خوزستان» گفته شده است. «خوز» (خوزایه، خوجو، خوجا، و غیره) نام عیلامی‌های غیرآریایی و یا قومی مربوط بدان‌ها در زبان‌های ایرانی میانه و سریانی است. در تمامی تحریرات و مکاتبات رسمی دوره صفوی، افشار، زند و قاجار و در زبان مردم بدین ناحیه همیشه «عربستان» گفته شده است.

در اوائل دوره پهلوی با توجه به این که اکثریت مطلق جمعیت این نواحی را اعراب که حتی پیش از اسلام از ساکنین این نواحی بوده اند، تشکیل می‌دادند، دکتر افشار از تئورسین‌های به شدت ضد ترک و ضد عرب در سال ۱۹۲۵ ریشه کن کردن زبان عربی در منطقه مذکور، تغییر تقسیمات کشوری، تغییر مرزها و نام عربستان و کوچانیدن عشایر و اهالی عرب منطقه به دیگر نواحی ایران را پیشنهاد می‌کند. رضاخان نیز که با همه این خواستها موافق بود، در نخستین اقدام نام منطقه را به «خوزستان» تغییر داده و کلمه «عربستان» را به یک باره از ادبیات سیاسی و زبان اداری کشور منسوخ ساخت. در واقع امروزه موضوع نام‌های نخستین و اصلی عربی مناطق عرب نشین در رأس تابوهای سیاسی موجود در ایران به شمار می‌رود.^۱

۲- آذربایجان (← ؟)

دکتر افشار در سال ۱۹۲۶ خواستار اجرای سیاست‌های چندی در آذربایجان برای یکسان‌سازی قومی می‌شود: «زبان ترکی ممنوع اعلام شود، بخشی از ترک زبانان به دیگر نواحی کشور انتقال داده شوند، مرزهای آذربایجان تغییر داده شوند، نام آذربایجان با نام دیگری عوض گردد». دیکتاتوری پهلوی و عوامل طرفداران آن که اینک در بعضی از دستگاه‌ها نفوذ دارند، با دقت تمام به چهارچوب ترسیم شده فوق صادق مانده‌اند. از آن روز تاکنون بخش اعظم ایالت آذربایجان به واحدهای اداری

۱- هیچ سیاستمدار و روشنفکر فارس تا کنون به موضوع اعاده نام‌های عربی پیشین اماکن جغرافیایی ایران نپرداخته و یا خواستار اعاده آن‌ها نشده، حتی به جای خوزستان نام اصلی و تاریخی آن عربستان را به کار نبرده است.

موجود و یا نوساخته دیگر (به استان‌های امروزی گیلان، همدان، مرکزی، تهران، قزوین، زنجان، قم، کردستان و کرمانشاهان) با حذف نام آذربایجان الحاق شده اند. آخرین نمونه از تقسیم توأم با حذف نام آذربایجان تشکیل استان جدید «اردبیل» است.

۳- کردستان (← اردلان)

در دوران پهلوی میان مقامات دولتی مکاتبات بسیاری در باره مسئله تغییر نام کردستان انجام شده است. در این مکاتبات از جمله ادعا می‌شود که نام اصلی ولایت کردستان «سننه» بوده که در اثر ملاحظه منافع دول خارجی ویا بی‌مسئولیتی و عدم درک درست مسئولین ایرانی و یا بر سبیل رسم موجود نامیدن محل با نام قومی که در آنجا ساکنند، مانند لرستان و عربستان، به شکل کردستان نامیده شده است. در نوشته دیگری ادعا می‌گردد که نام کردستان «اردلان» است. به دنبال این مکاتبات کمیسیون جغرافیا نام «کردستان» را به «اردلان» و نام «سنندج» را به «سننه» تغییر داد. اما بعدها با توجه شدن به پتانسیل کاربرد مسئله کرد در کشمکش‌های سیاسی با کشورهای همسایه ترکیه و عراق، همچنین بی‌رغبتی اهالی بومی به نام‌های جدید، این نامگذاری تثبیت نشده است.

۴- تبرستان (← مازندران)

تبری‌ها نیز در دوران پهلوی در معرض یکسان‌سازی قومی قرار گرفته‌اند. در این راستا نام نیاخاکشان از «تبرستان» به «مازندران» که به ایرانی بودن آن گمان برده می‌شد، تغییر داده شده است. بعدها ایرانی نبودن واژه مازندران آشکار شده است.

۵- ترکمن صحرا (← دشت گرگان)

تغییر نام «ترکمن صحرا» به «دشت گرگان» پیش از تشکیل فرهنگستان انجام یافته بود. با اینهمه به علت قلت عددی ترکمن‌های ایران و دارا نبودن اهمیت استراتژیک مانند سایر گروه‌های قومی ترک، عرب و کرد، نیز عدم رغبت اهالی به نام جدید، نام «ترکمن صحرا» همواره در رواج کامل بوده است.

هدف: نام‌های ترکی و عربی

از نام‌های تغییر داده شده پیش از تشکیل کمیسیون جغرافیا میتوان به نام‌های زیر اشاره نمود: اورمو (← رضائیه)، سالماس (← شاهپور)، ترکمن صحرا (← دشت گرگان)، سولدوز (← نقده)، سلاخ (← بصیرآباد)، آق قلعه (← پهلوی دژ)، عربستان (← خوزستان)، بندر انزلی (← بندر پهلوی).

پس از تشکیل کمیسیون جغرافیا سیاست فارس سازی شامل تمام نام‌های ترکی (و عربی) شهر، ده، رودخانه، کوه، بخش، خیابان، کوچه، دشت، محله و حتی طوائف شده است. در یکی از اسناد کمیسیون گفته می‌شود: «اگر در این اسامی جغرافیایی کلماتی مانند چای، سو، بولاغ و نام‌های مشابه آن باشند، این اسامی بیگانه مشخص و به فارسی تغییر داده شوند... برای دیگر مناطق کشور که دارای نام‌های نامناسب و غیرفارسی اند، فرهنگستان نام‌های مناسبی پیدا کند». همانگونه که دیده می‌شود، با ایجاد تناظر بین «غیرفارسی»، «نامناسب»، «بیگانه» و «کلمات ترکی» آشکارا و عملاً زبان ۶۵٪ از جمعیت کشور که غیرفارسی است و در درجه اول زبان ترکی نامناسب و بیگانه انگاشته شده است.

جای تعجب نیست که از نخستین اقدامات این کمیسیون تعویض بسیاری از نام‌های ترکی در سراسر کشور و در آذربایجان و نیز برخی نام‌های عربی بوده است. به عنوان مثال: ساووج بولاغ (← مهاباد)، آجی چای (← تلخه رود)، قیزیل اوزن (← سفیدرود)، قاراجاداغ (← ارسباران)، جیغساتی چای (← زرینه رود)، میدان چای (← مهران رود)، ساین قالا (← شاهین دژ)، میانج (← میانه)، قاراعین (← سیه چشمه)، خیابو (← مشکین شهر)، اوجان (← بستان آباد)، باغیش (← بخشایش)، توفارقان (← آذرشهر)، تاتانوچای (← سیمینه رود)¹.

وضعیت نام‌های عربی چندان متفاوت نبود. پس از آنکه نام نیاخاک اعراب ایران از عربستان به حوزستان تغییر داده شد، بدون توجه به موجودیت و فرهنگ ساکنین اصلی منطقه، مردم عرب، نام‌های تهرها، رودها، دشت‌ها و حتی کوچه‌ها و محله‌ها هم تغییر داده شد. مانند: محمّره (← خرمشهر)، ناصری (← اهواز)، فلاحیه (← شادگان)، بنی طرف (← دشت میشان)، عبادان (← آبادان)، بساتین (← بوستان)، خفاجیه (← سوسنگرد)، ملامیر (← ایذه)، حویزه (← هویزه)، گنج قارا گؤل (← گچساران) (این نام ترکی بود)، خزعل آباد (← خسروآباد)، خزعلیه (← خرم کوشک)، معشور (← ماه شهر)، سیمره (← کرخه=گاماسب) و غیره.

می‌توان گفت که در عمل کمیسیون جغرافیا در تمام مکاتبات و مصوبه‌های خود منحصراً بر اسامی ترکی متمرکز شده و خواهان تغییر آن‌ها به اسامی فارسی نه تنها در آذربایجان و دیگر مناطق

۱- از دیگر اسامی ترکی که بعدها به فارسی تغییر داده شده اند و یا برای تغییرشان نامه نگاری‌هایی صورت پذیرفته است، نمونه‌های زیر قابل ذکراند: جئیرانلی (← جاریحانی)، دوشان تپه (← زاله)، قوش محله (← شاهین ده)، آغ انولر (← سیمین ده)، قارا گؤل (← سیاه استخر)، سویاتان (← تازه ده)، آق مسجد (← نقره ده)، تۆرکان اووا (← فرزانه آباد)، گومیشان (← نقره تپه)، زینال آغاج (← سردری)، مئهرآوان (← مهرآباد)، قافلاتی (← قافلانکوه)، آل عاشیق (← علی شیخ) و غیره.

ترک‌نشین، بلکه در تمام سطح کشور گردیده است. در سال‌های ۱۹۲۷ وزارت جنگ تغییر اسامی نام‌های ارمنی در ناحیه ماکوی آذربایجان را به هئیت وزراء پیشنهاد کرده بود. با اینهمه عمده نام‌هایی که تغییر آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت، نام‌های ترکی مانند قالاجیک (← عزیز آباد)، باخچاجیق (← سردار آباد)، قارا خاچ (← علی آباد)، قارا کیلیسه (← امان آباد) بوده‌اند. همچنین در سال ۱۹۳۷ آیین‌نامه‌ای جهت تعویض نام‌های کردی اماکن در استان کردستان به تصویب رسیده بود، اما از ۴۴ اسم تغییر یافته اکثریت آن‌ها نه کلمات کردی، بلکه همه از نام‌های ترکی این منطقه بوده است.^۱

تغییر نام‌های جغرافیایی در سال‌های اخیر

با وقوع انقلاب آزادی‌طلب و عدالت‌خواه بهمن و با حذف رژیم پهلوی ضربه‌ای اساسی بر یکی از پایه‌های کلان طرح انگلیسی‌انکار و امحاء گروه‌های قومی ایران وارد آمد. ولی علیرغم پیدایش آزادی‌های نسبی در استفاده از زبان‌های قومی غیر فارس در سال‌های پس از انقلاب هرگز چالش و گفت‌وگویی شفاف و همگانی بر سر سیاست رژیم پهلوی در مورد گروه‌های قومی غیرفارس کشور پا نگرفته و هیچ‌گونه تغییر بنیادی و بازنگری در این سیاست مشاهده نشده و حتی اجرای پروژه تغییر نام‌های جغرافیایی تاریخی از ترکی به فارسی نیز کمابیش در دو دهه اخیر ادامه داشته است.

در سال‌های اخیر گرچه برخی از نوفارس‌سازی‌های رژیم پهلوی جای خود را به اعاده نام‌های اصیل داده‌اند، با این‌همه به نظر می‌رسد که انگیزه موجود در تمام این بازگردانی‌ها نه اعاده هویت تاریخی - قومی اماکن فوق‌الذکر و احترام به گروه‌های قومی کشور، بلکه پاکسازی نام‌های مربوط به

۱- از نام‌های ترکی در کردستان که به فارسی تغییر داده شده‌اند، برخی از این قراراند: حسن اوژا قاشیق (← حسن آباد کوشک)، اوپول (← الا)، ایچی (← ایشه)، باشماق (← باشه)، بانگلی (← بنگی)، آباقچی (← پادار)، ینکانلی (← تیکان)، چاخیرلی (← جاگر)، آلاه یار (← خدایار)، آشاغی و یوخاری آلتون (علیا و سفلی) (← زرینه رود بالا و پائین)، قوتاقجیق (← سیزده)، کره‌سی (← سبز کوه)، باش بولاق (← سر چشمه)، آق تپه (← سفید تپه)، سلیمان کندی (← سلیمان کند)، سوماقلی (← سماق ده)، قاراقان (← سیاه دشت)، قارا گؤل (به معنی دریاچه سیاه ← سیاه گل)، قارا بوغدا (← سیاه گندم)، قارا قایا (← سیاه پایه)، قاچیان (← کامیار)، قوتلو (← کبودان)، قالاجیقا (← کلاچک)، قاراناو (← سیاه ناو)، عرب اوغلو (← فرخزاد)، قیلله بولاغی (← قبله چشمه)، قاراچمن (← سیاه چمن)، قاپلانلی (← کویلان)، قوجوق (← کوچک)، قاشیق (← کوشک)، قالبان (← گل خیزان)، قوزلو (← گلزار)، گلین (← گلشن)، طاهیر بوغدا (← گندمان)، ماماق (← مامک)، ساووج بولاق (← مهاباد)، قامیشلی (← نیستان)، یورغول (← یارگل).

سران رژیپ پهلوی بوده است. مانند اعاده نام «اورمیة» به جای «رضائیه»، «سلماس» به جای «شاهپور» و «بندر انزلی» به جای «بندر پهلوی». از فارس سازی‌های رایج شده در دوره اخیر: یام (← پیام)، آلاه و نردی کؤرپوسو (← سی و سه پل)، گؤی مسجد (← مسجد کیود)، سؤیونبد (← سه گنبد)، قارا آغاج (← قدس)، گوجو وار (← کجا آباد)، سام بودان (← سنگ بران)، گؤموش تپه (← دمشقیه)، گؤی تپه (← تپه گوی)، صوفو چایی (← صوفی رود)، آق قالا (قلعه) (← سپید دز)، دره گز (← محمدآباد)، قاراوول داغی (← شیرکوه)، بجنورد (← بیژن گرد) و غیره.

بازتاب در عرصه سیاست خارجی

در تغییر نام‌های تاریخی و جغرافیایی در دوره پس از انقلاب به جز یکسان سازی و فارس گردانی ترک‌ها و دیگر گروه‌های قومی ایران، ملاحظات سیاست خارجی نیز موثر بوده است. دو نمونه از تغییر نام‌های تاریخی و جغرافیایی با ملاحظه برخی مصالح مفروض در عرصه سیاست خارجی، آغاز به کاربرد روز افزون نام‌های «آران» و «مازندران» به ترتیب به جای «جمهوری آذربایجان» و «دریای خزر» می‌باشد.

۱- جمهوری آذربایجان (← آران)

با تأسیس جمهوری آذربایجان در قفقاز جنوبی به سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۲۰ در محافل سیاسی ایران مباحثی در باره درستی و یا نادرستی اطلاق نام آذربایجان بر این دولت نوپا در گرفته بود. به واقع در مقاطع مختلف زمانی مرزهای آذربایجان متغیر بوده است. حتی در یک مقطع زمانی نیز آذربایجان در برخی منابع در معنی گسترده آن سرزمینی وسیع در جنوب از ناحیه اراک (سلطان آباد) در ایران مرکزی تا به دزبند در شمال (داغستان) و در شرق از ری تا به ارسنجان در غرب (ترکیه)، در برخی منابع دیگر نیز به معنی محدود آن تنها شامل آذربایجان درونی (ایچ آذربایجان، آذربایجان ایران) بکار رفته است. با این‌همه گهگاه این مباحثه آکادمیک تحت تاثیر پاره‌ای از احساسات ملی‌گرایانه افراطی به شکلی غیرسازنده در سیاست خارجی کشور نیز بازتاب پیدا می‌کند.

۲- خزر (← مازندران)

«خزر» نامی ترکی است. به همین سبب در دوره پهلوی برخی از ملی‌گرایان افراطی فارس از ایده نامیدن دریای خزر به نام «مازندران» که در اصل و پیشتر به ناحیه «تبرستان» اطلاق شده بود، استقبال کرده بودند. اخیراً نیز کوشش‌هایی در جهت تثبیت نام «دریاچه مازندران» به جای «دریای خزر» به

عمل می‌آید و حتی بعضاً موجب بروز اختلالاتی در روابط خارجی می‌شود که نمونه دیگری از سرایت پدیده تغییر نام‌های تاریخی - جغرافیایی به صحنه سیاست خارجی است.

ممنوعیت نام‌های کودکان و اشخاص

در دوره پهلوی محدودیت‌هایی در مورد کاربرد زبان‌های قومی و در رأس آن‌ها زبان ترکی در نامگذاری اشخاص اعمال می‌شد. حتی اقداماتی برای تغییر نام‌های عشایر ترک و عرب انجام گرفته بود. در یکی از اصولی که کمیسیون جغرافیایی فرهنگستان به تصویب رسانده بود، بیان می‌شود که: «از آنجائی که امروزه در شهرنشینی قبایل سعی می‌شود، نام‌های ترکی یا عربی طوائف و عشایر ایران با تبدیل نام آن‌ها به اسامی مکان به فارسی تبدیل گردد.»

یکی از موضوعات فرهنگی ما محدودیت‌های جدیدی است که بر کاربرد زبان‌های قومی در عرصه نامگذاری کودکان، افراد، محل کار و غیره اعمال می‌شود. طبق این محدودیت‌ها در حالی که به اقلیت‌های دینی مجاز اجازه انتخاب نام کودکان به زبان و مطابق با فرهنگ قومی خویش داده شده است، به مسلمانان غیرفارس مانند ترک‌ها اکثراً اجازه انتخاب نام کودکان به زبان قومی داده نمی‌شود. مأمورین معمولاً در مواجهه با اسامی به زبان ترکی و یا دیگر زبان‌های قومی، یا نام انتخابی والدین را کلاً رد و عوض می‌کنند و یا نامی شبیه به آن به زبان فارسی انتخاب و ثبت می‌نمایند (مثلاً به جای «سایان» ترکی، «شایان» فارسی).^۱

در سال‌های اخیر چندین کتاب نام‌های ترکی آذربایجانی، ترکمنی، کردی و غیره در داخل کشور انتشار یافته است. با وجود این محدودیت‌های موجود به ویژه در مورد نام‌های ترکی در داخل و در نمایندگی‌های دولت در خارج به دقت اجراء می‌گردد و نمونه‌هایی از آن‌ها در برخی از نشریات نیز انعکاس می‌یابد.^۲

قابل توجه است که طی قرن بیستم در ایران نه تنها نام‌های ترکی که قبلاً رایج بوده‌اند، به فراموشی سپرده شده‌اند، بلکه بسیاری از نام‌های فارسی و عربی سستی مرسوم میان ترک‌ها نیز جای خود را به نام‌های فارسی نوی که در دوران پهلوی رایج گشته‌اند، داده‌اند.

۱ - نامگذاری کودکان، موسسات و محصولات تولیدی با نام‌های ترکی و ثبت این نام‌ها در بعضی مراجع ذیربط مجاز بوده و در جاهای دیگر با مخالفت مأمورین محلی مواجه می‌شود.

۲ - وارلیق، تهران، شماره ۸۸ - ۱، ۱۹۹۳. گفته شده است، به سبب آن که شماری از سفارت‌خانه‌های کشورمان در خارج نام‌هایی را که به زبان ترکیست، نمی‌پذیرند، و به دلیل پافشاری برخی از والدین بر نام‌های انتخابی خویش، بعضی از کودکان ایرانی فاقد شناسنامه مانده‌اند.

با این حال گرچه در اثر سیاست‌های اعمال شده در سه نسل گذشته نامگذاری اسامی و نام‌های خانوادگی به زبان ترکی آذری در سطح کشور تقریباً متروک شده است^۱، چند گروه اجتماعی در مقابل ریشه‌کن شدن نام‌های ترکی مقاومت نسبی نموده‌اند. این‌ها شامل گروه‌های متعلق به آریستوکراسی ایران که پس از قریب به هزار سال حاکمیت خاندان‌ها و قشون‌های ترک در ایران، اکثریت مطلقشان ترکی تیارند، طوائف ترکی خاستگاه این گروه‌ها نیز گروه‌های عشایری و روستایی ترکی که از گزند سیاست و آثار یکسان‌سازی قومی نسبتاً دور بوده‌اند و دارای اسامی با پسوندهای نسبت ترکی مانند «چی»، «لو» (محل طائفه، مسلک)، و «خان»، «بیگ-بگ-بی»، «اوغلی»، «آقا»، «قلی»، «باشی»، «جه-جا»، «جوق-جق»، «لار-لر»، «وئردی-وردی»، و پیشوندهای «آق»، «قره-قارا»، و غیره می‌باشند، هستند. بدین گروه‌ها علوی‌های ترک (علی‌اللهی‌ها- قزلباشها- اهل حق) که زبان مقدس مراسم مذهبی‌شان ترکی است، را نیز می‌باید افزود.^۲

اسامی اماکن نوساخته، محل کار و محصولات تولیدی

بعد از وقفه طولانی در فعالیت فرهنگستان، فرهنگستان زبان و ادب فارسی بعد از انقلاب در سال ۱۹۸۹ به ریاست آقای هاشمی رفسنجانی شروع به فعالیت نمود. در سال ۱۹۹۵ با تصویب قانونی استفاده از کلمات و عبارات «خارجی» در نامگذاری محصولات کشاورزی و صنعتی، در مکاتبات و سخنرانی‌ها ممنوع اعلام گردید. اما ظاهراً کلمات مربوط به زبان‌های قومی ایران نیز بعضاً در ردیف کلمات خارجی تلقی می‌شود که تناسبی با ترکیب قومی مردم ایران ندارد.

۱ - از نام‌های ترکی هنوز رایج در ایران می‌توان به این نام‌ها اشاره کرد: تیمور، بهادر، ارسلان، اتابک، ترکان، طفرل، توران، مارال، یاشار، بیوک،... و از نام‌های خانوادگی: آتابایی، آفاخانی، آقایی، آهاجری، آغاسی، آغداشلو، آیریملو، اجاقی، افشار، اصلاتی، اوردوخانی، ائواوغلی، ابازی، ایپکچی، ایلخانی، ایل بیگی، باتمان قلیچ، بایندر، بکتاشی، بلاغی، بهارلو، بخشی، بیگدلی، بیگی، بیات، پاشایی، نکلو، خاقانی، خانلری، خطایی، خلج، چاپچی، داداشی، دوللو، سالور، سپانلو، شاملو، شامیاتی، شاهسون، فاجار، قالیچی، قلیچ‌خانی، قزایی، قراگوزلو، قره‌خانی، قره‌باغی، قزلباش، قشلاقی، قوانلو، قوشچی، قشقای، یاسایی، یساولی، یساقی و ....

۲- در طول تاریخ این گروه بیش از هر گروه ترک دیگر بر استفاده از زبان و نام‌های ترکی اصرار ورزیده است. خاندان‌ها، قشون‌ها و عشایر فوق‌الذکر نیز همه بر خاسته از این گروه‌اند.

کارنامه

- ۱- در دوران دیکتاتوری پهلوی بخش بزرگی از نام‌های جغرافیایی - تاریخی غیرفارس کشور به عنوان بیگانه با اسامی فارسی تعویض شده‌اند. در حالیکه این نام‌ها که سمبل غنا، تنوع، همزیستی و بردباری فرهنگی گروه‌های قومی کشورند، در طول تاریخ کوچکترین مشکلی بین اقوام ساکن ایران ایجاد نموده بودند.
- ۲- اجرای این سیاست نه تنها مشکلی از مشکلات بی‌شمار و مزمن کشور را حل نموده است، بلکه در بستر سیاست آسیمیلاسیون گروه‌های قومی غیرفارس، مسئله ای نو، پیچیده و جدی بر مسائل متراکم ایران افزوده است.
- ۳- در میان نام‌های تغییر داده شده هرچند که نام‌های عربی، بلوچی، کردی و به مقدار کمی ارمنی یافت می‌شوند، اکثریت را نام‌های ترکی یعنی زبان اکثریت نسبی مردم تشکیل می‌دهد.
- ۴- در اجرای سیاست فوق با آن که دایره فعالیت کمیسیون جغرافیا تمام سطح کشور را فراگرفته بود، با این حال توجه عمده این نهاد به غرب و شمال کشور که تماماً محل سکونت اقوام غیرفارس و در رأس آن‌ها ترک‌ها می‌باشد، بوده است.
- ۵- اکثریت مطلق جمعیت کشور که به زبان‌های غیرفارسی تکلم می‌نمایند، از انتخاب اسامی به زبان‌های قومی و مادری خویش برای فرزندان، اشخاص حقیقی و حقوقی، محصولات صنعتی و نیز اماکن و غیره محروم گردیده‌اند.
- ۶- تجربه نشان می‌دهد که مردم نام‌های جعلی بیگانه با فرهنگ و زبان خویش را که به زور و اکثراً به نیت خوار شمردن و محو فرهنگ قومی بر آن‌ها تحمیل می‌شود، صمیمانه نمی‌پذیرند و بعد از گذشت زمانی دوباره به نام‌های مانوس خود برمی‌گردند. حتی ساختن نام‌هایی چون «قوشاچای» به جای «میاندآب» از سوی مردم نشان می‌دهد که مردم تمایل چندانی به نام‌های جعلی نشان نمی‌دهند.

راه برون‌رفت

- با توجه به دست‌آوردهای جوامع مشابه دیگر و تدابیر مجامع بین‌المللی و با در نظر گرفتن این که نام‌های تاریخی - جغرافیایی ریشه در لایه‌های کهن تاریخی دارند، تدابیر زیر می‌تواند در پیشگیری از این فاجعه فرهنگی نقش موثری ایفا نماید:
- ۱) تشکیل هیئتی رسمی در مجلس شورای اسلامی برای تحقیق و تهیه گزارشی همه جانبه در باره مسئله محدودیت‌های اعمال شونده بر زبان‌های قومی در نامگذاری‌ها، تغییر نام‌های جغرافیایی و نام‌های ممنوع اشخاص.
  - ۲) نفی اندیشه غیرملی و غیرایرانی خارجی و بیگانه شمردن زبان‌های غیرفارسی به ویژه ترکی آذری و عربی، نفی اندیشه مساوی شمردن ایرانی با فارس، منع اکید استفاده از اصطلاح «خرده

فرهنگ‌ها»، پذیرش رسمی گروه‌های قومی غیرفارس و هویت، زبان، تاریخ و فرهنگ آن‌ها مانند فارس‌ها به عنوان اجزاء اصلی و برابر حقوق سازنده مردم، فرهنگ، تاریخ و آینده ایران.

۳) لغو کلیه بخشنامه‌های مربوط به منع استفاده از زبان‌های قومی در نامگذاری‌ها.

۴) تهیه قوانین جدید با احترام به حقوق شهروندی و هویت‌های قومی، زبانی و اعتقادی شهروندان.

۵) تهیه فهرست تمام نام‌های قومی غیرفارس تغییر داده شده در سطح کشور پس از سال‌های ۱۹۰۶ - ۱۹۰۵ به ویژه پس از کودتای انگلیسی اسفند ۱۲۹۹، بخصوص اسامی ترکی و عربی و بازگرداندن نام‌های اصلی و پیشین به صاحبان خویش.

۶) تصویب قانونی دائر بر ممنوعیت تغییر نام‌های موجود تاریخی - جغرافیایی در تمام سطح کشور.

۷) لغو همه قوانین و بخشنامه‌هایی که حق و آزادی والدین را در نامگذاری کودکان به زبان‌های قومی محدود می‌سازند.

۸) تصویب قانون جدیدی ناظر بر نام‌گذاری افراد، اماکن، موسسات و محصولات با توجه به مقتضیات تکنولوژی و جهانی شدن در عصر حاضر و مخصوصاً با توجه به تکثر قومی و زبانی ایران.

۹) احیای وظیفه دولت در حراست از زبان‌ها و فرهنگ‌های بومی کشور.

سخن پایانی

در کشور ما ایران مونیسم ملی، فرهنگی و اتنیکی وجود ندارد. ناگزیر کوشش در راه ایجاد آن از طریق دگرگون ساختن نام‌های جغرافیایی - تاریخی و یا منع استفاده از زبان‌های قومی در نامگذاری کودکان و اماکن و غیره به منظور گسستن پیوندهای اقوام غیرفارس با تاریخشان و بی‌ریشه و بی‌هویت نمودن آنها، در آینده جایگاهی در ایران مدنی و بردبار نخواهد داشت. ادراک این واقعیت از سوی روشنفکران و مسئولین کشور وظیفه ای تاریخی و ضروری برای ابقاء جامعه ایرانی است.

با کارزاری که امپریالیسم انگلیس در سده بیستم علیه عنصر ترک در ایران و با هدف ساختن جامعه تک قومی فارسی آغاز نموده بود، هم اکنون وضعیتی ناهنجار، ناموزون و ناهمخوان با واقعیات اجتماعی کشور و البته به شدت ناپایدار پدید آمده است. زبان انسان‌هایی که از دیرباز در جوار و در میان ملت فارس زیسته اند، فرهنگ گروه‌هایی که نزدیک به هزار سال خوب و یا بد، بر این سرزمین و مردمان و اقوام آن حاکم بوده و زبانشان زبان رسمی دربارها و ارتش‌های این کشور بوده است، «خارجی» و «بیگانه» اعلام شده است. با این تعریف ناهنجار که بر اساس آن «خودی» به عنوان «بیگانه» مطرح می‌شود، و با چنین نگرشی به حال و آینده، بی‌گمان «بیگانه ستیزی» موجود، لاجرم با «خودستیزی»، «نابودی خود» و «محو گذشته و آینده خود» یکسان گشته است.

باھار شیروانی نین شعرلرینده عاریفانه مقاملار

ریحان صنمان قیزی آی دمیر ووا

نیظامی گنجوی آدینا

آذربایجان ادبیات موزه سی نین

علمی ایشچی سی

یازیمیزا کؤچورن: ح. م. ساوالان

مؤسلمان خالقلاری نین ادبیاتیندا مؤوضوع و ادبی نؤوعلر، بدیعی اثرلرین ایستر قۇرولوش و فۇرماسی، ایستر سه ده ایدتیا و مضمون خؤوصویتلری عنعنه ویلیک کاراکتری داشی ییر. بۇ خؤوصویت اورتا عصرلرین ایلیک دؤورؤندن باشلا یاراق ادبی پروسسده باش وئرن یئنلیکلر دؤورؤنه دک دوام اتمیشدییر. مثلاً کلاسیک غزل نؤوعو بیر عنعنه کیمی حتا ایگیرمینجی یؤزایللیگین ادبیاتیندا دوام ائتدییر یلمیشدییر. مؤوضوع و کؤمپوزیسیوندا مؤعین یئنلیکلر باش وئرسه ده، اساس المتلر بیر کلیشه کیمی ساخلانیلمیشدییر.

آذربایجان ادبیاتیندا مؤعین دستخطی اولان باھار شیروانی نین (۱۸۸۳-۱۸۳۴) اثرلری خؤوصویله شاعیرین فارس دیلینده یازدیغی «دیوان»-ی کلاسیک عنعنه لرین دوامی کیمی دؤرلندیریله ییلر. شاعیرین غزللری نین ماراقلی دیل-اؤسلوب، بدیعی تصویر و ایدتیا-مضمون خؤوصویتلری دیقتی جلب ائدییر. بۇ مقاله ده ادیبین غزللرینده مؤشاهیده ائدییلن بیر سیرا عاریفانه مقاملار حاقیندا بحث ائدییلیر. یشری گلمیشکن قئید ائدک کی، اورتا عصرلرین اکثر ادیب و شاعیرلری نین بدیعی یارادیجیلیغیندا عاریفانه دؤیغولارین ترقؤمو اساس یئرلرین بیرینی تۆتور. بۇ و یا باشقا شاعیرین صوفیزمه باغلی اولوب-اولماماسیندان آسیلی اولمایاراق، اولنلارین شعرلرینده عیرفانلا اؤزلاشان دؤشونجه طرزینه راست گلمک

اولور. آنجاق بئله اپیزودىك مقاملاردان چىخيش اندهرك هر بير شاعىرى صوفى صنعتكار كىمى قلمه وئرمك اولماز. باھار شىروانى ده بئله شاعىرلردندىر.

اۋنون بعضى شعرلرىندە عارىفانە فېكىر و تشبىھلر آچىق شكىلدە اۋزۈنو گۈستىر، مثلاً بىر حدىثدە دۇنيا مۇمىنلر اۋچون زىندان سايلىر. انلە دىرسە، دۇنيانىن زىندان حياتى اىلە سئوئىرىكسە، بىزى نئجە كافر اذلاندىر ماسىنلار؟ شاعىر بىر شعرى نىن سۇن بئىتىندە محض بۇ حدىثە ايشاره اندىر:

الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ.

ترجمەسى: «دۇنيا مۇمىنلرىن زىندانى و كافىرلرىن جەننىدىر». بۇ حدىث جلال الدىن رومى نىن «مثنوى» سىندە بئله ايشلىنىر:

اين جهان زندان و ما زندانيان،
حفره کن زندان و خود را وارهان،
ترجمە:
بۇ دۇنيا زىندان، بىزلىرسە دوستاقدايىقى،
زىندانى قاز و اۋزۈنو خىلاص انت.

باھارىن غزلىرى نىن چۈنچو عاشىقانه شعرلردىر و بۇرادا عاشىقانه مۇتىولر آرا- سىرا عارىفانە معنالار اىلە زنگىنلىشىر. لاکىن باھار يارادىچىلىغىنى صوفى يۇتۈملۈ شعر اذلاندىرماق اولماز. يۇخارىداكى شعر پارچاسى ايسە اۋز عارىفانە مضمونو اىلە سئىچىلىر. شاعىرىن «دىوان»- ىندا آىرى- آىرى غزلىر اىچرىسىندە عارىفانە معنا يۈزۈمونا اۋيغون گلن بئىتلر چۈخىدور. بۇنلار اساساً عاشىقىن، يعنى عارىفىن كئچىردىگى روحى- معنوى اىضطىرابلار، آىرىلىق حسرتى، معشوقون تصورى و بۇ كىمى مقاملاردان عىبارتدىر. اۋنو دا علاوه انلك كى، بۇ ساياق شعرلردە اىكى يۇنلۇق معنا چالارلارى ايفاده اولونور. يعنى بئىتىن معناسىندا هم ساده گرچكىلىك، هم ده عارىفانە چالارلار بىرگە چىخىش اندىر.

عارىفانە غزلىردە عاشىق عادتاً رۆسۈى كىمى تصوۋر انىدىلىر. حقيقى عاشىق عادى خالقىن طئنه سىندن و رۆسۈاىلىقدان چكىنمىر.

شدم ز عشق تو رسوای خلق و پروا نیست،
که عاشقش شمارند هر که رسوا نیست.^۱

ترجمه:

سنین عشقیندن خالقین یانیندا رسوای اولدوم،
هرکس رسوای اولماسا، اونو عاشیق سایمازلار.

عیرفاندا عاشیق عینی زاماندا خالقان اوزاق اولماغا چالیشیر. بو هئچ ده مسیحینده مؤشاهیده اندیلن ترک- دؤنیالیق معناسیندا آنلاشیلان مفهوم دگیلدير. ایسلام تصوؤفؤنده ترک- دؤنیالیق مقبول سایيلمیر، ساده جه دؤنیوی ایش و هوسلرین چرچیوه سینده محدودلاشماغا قارشى «خالقدان چکینمک» مسأله سی قؤیولور. عاشیقین خالقان چکینه رک تکلیگه اوز توتماسی بؤ معنادا باشا دؤشولور. شاعیر بیر بئیتده بئله سؤیله بیر:

گرفتم گوشه ای از خلق، لیکن نیستم ایمن،
ز سحر گوشه چشم و نگاه فتنه انگیزش.^۱

ترجمه:

خالقدان کنار چکیلیب، بیر بؤجاقدان آیلشدیم، لاکین،
اونون گؤزؤنون سحری و فیتنه کار باخشینیدان آرخایین دگیلم.

عاشیق خالقان اوزاقلاشاراق بیر گوشه یه چکیلیرسه ده، حاقین تجلیسی نین چئشیدلی تظاهؤرلری اونو راحت بؤراخمیر.

۱ - میرزه نصرالله باهار شیروانی، دیوان، فارسجا، آذربایجان رسپوبلیکاسی نظامی ادینا ادبیات موزه سی، نؤمیره

، ۲۲۳۶، ص ۴۸.

۲ - یئنه اورادا، ص ۷۷.

عاشىق اۋزۈنۈ عىشقى يۈلۈندا آياق آلتىنا دۈشمۈش بىر ذرە حساب ائىدىر. اۋ بۆتون وۆجودونو حاقىن درگاهىنا قوۋۇشماق خايطىرىنە تۈز- تۇرپاق كىمى يىتلە وئرمگە حاضىردىر: اۋز وۆجودونو فنايە اۋغرادارق اۋنون آتگىندىن ياپىشماق دۈشۈنچەسى اۋنا حاكىم كىلىپ:

چو خاك افتادەم در راه عشقش تا چه پیش آید،
دهم بر باد خود را یا زخم دستی به دامانش.^۱
ترجمە:

سۈگىسى نىن يۈلۈندا من تۇرپاق كىمى سىرلىمىش، گۇرن قارشىمىزا نە چىخار،
يا اۋزۈمو بادا وئەرم، يا دا الېمى آتگىنە چاندىرارام.

عاشىق اۋچون آبرىلىق دىدى چۈنچىندىر و ھىمىن دىدى ايفادە ائىتمك اۋچون شاعىر عنعنەوى اۋبىرازلارا مۆراجىعت ائىدىر:

تا ماندهام جدا ز رخ همچو ماه تو،
آشفتهام چنانکه دو زلف سیاہ تو.^۱
ترجمە:

سنىن آى اۋزۈندىن اۋزاقدا قالدېقجا،
ايكى قارا زۇلفون كىمى پریشانام.

اۋز حاقىن و جھىنە ايشارەدىر، عاشىق حاقدان آبرى دۈشركن معشوقون ساچى كىمى پریشان اولور. ساچ معشوقون گۈزلىكى نىن جىلوەسىدىر، بۇ جىلوە اۋزۈنو وارلىق عالمى نىن و دۇنيانىن جاذىبەلىرىندە بۆرۈۋە وئىرىر. اۋنا گۇرە شاعىر گۇستىرىكى، تىكجە اۋنون اۋرگى بۇ جىلوەدن پریشان دىگىل، حاقىن تىجلىسى نىن جىلوەلىرى دۇنيانى اىضطىراب و سارسىتتىيا سالىب:

۱ - يىننە اۋرادا، ص ۷۶.

۲ - يىننە اۋرادا، ص ۱۰۲.

تنها نه بهار است دل آشفته مویش،
کاشوب جهان است سر زلف سیاهش.^۱

ترجمه:

یالینیز باهار دگیل کی، ساچلاری نین دیوانه سی اولموشدور،
قازا زولفونون اوجو بوتون دۆنیانی قاریشدیر میشدیر.

عاریفانه غزلرده دۆنیوی، مجازی عشق ایله عاریفانه، حقیقی عشق بیر- بیریندن فرقلنیر، دۆنیوی عشق ردّ اندیلیمیر، لاکین دۆنیوی جاذیبه لر کتچجی و اوتری ساییلیر. اونا گۆره دۆنیا و اونون جاذیبه لرینه اعتبار یوخدور. بۇ معنادا عاشیقلر عادتاً گۆزللری وفاسیز بیلمیشلر. صؤحبت ساده جه گۆزلردن دگیل، اینسانی جذب ائدن دۆنیوی هوسلردن گئدیر. عاریف صنعتکار ایسه اؤز ایسته دیگی حقیقتی حیسلر عالمیندن کناردا آختاریر. باهار همین آنلاما ایشاره ائده رک بئله دئیر:

وفا به کوی بتان بیش از این مجوی بهار،
که این مثناع در اقلیم حسن پیدا نیست.^۲

ترجمه:

باهار، گۆزللرین محله سینده بوندان آرتیق وفا آختارما،
حۆسن اولکە سینده بۇ شئی تاپیلماز.

باهار شیروانی نین یارادیجیلیغیندا بۇ سایاق عاریفانه مقاملار گۆستریر کی، شاعیر عیرفانلا یاخیندان تانیش اولموش و همین مدنتیله باغلی مضمونلاری اؤز شعرلرینده مهارتله ایشلتمیشدیر. شاعیرین غزللری نین ایدئیا- مضمون خصوصیتلرینی اؤیرتن کیمی بۇ مقاملارا دیقت یتیرمک لازیمدیر.

۱ - ینته اورادا، ص ۷۸.

۲ - ینته اورادا، ص ۴۸.

اىقتىسادى دۇروم

۱۱- جى عصرده تۆركلر پۇلا «يارماق» دىئىدىلەر. يارماق دېرەم قارشىلىغى اۆلۈب و بىر چىشىد گۆمۈش پۇل اولماسى مۇختەملدېر. گۆمۈش سۇزۇ آقچە (دېرەم) معناسىندا دا ايشلىنىردى.

اۇيغۇرلار پۇلا «يارتماق» دىئىدىلەر.

اسكىناس (كاغىذ پۇل) يىرىنە اۇيغۇرلاردا اۆزىنە اۇيغۇر خانى نىن مۇھرو باسىلمىش قۇماش پارچالارى ايشلىدىرىلەر و بۇنا «كاندۇ» دىئىدىلەر.

سۇوار ائلىنە بۇنا بنزر پارچايا «اگىن» (egin) دىئىلىردى. سۇوار شەرى ايدىل (وولقا) بۇلغارلارى دۆولتى نىن اۆنملى شەرلرىندىن بىرى ايدى. بۇلغارلار ايدىل چايى يۈلبلە چىشىدىلى مىلتىرلرلە تىجارت علاقەلرى قۇرۇموشدولار. مىلادى ۹۱۵- جى ايلدىن بۇلغار خانلىغى آدىنا سىگەلر دە باسىلمىشدى.

بۇندان باشقا غزنىلر دۆولتىندە دە قىزىل و گۆمۈش سىگەلر ايشلىنىردى. بۇنونلا بىلە بعضى زامانلاردا مال دىيشدىرەمە (دېيش- تۇقۇش) اۆصولولاردا تىجارت ائتمك رايىچ - ايدى.

سىگەلر گىردە (بۇوارلاق) قايرىلەر و اۇنا گۆرە اۇنلارا «ياپ يارماق» دىئىلىردى. بۇنلارنى عيارلارى دۆشۈك اۇلاندا كئارلارى قىرپىلەر و اۇنلارا «بىچسوق يارماق» دىئىلىردى بىچسوق يارماق يارىم دېرەم قارشىلىغى ايدى. سىگەلە «اۋرۇقلۇغ» دىئىدىلەر. بىر مىليون «تۆمن مىنگ»

قاشغارلى محمودە گۆرە

۱۱- جى يۈز ایلدە تۆرك دۆنياسى

(۷)

دوكتور جواد هىت

خسارت یثرینه «سایش» و گلیر یثرینه «کیریش» دئیردیلر. آلیش- وئریشده رهن معناسیندا «توقوغ» و یا «توتو» ایشلنیردی. قیمته «یانیت» دئیردیلر. یانیت جاواب معناسیندا دا ایشلنیردی. کفیل اولماغا «اوکا» دئییلیردی. «من آنی اوکا آلدیم»، یعنی من اونجا کفیل اولدوم، کفالتیمه آلدیم، بۇ معنادا بیر ده «الیگ توماق» (ال توماق) سوزو ایشلنیردی کی، بعضاً آل توتان بو ایشیندن پشمان اولوردو، اونجا گۆزه قاشغارلی بۇ بارهده بۇ آتالار سوزونو ده دیواندا دیگر اندیز: «الیگ توتقونچا اوت توت» (ال توتاجاغینا، کفیل اولاجاغینا اوت توت).

اورتاقلیق. گۆنوموزده اولدوغو کیمی ۱۱- جی عصرده عینی معنادا «اورتاق» سوزو ایشلنیردی.

قاشغارلی نین یازدیغینا گۆره تۇخسی، یغما و چیگیلرده، گلن تاجیر بیرینین ائوینده قۇناق قالار و بو ائو صاحیبینه «بیسته» دئییلردی.

بیسته ائوینده قۇناق قالان تاجیرین ماللارینی ساتار و قۇناق گئتدیگی زامان ائله- دیگی خیدمتلری نین قارشیلیغیندا ۲۰ قۇیوندان بیرینی اؤجرت آلاردی. تاجیر ساتدیغی ماللاری نین قارشیسیندا قۇیون آلاردی. بۇرادان دا قۇیون و حیوانلارین قدیم تۆرکلرین یاشاییشیندا نه قدر اؤنملی اولدوغو بللی اولور. قاشغارلییه گۆره تۆرکلر دۇکانا «سکو» و تاجیره ده «سارت» دئییردیلر. سارت سوزو تۆرکلره فارسرادان کئچمیشدیر. آلیش-

دئییلردی. تۆرک مینگ یارماق (بیر میلیون پۇل)، «دۆک» سوزو ده «مینلرجه» معناسینا ایشلنیردی و «اوکون» ده پۇل یثغینی دئمکدی. تۆرکلر قیزیلی کۆرهده (کۆی) اریدیب شیمشه (سوم آلتون) چئویریر و بۇندان دا سیگه و باشقا زینت اشیاسی دۆزگلدیردیلر.

تیجارت

تیجارت، یعنی آلیش- وئریشه «آلیش- ساتیش» و یا «ساتیش- آلیش» دئیردیلر، مثلاً: «اولار ایکی ساتیشقان- آلیشقانلار اول»، یعنی اولار بیر- بیرلرینه مال آلیب ساتماقدادیرلار. آلیش- وئریش معناسیندا «ساتیش- تاویش» سوزونو ده ایشلیدیردیلر. تاویش، تاوماق «صرفه جویی» (تصرف) دئمکدیر.

آلیش- وئریشده منفعت و فایدا یثرینه «آسیق» دئیردیلر، بعضاً ده آسیق- قوسو» دئیردیلر. قازانجا بۇ گۆن ده دئدیگیمز کیمی قازانچ دئییلیردی. اگر تاجیر ضرر ائدرسه «آر کۆر قیلدی» دئیردیلر.

طلبه «آلیم» و طلبکارا آلاجاقلی یا «آلیمچی» دئییلردی. طلبه «آلقو» دا دئیردیلر، مثلاً «بیزینگ آنجا بیر چارت آلقوموز بار» یعنی بیزیم اۇندا بیر پارچا آلاجاغیمیز وار.

بۆرج سوزو یثرینه «بیریم» و یا «بیریم»، بعضاً ده «بئرگۆ» دئیردیلر، بۆرجلویا «بئریمچی» و یا «بئریملیگ»، بۆرج آماغا «اوتونچ». «من آنجا یارماق اوتونچ بئردیم» یعنی من اونجا پۇل بۆرج وئریم. بۇرجا «اوتنو» ده دئییلردی.

ساتىلان ماللار آراسىندا چىن كاسالارى
يەنى چىنى اشيا دا باردى. چىنى قابىلارى
تۆركلەر اۆزلىرى دە قايرىدىلار.

تۆركلەر ھىندوستاندا دا درمان (داوا)
گىيرىدىلار.

بۇ عصر دە تۆركلەرنى تىجارەت اۆچۈن
بۈيۈك كرۋانلار باردى. ابن فضلان مىلادى
۹۲۱ - دە اۆغوز يۇردوندا ۵۰۰۰ نفرلىك بىر
كرۋانلا كىچىمىدى، تۆركلەر كرۋانا «آرقىش» -
«آركىش» و دۈ قاتارى، قافىلە يە «ترگش»
دەيدىلار. قاشغارلى بۇ بارە دە بىر اتالار سۆزۈنۈ
ذىكر اندىر: «بىراق يىر ساوين آرقىش
كلدۆرۈر»، يەنى اۆزاق يىرىن خىرىنى كرۋان
گىيرىر.

پۇست مأموروندا دا داھا اۇنچە يازدىغىمىز
كىمى «يۆرۈرگن» دەيدىلار.

زىراعت - اكينچىلىك

تۆركلەر ۱۱ - جى عصر دە خىوانچىلىقلا
بىر ابر اكينچىلىكلە دە مشغول اۆلوردولار. اۇنلار
اكينچىلىگە «تارىخ» دەيدىلار. تارىخ سۆزۈ
اۆغوزلاردان باشقا تۆركلەردە بۇغدا معناسىنا دا
ايشلىندى. اۆغوزلار تارىخى، دارى معناسىندا
ايشلىدى، بۇغدايا «آشلىق»، دەيدىلار، آما بۇغدا
سۆزۈنۈ دە بىلىدىلار.

تۆركلەر بۇغدادان باشقا «آرپا»، «تارىخ» =
تۆگۈ = دارى، «كۈناك» (چۈودار)، «كۈنجۈد»
(كۈنچۈ = گۆچ) و كنان تۆخومو (بىتىم) و دۆبۈ
(تۆتورقان) دا اكردىلار.

ونرىشە قىمەت اۆزىندە آنلاشماغا «ياراشماق»
و بىر مالىن قىمەتىنى سۇروشانددا «قاج يارماق
بىردى» دەيدىلار.

بىر مالىن باھالى اۆلدوغونا «كىز» (kiz) و
اۆجۈز اۆلسا «اۆجۈز» دەيدىلار. «تاوار كىزۈدى»
يەنى مال باھالاندى، تۆركلەر اۆزلىرى دە بىز و
ايتىك پارچالار تۆخودوغونا باخما يارق چىندن
دە اينجە ايتىك قۇماشلار گىيرىدىلار. چىت
سۆزۈ دە اۆرادان قالمادىر و اۆزىندە آلا - بۇلا
شكىلەر، «ناخىشلار» اۆلان چىن قۇماشى
معناسىندا ايشلىندى. چىندن رنگارنگ ايتىك
قۇماشلار گلردى و قادىنلار اۆن چۈخ
سۈدىكلرى رنگلەر قىرمىزى، سارى و ياشىل
رنگلەر ايدى.

تۆركلەر ايتىك باشقا پامىقدان دا قۇماش
تۆخويار و حتى كىچە دن دە پالتار اۆچۈن
اىستىفادە اندىدىلار.

تۆركلەر ايتىك و ايتىك پارچايا «بارچىن» و
با «تۆركۈ» و يا «آقى» دەيدىلار. يۈل - يۈل
ايتىك پارچايا «يۈلار بارچىن» دەيدىلار. ايتىكلى
قۇماشلار اۆبارىندا ساخلىان تاجىرە «آقىچى»
دەيدىلار. ايتىك پارچايا بىر دە «يۈرۈنلۈق» و
اۇنسا صاحب اۆلان قادىنا «يۈرۈنلۈق
اۆراقوت» = «ايتىك پارچا صاحبى اۆلان آرواد»
دەيدىلار.

تۆركلەر آرشىنا «چىغ» (عرب آرشىنى نىن
اۆچدن ايكىسى قدر) و «كارى» دەيدىلار، ھابىلە
قۇماش اۆلچمك اۆچۈن «قۇلاج» دا ايشلىندى.
قۇلاج ايندى دە بعضى كىندلەردە ايشلىنمك دەيدىر.

تۆگمك» دئىلىر و دۆيمه ايشى «دۆگن» و يا
حنىوانلار واسيطه سىله آپارىلىردى.

دۆيمه ايشى قۇرتاردىقدان سۇنرا خرمن
سۇورولور و سۇنرا بۇغدانى اۆلچمك اۆچون
«ساقۇ» ايشلىنىر و بۇ ايشه «ساقۇلاماق»
دئىرىدىلر. سۇنرا بۇغدانى چۆر-چۆيدىن
تمىزلەمك اۆچون قلىبره بنزر بىر «آزرى»-دان
اىستىفاده ائدىر و بو ايشه «تارىغ آرېتماق»
دئىرىدىلر. سامانا دا چىگىلر سامان و اۇغوزلار
«كۆرۆك» دئىرىدىلر.

بۇغدا تمىزلندىكىدن سۇنرا ائولرىن
آنبارلارينا يتغىلىردى. بۇ آنبارلارا «تارىغلىغ يىر»
و يا «اۆگورلوك» دئىلىردى. بۇغدا و اۇنا بنزر
شئىلرى تمىزلەمكده كندىلېرىن بىر-بىرلىنە
كۆمك ائتمەسىنە بۇ گۆن دە آنادولودا دئىلىن
كىمى «ايمجه» سۆزونو ايشلىدىرىدىلر.

بۇغدانىن دۆيولمەسىنە «اۆگىنمك» و يا
«اۆگىمك» و دىيرمانا دا «تگىرمن» دئىرىدىلر.

اۇنون النەمەسىلە الدە ائدىلن كېگە بۇ
گۆندە اۆلدوغۇ كىمى كېك دئىر، دارى اۇنونون
كېگىنە «كاويك» و يا «كاووك» دئىرىدىلر.

كتان تۇخومونا «يىتىم» دئىر و ياغىنى
چىراغدا ياندېراردىلار.

يۇنجايا اۇغوزلار و لهجهلرى اۇغوزلارا
ياخىن اولان قىتچاقلار، پىچىنكلر و سۇوارلار
«يۇرتچا» و خاقانى لهجه سىلە دانىشانلار
«يۇرۇنچقا» دئىرىدىلر.

پامبىغا اۇغوزلار و لهجهلرى اۇنلارا
ياخىن اولانلار «پامۇق» و خاقانى تۆركلرى

اۇنلار مزرعه= تارلايا «تارىغلاق»،
اۇغوزلار «اكىن» دە دئىرىدىلر. اكىنچى يە
«تارىغچى» و پئهنه «كىغ» و تۇرپاغى
قۇوتلندىرمك اۆچون پئهن و نرنگە «كىغلاماق»
دئىرىدىلر.

تارلانى شۇخوم ائتمگە «سابانلاماق» و
جۆتە «سابان» و سابانىن اۇجوندكى تۇرپاغى
سۆرن دمىره «تىش»- دىش و «بۇقورسى»
دئىرىدىلر. زىراعتدە ايشلىنن آلتلره «آماج»
دئىلىردى. اكىنچىلرىن تۇرپاغا آتدىغى تۇخوما
«ايسرۇغ» و اكىلمك اۆچون آيرىلان بۇغدايا
«اۇرۇقلوغ» بۇغدا دئىرىدىلر.

بۇغدا تارلارلارنى آچىلان كانال- آرخلرله
سۇلاردىلار. آرخلرىن قاباغىندا بىندلر (تۇغ) دا
قۇياردىلار كى، اىستەدىكلرى حىصه يە (كردى)
سۇ گتسىن.

اكىنى ضرولى اۇتلاردان آرېتماغا «تارىغ
اۇتوماق» و خىرخىس سۇزۇ يىرىنە «تارىغ
اۇتلاماق» دئىرىدىلر.

باشاق يىتىشىدىكى و دانالارى يىئىلەجك
حالا گلدېگى زامان «باشاق ايجلندى» دئىرىدىلر.
بۇنا «تارىغ اۇرۇقلاندى» دا دئىلىردى. اكىن
اۇلغونلاشىب، دانالار سرتلىشىدىكىدن سۇنرا
بىچىنە باشلاندى. بۇنا «تارىغ اۇرىلدى»، يعنى
اكىن بىچىلدى. و بىچمە آلتىنە «اۇراق» دئىرىدىلر.
آرغۇ تۆركلرى اۇراغا «باشتار» دئىرىدىلر.

اكىن بىچىلدىكىدن سۇنرا خرمنده
دۆبولوردو، دانالارى آيرىلىردى. بۇنا «تارىغ

باشقا تۇتا «اۋزۈمە» و جۈيزە «ياغاك» و پۈستەيە
«شكىرتۈك» و «بىتريك» و فىندىغا «قۇسىك»،
ايىدەيە «يىغده» و مئىوہ آغاچى اكىمگە «يىغاج
تىكمك» دئىردىلر.

قاشغارلى بۇ بارەدە بىر آتالار سۆزۈ
ايشلدىر: «تىكمەغىنچە اۋنماس، تىلەمەغىنچە
بۆلماس» يعنى تىكىلمەدىكچە بىتمز،
آختارمادىقچا تاپىلماز.

مئىوہلر يىتتىشمەسىنە «يىمىش پىشىدى»
و مئىوہ يىغماغا «يىمىش ترمك»، يىمىش
قۇروسونا «قاخ» و يا «كاك» دئىردىلر.

۱۱- جى عصرده تۆركلر اۋزوم
يىتىشىدىمگە چۈخ اهمىت وئىردىلر و اۋزوم
يىتىشىدىمە يىرىنە «باغ» دئىر و باغبانلار
اۋزلىرىنە آغاجلار اۋزىرىندە «ساتما» دئىلىن
كۆلەلر قايرىردىلار. باغلاردا دا بۇستانلاردا
اۋلدوغو كىمى گۆز دىمەمەسى اۋچون نظىلىك
تىكىلر و بۇنا «كۆزگۆك» دئىردىلر.

اۋزوم سالخىمىنا «سالىنقو» و قۇرايىا
«تاركى» و يا «تالكى» و قۇرانىن قىزارماسىنا
«آلارماسى» و شىرىن اۋزوم اۋلماسىنا دا
«تاتىقلانماسى» دئىردىلر. اۋزوم دىمگە «اۋزوم
اۋزىمك» و بۇنون تۇپلو حالدا ياردىملاشاراق
آپارىلماسىنا «اۋزوشمك» دئىردىلر.

قايناق: قاشغارلى محمودا گۆرە ۱۱- جى
يۆز يىلدا تۆرك دۇنياسى، پروفىسور رشاد گىنج،
تۆرك كۆلتورونو آراشدىرما انستىتوسو.

آنكارا- ۱۹۹۷

«كۆز» دئىردىلر. آرغۇلار، يىغمالار و قارلۇقلار
پامبىغا «يۈنگ» دئىردىلر.

پامبىق بىتن يىشە «كۆزلىك» دئىردىلر و
اۋنو چىيردىگىندىن آيرىماغا «اۋرۇغلاماق»
چىزچىرلاماق» و چىيردىگە دە «اۋرۇغ» دئىردىلر.
كۆنجۈدە «كۆنجۈ» و يا «كۆچ»، و يا
«اۋگور» دئىردىلر.

گۆيرتىيە «ياش» و يارباغىندا دامار
اۋلمايان ايسپناخ، كىمى تازا گۆيرتىيە
«يىمىرتقا ياش» و خىيارا «تۆرموز» و يا «تارماز»،
بىركۆكۈبە «كشۆر»، كدويا «قباق»، سۇغانا
«سۇغون» و يا «سۇوان»، سارىمساغا
«سارموساق» و يا «سامۇرساق» خردلە «كىچى»،
بادىمجانا «بۆتەگۆ»، شىلغە «چاقمور» و يا
«چامقور» دئىردىلر. سارىمساق قدىمدىن تۆركلر
آراسىندا مشهوردو و اۋنلار سارىمساق ايلە
يۇغوردو قارىشىدىرىب مشهور يىمكلىرى اۋلان
تۇتماچىن اۋزىرىنە تۆكردىلر.

تۆركلر باغ- بۇستانلارنى نىن اطرافىنا
قامىشدىن و يا تىكاندان بىر دۇوار تىكر و اۋنا
«چىت» دئىردىلر. بۇستاندا گۆز دىمەسىن دئىە
«كۆسگۆك» و يا «آباكى» قۇباردىلار.

اۋ زامان قۇوونا «كاقون» و بىر دىلىم
قۇوونا «بىر بىچىم كاقون و يا قاقون» دئىردىلر.

اۋ زامان مئىوہيە بۆ گۆندە كىندىلر يىمىزدە
دئىلىن كىمى «يىمىش» دئىردىلر شافتالى، ارىك
و آلچايا «ارۆك» دئىردىلر شافتالى جىنسىنە
«تۆلوگ ارۆك» و «سارىغ ارۆك» و «قارا
ارۆك»= آلى سۆزلىرىنى ايشلدىردىلر. بۇندىن

رحمتلىك پروفىسور غلامحسین بیگدلی
ادیب، شاعیر، آراشدیریجی و بویوک سۆز
اؤستادی شهريارين قۆدرتلی یارادجیلیغینی
آذربایجان جۆمهوریتینده ایلك دفعه اولاراق
آراشدیران و تانیدیدرانلاردان بیرى ایدی.

پروفىسور غلامحسین بیگدلی اۆزون سۆرن
اۆرك خسته لیگیندن سۆنرا بیزی ترك اتتدی.
بیگدلی ایران اۆردوسونون افسرلریندن
اولموشدور. او، سیاسی گۆروشلریندن ساری
خراسان افسرلری نین عۆصیانى عرفه سینده
اونلارلا شوروی تۇرپاغینا سیغینمیش و اۆ
افسرلر ایله بیرلیکده آذربایجان دموکرات
فیرقه سی تشکیل اولدوقدان سۆنرا آذربایجانا
گلمیشدیر. فیرقه داغیلانندان سۆنرا او.
عایله سیله اۆتایا کئچن افسرلرله ساوت
آذربایجانینا کۆچموش و اؤرادا اۆزونون خان
اوغلو و حیات یولداشی نین خان قیزی
اولماسینا گۆره و اؤرادا حاکیم کسيلمیش
شرایطی گۆیا یاخشی منیمسه مه مک اۆچون
اوغورسوزلوغا اوغرامیش و سیبرییه سۆرگون
اندیلمیشدی...

هئچ سۆز یۆخ کی، تبعیدین دۆزولمز
شرایطی و جاوان حیات یولداشینى باشسیز—
باراتاسیز قۆیوب، گشدر—گلمزه یوللانماسی

آرامیزدان کۆچنلر: پروفىسور غلامحسین بیگدلی

م.ع. فرزانه

«شاید روز سوم یا چهارم بود که آقای ژنرال آتاکیشی‌اف به من تلفن کرد و خواست که شب هنگام در مهمانخانه ایتوریست در اتاقی که شماره آن را تاکنون به یاد ندارم، با ایشان دیدار کنم. من شب هنگام بدانجا رفتم. معلوم شد که سازمان امنیت شوروی در هر مهمانخانه و جاهای همگانی اتاق و دفتری همواره در اختیار دارد.

«گذشته از آقای ژنرال آتاکیشی‌اف آقای سرهنگ قاسموف که یک بار از او یاد کردم، آنجا بود. آقای ژنرال گفت:

- چنانکه می‌دانید، ما درباره هر یک از ایرانیان، هر گاه نیازمند آگاهی باشیم، ناچار از دستگاه رهبری شما یاری می‌خواهیم. چون چند روز است که سروان غلامحسین بیگدلی در بازداشت ماست و او از یک سو زنجانی است و از سوی دیگر از سازمان افسری حزب توده بوده است که شما آنان را بهتر می‌شناسید و همچنین افسر آذربایجان بود که شما معاون دولت آن بودید و دانشجوی شماست، از این‌رو خواهش می‌کنم، در باره او و خانواده‌اش هر چه می‌دانید، بگویید.

«من آنچه می‌دانستم، گفتم که البته شناختی همگانی بود. چون پیش از آنکه آقای بیگدلی به تبریز بیاید، من او را از دور می‌شناختم. سپس ژنرال آتاکیشی‌اف به سرهنگ قاسموف

اوندان اوزرک چاتیشمازلیغی‌نین یشر آچماسیندا درین تأثیری اولموشدور.

من یشرلی گوزورم کی، دوکتور نصرت‌الله جهانشاهلونون خاطیره‌لر دفتربنده رحمتلیک بیگدلی باره‌ده یازیلیمیش متنی بوژادا نقل ائدیم: دوکتور جهانشاهلو ۸۰۰ یوز صفحه‌یه یاخین خاطیرات دفتربنده یازیر:

«... اما سرگذشت آقای سروان غلامحسین بیگدلی افسر پیاده سازمان افسری حزب توده و افسر ارتش دولت دموکرات آذربایجان پیچیده‌تر بود. روزی پاسخگوی یکی از گروه‌های دانشجویان مدرسه‌ی حزب به من گزارش داد که آقای سروان بیگدلی به مدرسه نمی‌آید. من از افسران و دانشجویانی که در باغ بیزوونا زندگی می‌کردند و با او همسایه بودند، جويا شدم. اما آن‌ها نیز چیزی نمی‌دانستند. روز دوم همسر او بانو تاج‌الملوک بیگدلی نزد من آمد و گفت که همسرش دو شبانه روز است که به خانه بازنگشته است و او و فرزندانش سخت نگرانند و خواهش کرد که در جستجوی او باشم که مبادا تلف شده باشد. من در دفتر سیاسی فرقه پیشامد را با آقایان صادق پادگان و غلام یحیی در میان گذاشتم، اما آن‌ها نیز چیزی نمی‌دانستند (پس از آن آشکار شد که غلام یحیی با اینکه از بازداشت او آگاه بود، خود را ناآگاه نشان داد).

«گفتم، چون در جنگ قیدار او نخست با فدائیان ما جنگید و سپس پشیمان شد و به ما پیوست، از اینرو احتیاط را از دست نندادم تا سپس پشیمان نشوم. سپس پرسش سوم این بود که چگونه بیگدلی پس از چند ماه، هنگامی که شما مخالف بودید، در ارتش شما با درجه‌ی سروانی به خدمت پرداخت؟

«گفتم چون سرتیپ آذر مصلحت دید و تضمین کرد که او مورد اطمینان است، من هم دیگر مخالفتی نکردم.

«چهارمین پرسش این بود که شما او را جاسوس دستگاه‌های دشمن شوروی می‌دانید یا نه؟

«گفتم من او را آدم بی‌بند و باری می‌شناسم، اما نمی‌توانم بگویم که جاسوس است. شما با دستگاه نیرومندی که دارید، می‌توانید این چگونگی را بررسی کنید...»

«من آن شب از پرسش‌های سرهنگ قاسموف که پاسخگوی دستگاه ضدجاسوسی سازمان امنیت آذربایجان شوروی بود، دریافتم که او تا چه اندازه، نه تنها به زندگانی گذشته همه ما کمونیست‌های ایران، که به زندگی دیوان‌مردان ایران ژرف آشناست که همانند او را تاکنون در میان سیاستمداران و برجستگان امنیت کشور خودمان نمی‌شناسم. او همه را ازبر داشت و گویی هزاران شناسنامه و

گفت، هر پرسشی داری، از دکتر پیرس. او از من چند پرسش کرد که نشان می‌داد، بسیار با گذشته‌ی حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان و همه ما آشناست و شگفت اینکه همه را بدون پرونده و یادداشت ازبر می‌دانست.

«نخست پرسید که:

«شما می‌گویند در تهران به پاره‌ای افسران سازمان حزب توده، از آن میان سرگرد مسعود شکی گفته بودید که درباره‌ی او احتیاط را از دست ندهند و در مسائل پنهانی با او بسیار پیش نروند و آن‌ها هم سفارش شما را رعایت کردند. آیا شما به او مظنون بودید؟ چرا؟

«گفتم من شخص او را جز از دور نمی‌شناختم، تنها از این رو که او خواهرزاده‌ی آقای یدالله بیگدلی اسلحه‌دارباشی بود، با آشنائی که از یدالله و خانواده‌ی او داشتم، این سفارش را به افسران آشنا کردم.

«پرسش دومش این بود که هنگامی که بیگدلی پس از جنگ قیدار از زنجان به تبریز آمد و او را نزد شما فرستادند، شما صلاح ندیدید که او را به ارتش روانه کنید و با اینکه به افسر آموزش دیده بسیار نیازمند بودید، او را برای کار به وزارت کشور آذربایجان فرستادید. سبب چه بود؟

زندگی نامه و گذشته مردمان سرشناس لازم را در یاد خود گنجانده بود...

«... پس از دستگیری سروان بیگدلی، زندگی خانواده او که همسر و دو فرزندش بودند، بسیار نابسامان شد. چون همسر و دو فرزندش تنها با کمک هزینه آموزشی که بانو بیگدلی از دانشکده پزشکی دریافت می‌کرد، گذران می‌کردند، در این باره در دفتر سیاسی فرقه دموکرات گفتگو شد. آقای غلام یحیی به استناد اینکه فرقه دموکرات نباید به دختر اسلحه‌دارباشی (بانو بیگدلی) یاری کند، با هر گونه همیاری مخالف بود. اما با هماهنگی آقای صادق پادگان توانستیم کمی به خانواده او یاری کنیم...».

البته نه آقای دوکتور جهانشاهلو و نه آقای صادق پادگان و آیریلاری دوکتور بیگدلینی ابلیشیدگی قول‌آبدان قورتارماغا زورلاری چاتماسا دا، باشی اوزگه یئرله باغلی اولان ساوادسیز غلام یحیی‌نی باشا سالا بیلیمیر ویا سالماق ایسته‌میرلر کی، بیر اینسانین «بی‌بند و بار» اولدوغونا گوره جزالاندیراندا اونون جاوان حیات یولداشینینی و کورپه بالالارینی «اسلحه‌دارباشی‌نین قیزی و یا نوله‌لی اولدوغو اوچون» توهمتلندیریب و حق—حقوقدان محروم ائتمک اولماز و اونون عایله‌سینه آزجا یاردیم ائتمکله هئچ بیر ظولم آرادان گنتمز.

من بیگدلینی قاباقجاندان گؤرمه‌دیگیم و یاخیندان—اوزاقدان اونونلا تانیش اولمادان، او، ایرانا گلنده گؤروشونه گنتدیم. سن دنمه او منیم آدیم و یازی—پوزولاریملا باکیدان تانیش ایمیش. او دانیشیق‌لاریندا باشینا گتیریلن موصیبتلرین غلام یحیی‌نین طرفیندن اولدوغونا دایانیر و اونو لعن و نیفرین ائدیردی. مؤهندیس بازارگانین کابینه‌سینده خاربیجی ایشلر وزیرلی دوکتور کریم سنجابی اونون آتاسی ایله یاخین دوستلوغوندان بیگدلی‌نین ایرانا قایتماق عریضه‌سینی آلینجا دستور ونریر و او، اورادا انولنیب عایله قوران قیزیندان باشقا، قالان عایله عوضولری ایله تهرانا گلیب بیر کیرایه انوده یئرلشیرلر. ایلک گؤروشده من اونو «بی‌بند و بار» یوخ، ذاتاً خوش‌مشرَب و تمیز سیریشتملی آدم گؤردوم. البته اونون حاقیندا بیر پارا شایعه‌لر عؤمدتاً غلام یحیی‌چیلار طرفیندن بۇراخیلیردی. آما من، آرامیزدان کؤچن گۆنونه قدر کیمسه‌یه قارشلی نه اوندان بیر یارمازلیق انشیتدیم و نه ده گؤردوم. او خانزادا ایدی و بوْنا دا درین گۆونی و اینامی وار ایدی. او اوْز آتا—بابالاری‌نین تاریخچه‌سینی چؤخلو سندلرله نئچه—نئچه قالین کیتابلاردا یازیب و همین تاریخچه‌لر و سندلر تاریخین کؤلگه‌لی یئرلرینه ایشیق ساچا بیلر.

بیگدلی وارلیق درگیسی تحریریه سینه قوشولدوقدان سؤنرا، او تایدان قایدانلارین عکسینه عنایت الله رضالارین تۇرونا دۆشمه دی کی هئچ، اولارلا سۆز و قلم چکیشمه سینه قالخدی و اولارین آذربایجان دیلی و تاریخی باره ده سرسملرینی ایفشا ائتدی و عنایت الله رضادا صاف یئر قویمادی...

بیگدلی نین آرامیزدان کۆچمه سی و ابدیته قووشماسی، هابئله اونون یارادیجیلیغی و نظم- نثر اثرلری باره ده چوخ دانیشیلیب و یازیلیب، آنجاق بۇردا من ایستردیم، اونون شیمال آذربایجاندا شهریار حاقیندا آپاردیغی فعالیتلردن قیسا سۆز آچماقلا بۇ یازینی یئکونلاشدیریم.

فرزانه نشریاتی طرفیندن نشر اندیلن «شهریار و حیدربابا- مکتوبلار و نظیره لر» (تهران ۱۳۵۸) آدلی اثرین باشلانیشیندا بیگدلی نین «شهریارین شعری» مقاله سی وئرلیمشدیر. مقاله نین باشلانیشیندا دوکتور بیگدلی بۇ سۆزلره تائیتدیریلیر:

«مؤحقیق و ادیب غلامحسین بیگدلی شهریار شعری نین مفتونلاریندان و «حیدر بابایا سلام» منظومه سی نین آدلی- سانلی چاووشلاریندان اولموشدور. او، ایللردن بری اؤز علمی- تحقیقی ایشلری نین عۆمده حیصه سینى شهریارى و شهریار یارادجیلیغینی

سۆز یوخ کی، او دا بیر چوخلاری کیمی کیتاب یوخلاماسیندا نه بیر یوخلایجی کیمی، آنجاق بعضاً خوصوصاً آذری تۆزکجه سینده اولندان مشورتی نظرلر سۇروشوردولار. ائنا قطعاً سایى چوخ اولمايان بله حاللاردا او اؤز میلى- مدنى وارلیغینا و کیتابین دمؤکراتیک حوقوقونا دایانیردی. بۇرادا یئری گلیمشکن منیم اؤزومون شاهید اولدوغوم بیر نۆمونه نی دنیه بیلیرم: من ایللردن بری ترتیب ائتدیگیم آذربایجان شعرى آنتولوژیسی نین بیرینجی جیلدینی چاپ اتمک مقصدیله یوخلاماغا گۆندرمیشدیم. ایش بیر آز اوزون چکدی. بیر گۆن رحمتلیک بیگدلی منه زنگ ائله دی و دندی: سیزین «سۆز اینجیلری» نین بیرینجی جیلدینی منه گۆندرییلیر، ایستردیم بۇ خوصوصدا حوضوری دانیشام. دندیم، گلین قونوشاق. او گلدی و دندی: کیتابی مشورتی نظر اوچون منه گۆندرمیشلر. مندن قاباق ایکی نفر اونون اؤستونده منفی نظر وئریب، لاکین من مؤثبت نظر وئردیم و آلتینا خط چکیلن یئرلرده شعرلرین تاریخینی و مضمون جهتیندن یاخشی باشا دوشمه دیکلرینی قئید ائتدیم. فقط خواهیش ائدیرم، آرادا مندن آد اولماسین... دندیم: تشکۆر ائدیرم و بۇ جهتدن ده امین اولون.

تائىتىدىر ماغا حىصرا تىمىشىدىر. بىگىلى نىن شىھىيار يارادىجىلىغى نىن آىرى- آىرى ساھىلر نىنە اىختىصاص وئىرلىمىش اۇنلار جا علمى- تىھلىلى مقالە و دانىشىقلار نىندان علاوہ، اىكى مۇستقىل كىتابى دا چىخىمىشىدىر.

«بۇ كىتابلاردا ن بىرىسى شىھىيار نىن حىيات و يارادىجىلىغىنا اىختىصاص ائىدىلمىش «مىھمد حىىن شىھىيار» (مونوقرافى- ۱۹۶۳) و اىكىنجىسى «شىھىيار- سىنچىلمىش ائىرلىرى» ۱۹۶۶- جى اىلدە باكىدا نىشرا اۇلموشدور.»

گىلەجك صىفھىلردە گىتىرىلن مقالە، بىگىلى نىن «شىھىيار- سىنچىلمىش ائىرلىرى» كىتابى نىن مۇقدىمە سىندن كۇچورولموشدور.

بۇزادا «شىھىيار و حىدىربابا- مىكتوبلار و نظىرەلر» مىجموعە سىندن شىھىيار نىن باكىيا دعوت ائىدىلمە سىندن و شىھىيار نىن بۇ دعوتدن خىرىسىز قالما سىندان مىعروف آذربايجان مۇعاصىر شاعىرى مىھمد آراز سۇز آچىر.

باخىشلار آسىلدى طيارەلردن،

اۆمىدلر يۇللارا سىرىلى قالدى،

بۇ آغىر خىردن، بۇ نىحس خىردن،

گۆللر گۆلدانلاردا درىلى قالدى.

شىھىيار گىلمەدى...

گۇمانلار دىپلومات پالتارى گىتىدى،

گۇمانلار اۇزوندن يۇللار دۆزلتىدى،

گۇمانلار بىر سالدات پالتارى گىتىدى،

دنىزە گۇزىنچى، گۇيە گۇزىنچى...

گۇمانلار آچمامىش قاپى قۇيمادى،

گۇمانلار سىاست سايى قۇيمادى...

ھانىسى «حىلە» نىنسى، دۇداغى قاچدى،

ھانىسى «نىيە» نىنسى بارماغى چاشدى...

اىناندىق، اىنانماق اىستە سىك دە،

حىرتلر بۇنىنونو بىردن دىكلتىدى.

قاچدى آياق يالىن داشلا، كىكلە...

حىرتلر آراز يۇلونو بۇردو.

حىرتلر سىرحدە اۆز- اۆزە دۇردو،

حىرتلر اوتايا كۆلك يۇللادى، جاواب گىتەرە،

يىل قۇوان يۇللادى، جاواب گىتەرە...

آما بىگىلى نىن باكىدا نىشرا ائىدىگى

«شىھىيار- سىنچىلمىش ائىرلىرى» مىجموعەسى داھا

ماراقلىدىر. بىگىلى بۇ ائردە شىھىيار نىن فارسى

شعرلىرىنى خىلىل رىضا و فىكرت قۇجا كىمى

قۇدرتلى شاعىرلىرىن اىستىمدادى اىلە آذرى

تۇركچە سىنە تىرجۇمە ائىدىرىب و بۇ مىجموعەدە

يىرلىشىدىر مىشىدىر. بۇزادا او شعرلىرىن

تىرجۇمەلرىندىن بىتىلر وئىر مىك يىرلى گۇرونور.

فىكرت صادق، شىھىيار نىن آذربايجان

شعرىنى آذرى تۇركچە سىنە چىنۇرىمىشىدىر:

كۇنلوم قۇشۇ قاناد چالماز،

تکمیله

دوکتور جواد هیئت

رحمتلیک پرؤفسور غلامحسین بیگدلینی
من تهران عسگری مکتبینه طلبه اولدوغوم
زماندان (۱۳۱۷) تانییاردیم. او، مکتبین بیرینجی
طلبه سی و اونا گۆزه ده سۆن صینیفدا مکتبین
باش چاؤوشو (سرگروهبان) هم ده صینیفداشی
اولان شاپور علیرضا (رضاشاهین اوغلو) نین
مؤعاوینی و یاخین دؤستو اییدی. حریبه
مکتبینه (دانشکده افسری) اوخورکن شاپورلا
آرالاریندا بیر ایختیلاف اۆزوندن شاپور اۆنر
دؤیدۆرموشدو. او زامان رضا شاهین تام
دیکتاتورلوق دؤورو اییدی. بیگدلی ده بؤ
تحقیره قارشى هئچ بیر رئاکسیون گؤستره
بیلمه دی، آما بؤ حادیشه اؤنو سارسیتدی و اوندان
سارایا و پهلوی خاندانینا قارشى بیر نیفرت
یاراتدی.

بیگدلی ضابط (افسر) اولاندان سؤنرا
سرهنک آذر و سروان روزبه ایله یاخینلیغی
اوندان سوسیالیست و سولچولوق فیکیرلری نین
ظهورونا و گنت- گنده گؤجلنمه سینه سبب
اولدو و اونا گۆزه ده سؤلچو افسرلرله برابر
تبریزه گئتدی و دمؤکرات فیرقه سینه قوشولدو
و دمؤکرات حؤکومتی بیخیلاندا پیشه وری ایله
برابر باکیا گئتدی.

سنسیر بیر آن، آذربایجان،

خوش گۆنلرین گنتمیر مۆدام،

خیالیدان، آذربایجان.

سندن اؤزاق دؤشموشم من،

عشقین ایله یاشاییرام،

یارالانمیش قلییم کیمی،

قلبی ویران، آذربایجان...

و خلیل رضا، شهریارین قارداشیم اوغلو

هوشنگه شعرینی (شعر ۱۲۵ بئیتدیر) آذربایجان

دیلبنه چتویر میشدیر.

ای تازا دؤغولموش هوشنگیم منیم،

دادلی- دؤزلو بالام، قشنگیم منیم!

اویونچاق انیله ییب ساققالیمی سن،

پؤزماقمی ایترسن احوالیمی سن؟

نچین ال چکمیرسن دجللیگیندن،

اویونچاق اولموشام یونحسا سنه من؟!؟

بلکه بئله فیکیر باشیندا گزیر،

منیم واختیم کئچیر، نؤوبه سنیدیر...

بۇنلارین هامیسیندان اؤسته لیک دوکتور

بیگدلی وارلیغا علی کمالینی کشف ائتدی...

رؤحو شاد اولسون و خاطیره سی ابدی

یاشاسین!

دیلیمیز، ادبیاتیمیز و کۆلتوروموزون کنشیکینده قلم وۇردو و نهایت ده اۆرک خسته لیگیندن وفات اتندی.

پروفیسور بیگدلی زنجائین خان عایله سیندن اولوب، چؤخ یاخشی تعلیم و تربیه گؤرموش، عایله سینه باغلی و دوکتور جهانشاهی نین دندگی کیمی «بی بند و بارا» یؤخ، چؤخ اینضیاطلی بیر عالیم ایدی. اؤ وطنی ایرانا و آنا یۇردو آذربایجانا بۆتون وارلیغی ایله باغلی ایدی. اؤ آنا دیلینی گؤز بیگی کیمی سنودگی حالدا، فارس دیل و ادبیاتینی دا چؤخ سنوردی و اؤنلاری اؤستاد سویه سینده بیلردی. اؤنون باکیدا ایران ادبیاتینی و اؤنون بۆیوک اؤستادلارینی تانیتماقدا بۆیوک رۆلو اولموشدور. باکیدا اؤستاد شهریاری و اثرلرینی هر کسدن اول او تانیمیشدیر.

وارلیقدا اؤنون تصوؤف ادبیاتیمیز باره ده یازدیغی سیلسیله مقاله لری وارلیغین ان دیرلی مقاله لریندندیر.

پروفیسور بیگدلی بیر چؤخ کیتابلارین مؤلفیدیر.

اؤنون حاضیر لاییب نشر اتدیگی «صحاح العجم» کیتابی میلادی ۱۳- جو عصرده هندوشاه نجوانی طرفیندن یازیلان دیلیمیزین ایلك ادبی نشر نۆمونه سیدیر. اؤ، قیمتلی بیر

بیلدیگیمیز کیمی، بیر نچه آیدان سؤنرا پشه وری شۆبهه لی بیر اؤتوموبیل تصادؤفو ایله رحمته گئتدی. اؤندان سؤنرا فیرقه نین رهبرلیگی غلام یحیی یا وئرلیدی کی، ساوادیسز بیر آدم ایدی.

اؤ اؤز ال یازما قئیدلرینده یازدیغی کیمی ۱۹۳۷- ده حیزب طرفیندن ایرانا گؤندریلمیشدی.

غلام یحیی بیگدلی یه جاسوسلوق دؤسیاسی دؤزلتدی و اؤنو په لوی سارایی نین جاسوسلوقو ایله مۆتهم انلهدی و نتیجه ده بیگدلی سیبری یه گؤندریلیدی و سؤچسوز، گؤناه میز اولدوغو حالدا آلتی ایل سؤرگونده قالدی.

بیگدلی خؤروشچوف زامانیندا دیگر محبوسلارلا مۆسکؤوایا چاغیریلیدی و عؤذور ایسته دیکن سؤنرا باکی یا عایله سی نین یانینا گؤندریلیدی. باکیدا ادبیات فاکولته سینده تحصیل آلدی، سؤنرا شرق شؤناسلیق اؤزره ایختیصاص آپاردی و پروفیسورلوق درجه سینه قدر یۆکسلدی و ایراندا ایسلام اینقیلابی نین غلبه سیله په لوی سلطنتی چؤکدوکدن سؤنرا بیگدلی عایله سی و اولغلو دوکتور جمشیدله برابر تهرانا گلدی. من اؤنو مکتبدن تانیدیم اؤچون وارلیق درگیسینه دعوت اتدیم و اؤندان سؤنرا عؤمرونون سؤنونا قدر بیزیمله بیرلیکده

شەھرى نىن «فرهنگ اردبیل» آدلى ايلك درگىسى نىن نشرىنە تشبۆت اتتى و بىر نىچە كىتابخانا و مدرسه نىن تىملىنى قۇيماقتا مؤئىر آددىملار آتتى.

مرحوم بابا صفرى ۱۳۳۲- جى ايلده باشلانان سىياسى حرکاتا قاتىلدى و مصدقن دۆولتى دنورىلدىكدن سۇنرا تىقىبە معروض قالدى.

۱۳۴۴- جى ايلده اوقاف ايدارهسى نىن مؤعاوينى وظيفه سىنده اۆز مدنى چالشمالارينا دوام اتتى و ۱۳۵۰- جى ايلده حج و زيارت باش ايدارهسى نىن مؤدىرى سىچىلدى. ۱۳۵۸- جى ايلده تقاعدە چىخدى و اۆز قلم چالشمالارينا دوام اتتىردى. عۇمرون سۇن ايللىرىندە مرحوم بابا صفرى سۇند اۆلكه سىنده اۇشاقلارنى نىن يانيندا ياشادى.

مرحوم بابا صفرى اردبىلىن بۆتون تارىخىنى احاطه اتدن ۳ جىلدلىك «اردبىل در گذرگاه تارىخ» كىتابى نىن و ھابئله اۆن دۆرد جىلدلىك درس وسايطى نىن مؤلىفدىر.

باشاباش يازادىجى پىر حىيات ياشامىش مرحوم بابا صفرى نىن حىيات يۇلو بۆتون آذربايجان ضىالييلارينا اۆرنكىدر. اۆنون دۆرلى اثرلىرى ايله تانىش اولماغى ائلىمىزىن بۆتون ضىالييلارينا تۆوصيه اتدىرىك.

- ابراهيم رفر

آراشدىرىجى اولدوغو كىمى، ھم دە گۆركملى شاعىر و ادبىدى.

بىگدلى نىن خانىمى دا ضىالى و قادىن دۆكتورودور، اۇغلو دا جراحدىر. باكىدا ياشايان قىزى دا حكىم و قۇلاق- بۇغاز- بۇرون مؤتخصىسىدىر. دنمەلى بۇ عايىلە خانزادا اولدوغو حالدا، ھامىسى ضىالى و ترقى پرور بىر عايىلەدىر. پروفسور بىگدلى نىن وفاتى وارلىق و اۆنون يازىچىلارى و خۆصوصاً منىم اۆچون بۇيوك ايتكى اولموشدور. اۆنون يىرى اۆستاد نطقى و پروفسور محمدزاده لرین يىرلىرى كىمى تحريره ھىتىنە ھمىشە بۇش قالاچاقدىر. اۆلو تانىردان ھامىسينا رحمت دىلە بىرىم.

بابا صفرى، اردبىل تارىخى نىن آتاسى ابدىتە قۇوشدو

آلدىغىمىز خىبرە گۆرە، اردبىل شەرىندن اولان باجارقلى تارىخ آراشدىرماچىمىز بابا صفرى ۸۳ ياشىندا سۇند اۆلكه سىنده حىياتا گۆز يۇموشدور. مرحوم بابا صفرى ۱۲۹۹- جو ايلده اردبىل شەرىندە آنادان اولدو و اردبىل و تىرىز شەرىندە تحصيل آلدى. ۱۳۲۸- جى ايلده اردبىل شەرى نىن معارىف ايدارهسى نىن مؤعاوينى وظيفه سىنە تىن ائدىلدى و اردبىل

ددهم قورقوت

ترجمه: بهزاد بهزادی

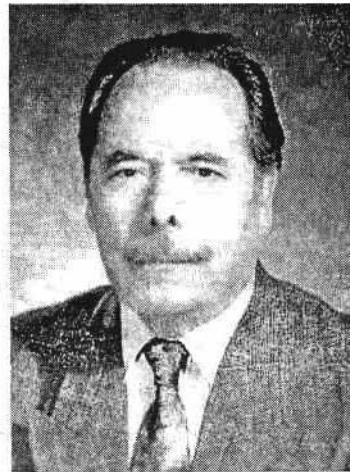
نشر نخستین، رقعی، ۱۵۵۰ نسخه، ۱۶۰۰

تومان

کتاب دده قورقود شاهکار ادبی و حماسی ترکان اوغوز که شهرت جهانی دارد، به تازگی با ترجمه بسیار زیبا و سلیس و خواندنی به گنجینه ادب فارسی گام نهاده است. این کتاب که یونسکو سال ۱۹۹۹ را سال بزرگداشت آن اعلام کرد، تا به امروز دانشمندان و محققین نامداری چه در کشورهای ترک زبان و چه در کشورهای اروپائی و آمریکائی تحقیقات زیادی درباره آن انجام داده و هنوز هم انجام می دهند.

این کتاب به زبان‌های مختلف جهان ترجمه و نشر گردیده و تا به امروز چندین بار توسط مترجمان متعددی به زبان فارسی برگردانده شده و انتشار یافته است، ولی این بار این شاهکار خلق آذربایجان با بهره‌گیری از منابع و مآخذ متعدد، با مطالعه عمیق و بیش از ژرف و احساس مسئولیت بیشتر و کوشش فراوان به زبان فارسی برگردانده شده است و مترجم محترم درباره زمان و مکان وقوع حوادث داستان‌ها، زمان تحریر کتاب، موقعیت و سازمان اقتصادی و اجتماعی، باورها و آئین‌های اوغوزها در پیشگفتاری که بر این کتاب نوشته، سخن می‌راند و در خصوص سبک و اسلوب نگارش و تاریخ پیدایش این اثر فناپذیر به عقاید و نوشته‌های صاحب‌نظران معتبر دایر بر این که محتوی و مضمون این اثر ساده و شعرگونه آهنگین بوده

کتاب تانیتیمی

عزیز محسنی

«دده قورقود» به صحنه وار می‌شود و آهنگ شادی می‌نوازد و سرگذشت جنگجویان را روایت می‌کند، از نظر خوانندگان عزیز می‌گذرد:

دنیای فانی به کی ماند؟ دنیای پر رفت و آمد، دنیایی که نقطه پایانش مرگ است. سرانجام عمر دراز مرگ است، آخرش جدائی! دعا و ثنا می‌خوانم خان من! به هنگام فیرا رسیدن مرگ، از ایمان پاک محروم نسازد! مکان پدر ریش سفیدت فردوس باد! مقدم مادرگیس سپیدت بهشت باد! (خداوند) قادر ترا محتاج نامرد نکند! در برابر پیشانی سفید تو پنج کلمه دعا خواندیم، قبول باشد! گویندگان آمین- آمین بدیدار نایل گردند! جمع کند، گرد آورد، گناهان شما را بر محمد مصطفی ببخشايد! خان من هئی!

ادبیات اوچاغی- اوچونجو جیلد

تویلایان و یازان: یحیی شیدا

ناشر: مهد آزادی

بیرینجی چاپ، ۱۳۸۱

۳۰۰۰ جیلد، ۴۵۰۰ تومن

ادبیات اوچاغی یا شاعیرلر تذکیره‌سی ادب خزینه‌میزین چوخ دیرلی اینجیلریندندیر. اوستاد یحیی شیدانین تک باشینا بو اهمیتلی ایشی موفقیتله باشا چاتدیرماغی چوخ قیمتلیدیر.

اوستاد یحیی شیدا «ادبیات اوچاغی» آدلاندیردیغی بو اوچ جیلدلیک مجموعه‌ده ایرانین حیاتدا اولان بوتون آذربایجان

و در ادبیات آذربایجان شاهکار بی‌نظیری شناخته شده، استاد می‌کند و به این نتیجه علمی می‌رسد که زبان ساکنین آذربایجان پیش از مهاجرت اوغوزها نیز ترکی بوده است، زیرا جمعیتی که به تازگی تغییر زبان بدهند، هرگز قادر نخواهند بود، اثری چنین گران‌بها و عمیق بیافرینند. از قلم استاد بهزادی در مقدمه کتاب می‌خوانیم: «بنا به رعایت امانت و دقت در ترجمه به ویژه متون تاریخی و کلاسیک، متونی را که در فهرست مأخذ مذکور است، بررسی و مقابله نموده و کوشیده‌ام برگردان فارسی عاری از ابهامات باشد.» اینک چند فراز از ترجمه بسیار زیبا و سلیس مترجم:

«نزدیک به زمان رسول علیه‌السلام مردی از قبیله بایات که «قورقوت آتا» نامیده می‌شد، ظهور کرد، آن مرد در بین اوغوز پر دانا بود. هر چه می‌گفت، همان می‌شد، از غیب اخبار گوناگون نقل می‌کرد. حق تعالی به دل او الهام می‌بخشید... قورقوت آتا مشکلات اوغوز راحل می‌کرد، هر امری را تا با قورقوت آتا در میان نمی‌گذاشتند، انجام نمی‌دادند، هر چه می‌فرمود، می‌پذیرفتند، سخن او را پی می‌گرفتند و به سرانجام می‌رساندند.»

مطالعه این کتاب نه تنها برای هموطنان فارسی زبان برای کسب شناخت از فرهنگ حماسی هم‌میهنان آذربایجانی خود ضروری است، بلکه برای بسیاری از آذربایجانی‌ها نیز، که متأسفانه به دلایل مختلفی نمی‌توانند آثار ژرف و پرمحتوای اجداد خود را به زبان مادری بخوانند، قابل استفاده است. در پایان این معرفی کوتاه، بخش پایانی کتاب که در آن

«مقایسه اللغتين» کتابی نین آذربایجان و تۆرکیه تۆرکجه سینه ترجمه لری چاپدان چیخدی.

دۆکتور جواد هیشتین فارس دیلینده یازدیغی، آذربایجان تۆرکجه سیله فارس دیلی نین مقایسه سینه عاید «مقایسه اللغتين» کتابی نین ترجمه لری آذربایجان و تۆرکیه ده چاپدان چیخدی. بۇ کتاب ایلك دفعه تهراندا ۱۳۶۲- جی ایلده و ایکنجی دفعه ۱۳۷۹- جو ایلده وارلیق درگیسی نین اؤزل سایى کیمی چاپ اندیلیمیشدی.

بیرینجی چاپین آذربایجان تۆرکجه سینه ترجمه سی باکیدا مرحوم دۆکتور میرعلی منافی و فیروزه بارنجی طرفیندن ۱۹۹۱- جی ایلده چاپ اولونموشدور.

ایکنجی ترجمه سی آقاشیکار مستعلی یشف طرفیندن حاضیرلانیب آذربایجان بشین الخالق اونیورسیتیه سی طرفیندن چاپ و نشر اندیلیمیشدیر.

بۇ ترجمه یه پروفیسور نظامی خودی یشف (دیلمچی عالیم) «دیلمیزین طبیی» عنوانی ایله بیر موقدیمه یازمیشدیر. تۆرکیه تۆرکجه سینه ترجمه ایکی عالیم طرفیندن بیر- بیریندن خبرسیز حاضیرلانمیشدیر:

بیرینجی قیصری اونیورسیتیه سی علمی هیشتی نین عوضوو خانیم دۆکتور سوزان توفاتلی طرفیندن ترجمه اندیلهرک باسیلمیشدیر.

ایکنجی ترجمه آنکارا اونیورسیتیه سی نین فارس دیلی و ادبیاتی

تۆرکجه سینده یازیب- یارادان شاعیرلر حاقیندا گنیش معلومات وئریشدیر و تخمیناً ۵۵۰ شاعیردن آد چکرکن. بۇ شاعیرلرین یارادیجیلیق اثرلریندن اؤرنکلر ده گتیرمیشدیر.

اؤستاد یحیی شیدانین ایلر بؤیو یورولمادان یازیب یاراتدیغی، تدوین ائتدیگی کیتابلار هر باخیمدان مؤحتوالی، معنالی و دیرلیدیر. اؤستاد اللی ایلدن آرتیق دیر کی، بیزیم دوغما آنا دیلمیز و ادبیاتیمیز اوغروندا یورولمادان چالیشیر. اؤستاد شیدانین بۇ اؤچ تذکیره نین یاراتماغی اوغروندا امک و زحمتی نین اغیرلیغی و اؤز دوغما خالقینا و دیلینه بسله دیگی درین عشق و شوگیسی هر سطیره اؤزونو گؤسترملکه دیر. اؤستاد بۇ کیتابلاردا، چاغداش شاعیرلردن باشقا، بیزیم کلاسیک و اولمز شاعیر و صنعتکارلاریمیز خاقانی، نسیمی، فضولی، صائب تبریزی، قمری دریندی، حکیم هیدجی زنجانی، حیران خانیم و حیاتا گؤز یومان موعاصیر جنوبی آذربایجان شاعیرلری فطرت، سید مهدی اعتماد، سهند و باشقالاری نین اثرلریندن نومونه لر وئریر و بۇ بؤیوک ادبی شخصیتلریمیزی اؤخوجولارین نظرینده جانلاندیریر.

اؤستاد شیدانین بۇ اؤچ جیلدلیک ادبیات اوجاغیندان باشقا، دوغما آنا دیلمیزده، «اودلار وطنی»، «میرزا علی معجز شبستری نین یایلمامیش شعرلری»، «اودلو سؤزلر»، «شیریم قولو»، «اؤستاد شهریارین تۆرکو دیوانی» و بیر نچه باشقا اثرلر ده بوندان اول ایشیق اؤزو گؤرموشدور.

قۇل اولدو ياراتدىقلارينا.

فلسفى - ايجتىماعى دۆشونجه لرله دۆلغون اولان بۇ شعر مجموعه سينده تىكجه دردلردن دانىشيلمير، هم ده اينسانين گله جگينه اينام ايشيقلارى اطرافا يايىلماقدادير، نىجه كى «اؤچوش» شعرينده حياتين ماجراسيندان اينچىك كؤنوللر اؤز تۇختاغىنى تاپير:

ائى رۇحوم!

قالخ يىردن،

اؤچ قوشلار كىمى سمالاردا،

كشفت ائله،

تائينماميش اؤفوقلرى،

چۆنكى وارلىق حركتدهدير.

- ابراهيم رفر

عومرون صحيفه لرى

بۇگۆنكو كىتاب بوللوغوندا اؤخوجولارين اىختيارينا يئنى بىر كىتاب - آكادميك حسين احمدوفون «خاطيره لريم و يا نسلليميزين شجره سي» ادلى كىتابى وئريلير. آدى كىتاب، گۆرؤنوشو كىتاب شكلينده اولسا دا، بۇ كىتابلا تائيش اولاندا اينسانا ائله گلير كى، چؤخ ماراقلى بىر فيلمه تاماشا ائدير. سوژه خطى بىر اينسان طالعى، اينسان حياتى اؤزرينده قۇرولوب، بۇ عادى حيات دگيل. كشمكشلى، عذابلى، تضادلى اولان بۇ حياتين هر آنى بىر جؤمله يه سيفغشيب. بۇ عومرون هر گؤنؤ ورفلنديكجه گؤزلريمز اؤنؤنده يئنى - يئنى صحيفه لر آچيلير. كىتاب اؤ قدر جانلى، موكيفين دىلى اؤ قدر شيريندير كى، سؤن ورقى اؤخويان اؤخوجو مۇطلسق كىتابين بىرينجى صحيفه سينه دؤنه جك.

اؤستادى پروفسور مۆرسل طرفيندن «تۆرك دىل قوزومو» - نون سيفاريشى ايله حاضيرانيب چاپا وئريلميشدير. تۆركيه ده چيخان ترجمه لرده فارسجا اىضاحلى سؤزلر لاتين حرفلريندن باشقا عرب حرفلى ايله ده وئريلميشدير.

اؤميد چيراغى (شعر مجموعه سي)

مؤليف، دؤكتور غلامرضا صبرى تبريزى

ردكتور، واقيف سلطانلى

شيروان نشر، باكى ۲۰۰۲، ۱۶۰ صحيفه

اديبنؤرؤ بىليم اؤجاغى نين پروفسورو دؤكتور غلامرضا صبرى تبريزى اؤميد چيراغى اثرينده اؤز دؤيار قلبى ايله وطنين بؤتون نيسگيللرينى ايفاده يه چيخارير و گله جگه اؤميد بسله مگى، اينسانلارين اؤزونون بىر گؤن گؤله جگينه اينام شكلينده بيزه تلقين ائدير.

شاعيرين اؤرك آغريلارنى پايلاشماق اؤچون اؤنون «اؤنؤدولموش قؤدرت» شعرينه نظر ساليريق:

قديم زاماندا،

اينسان دؤنيانى داشى بىردى فيكرينده،

يىرلشديريردى بۇ بؤيوكلوكده دؤنيانى
خياللارينا،

قايناييردى آيلا، گؤنله،

اؤزونو دؤنيانين بيه سي بيليردى،

داشى بىردى تامام آلاهلارى اؤز اؤرگينده.

تا اؤ واختا كى،

بازار گلدى، بول گلدى،

اؤنوتدو اؤزونو،

بۇلاغىن باشىندا بىر قۇزۇنو يىتىر،
 اۆستۈندىن بىر ايستكان سۇ ايجردى.

تۇرپاقلارنى نىن مۇعەين بىر حىصەسى
 ايشغال آلتىندا اولان بىر دۇولتىن ھر بىر اۇغلو
 مۇكلىفەن تىصویر اتىدىكى طىبەتتىن اسرارانگىز
 گۇزۇللىكى اولان يىرلەر حاقتىندا قىتىدلىرى
 اۇخوسالار، اۇنلارىن اۇ يۇردو دۇشمن
 تاپداغىندان قۇرتارماق اۆچون دامارلارىندا قان
 قاينايار.

يۇردونون خىير- شر مراسىملرىندىن چۇخ
 اطرافلى دانىشان ح. احمدوف سانكى اۆزۇنو
 تۇبىلارنى صىيرف اوروپا تۇبىلارى كىمى
 كىچىرن، اۇلۇلرىنى حۇرمتسىز يۇلا سالان
 بعضى اينسانلارا تۇتوب دۇبىر كى، آخى بۇ
 جۇر عادت- عنعنەلرى اولان مېلت دە اۇز
 عنعنەلرىنى اۇنودارمى؟ «كندىن تۇى شنلىكلرى
 عادتاً پايىزىن سۇن آيلارىنا دۇشردى. بىلە كى،
 محصول تۇپلانار، جاماعات چۇلدىن
 يىغىشاردى. تۇبىلار گۇندۇزلىر قارا زۇرنا اىلە
 باشلاناردى. قىز- گلېن تزه پالتارلارىنى گىشىنب
 تۇيا گلردى. دۇزنگاه يىرده، آچىق ھاوادا اولان
 بۇ مراسىمدە گلېنلر، قىزلار، جاوانلار، حتا
 ياشلىلار دا اۇز مھارتلرىنى گۇستىرىپ، قۇرشاق
 تۇتار، مۇختلىف ھاوالار اۇناياردىلار».

كند قاديانلارنى نىن بىشىردىكلرى تىندىر
 چۇرگىندىن، فستىلدىن، فطىردىن، لاواشدان، لذىذ
 خۇركلردىن، يايىدا قىش اۆچۇن حاضىرلانان
 آدۇقەلردىن كىتابدا انلە شىرىنلىكلە، انلە ماراقلا
 بحث اولونور كى، اۇ طعاملارىن دادى، اىبى
 دۇبولور. يقىن كى، بۇ دا ح. احمدوفون انلىنە،
 تۇرپاغىنا باغلىغىندىن ايرلى گلېر.

آغساققال عالم اولو بابالارىنىن،
 نەلرىنىن، قۇھوم- اقربالارىنىن، نسلىنىن ھر

آغساققال چاغىندا اۆزۈندىن اۇشاق
 كۇورۇكلىكى، اۇشاق معصوملوغو ياغان بىر
 چەھرە بۇ كىتابى اۇخويانا كىمى ورقلىرىن
 آرخاصىندان منە بۇيلاندى. اىستىر كۇلخۇز
 قۇرۇجولوغونا، ۱۹۳۷- جى اىل رېرسياسىنا
 (سىياسى بۇغونتوسونا)، ۱۹۴۵-۱۹۴۱- جى
 اىل آلمان- روس مۇخارىبەسىنە، آجلىغا،
 قىتلىغا، يىتتىملىگە سىنە گرگن اۇشاق و يىنى يىتمە
 چاغلارىندا، اىستىرە دە باكىدا تحصىلنى داوام
 اتىدىردىكى اىللردە مۇكلىفەن حىاتىنى نىن بعضى
 چاغلارى اىلە تانىش اولان اۇخوجودا حىات
 عشقى، ياشاماق عشقى گۇجلىنر.

كىتابدا مىلى عادت- عنعنەلرىمىز،
 مطبخىمىز، تىلىم- تىرىمىز، طىبەتتىمىزىن
 گۇزۇللىكى، تانىمىش اينسانلار حاقتىندا چۇخ
 گۇزل فىكىرلر وئرىلمىشىدىر. دۇغولدوغو كندى
 «تۇخلۇجا» حاقتىندا، اۇنون تارىخى، سۇسىال-
 اىقتىسادى حىاتى بارەدە مۇكلىف اۇخوجولار
 چۇخ اطرافلى معلومات وئرىر. كىتابدا ھمچىنن
 كندىن سايىلىپ- سىچىلن كىشىلرىنىن،
 ۱۹۲۰- ۱۹۰۵- جى اىللر آراسىندا ارمنى
 ايشغالچىلارىنا قارشى قھرمانجاسىنا مۇبارىزە
 آپاران اينسانلارنىن آدلارى چكىلىر، اۇنلارىن
 گۇستردىكلرى اىگىدلىكلردىن صۇحبت آچىلىر.

تۇخلۇجادا و اۇنون اطرافىندا اولان مۇقدس
 يىرلردىن، بۇ يىرلر حاقتىندا كى رىوايتلردىن،
 مۇختلىف بۇلاقلاردان و اۇنلارىن آدلارى
 حاقتىندا چۇخ ماراقلى معلوماتلار وئرىلىر:
 «كندىن بىچىنگى، اۇنو، سۇبو زنگىن اىدى. ھر
 بۇلاغىن اۇز آدى، اۇز دىرى، اۇز سانبالى، اۇز
 دادى وار اىدى. حاجى اسماعىل بۇلاغى
 آدانان بۇلاغىن سۇبۇندان يايىن قىزمار
 واختىندا بىر ايستكان اىچمك مۇمكون دگىل. بۇ

تائىنسا دا، ۈلكەمىزدن كئاردا ياشايىپ- يازادان
 ھر بىر آذربايجانلى اۆچۈن بۇ كىتاب بىر
 چاغىرىش رۇلۇنو اۆنباير. اۆزۈنە، مېلتىنە،
 تۇرپاغىنا، سۆي- كۆكۈنە چاغىرىش.
 بۇ كىتابا گۆرە ايسە حۇرمىتى عاليمىمىزە،
 قۇجامان پداقۇ قوموزا باش آيىرىك.

- سوڧيا ايسرافيلووا

آذربايجان بشين الخالق اۆنئورسىتەسى نىن
 ژۇرنالىستىكا فاكولتەسى نىن مۇعلىمى

اۆچ مین ايلين حكمتى

على پۇلاد

۲۲۰۰ نۇسخە

يۇرد نىشرياتى، باكي، ۲۰۰۲

كىتابىن آدىندان دا گۇرۇندۇڭۇ كىمى، بۇ اثر
 ۳۰۰۰ ايل اۆنچە دن برى بۇيۇك اينسانلار
 حكمتلى سۇزلىرىنى، نىسلىدن- نىسلى، خالقدان-
 خالقا كىچىن دۆزلىسى كلاملارنىنى احتىوا
 اتمكده دىر. اثرىن مۇلىفى ۱۳۲۳-جۇ ايلده
 تېرىزده دۇغولموش، ارزومدا بۇيۇموشدور.
 آتاسى يىنى قۇرولموش ساوتلرە قارشى
 مۇجادىلە ائتدىگى اۆچۈن تېرىزە قاچماق
 مجبوريتىندە قالمىش، ۱۳۲۴- دە رۇسلار
 تېرىزى ايشغالى سىراسىندا ياخالانمىش، آنچاق
 شانس اثرى قۇرتولا بىلمىشىدور. ۱۱ ياشىندا
 ايكن آتاسىنى ايتىرن على، اۇخوما، چالاشما و
 آراشدىرما حياتىنى بىرلىكدە بۇرۇتموشدور.
 آتاتۇرك اۆنئورسىتەسى زىراعت يۇكسك
 مۇهندىسلىگى اكونومى (اىقتىصاد) بۇلۇموندن
 ماڈون اولان على پۇلاد هم تىجارت و
 تورىزمده، هم دە تىكىتى و اينشات ايشلىرىندە

بىر نۇمايندهسى نىن بۇ كىتابدا بىر- بىر آدىنى
 چكىر. بۇ گۇن چۇخلارى اينسانىن اينسان قانىنا
 سۇساماسىنى، وحشىلىگى تىلىغ ائدن خارىجى
 فىلملرە، معناسىز، يىتىپ- تۇكمنە ين، دىلیمىزە،
 متالىتتىمىزە (ذهنىتتىمىزە) اۇيغون گلە ين
 سۇريالار مئىل ائدىرلر. ياخشى اولاردى كى، بۇ
 كىتاب اۇنلار ين ماسا اۆستۇ كىتابى اولايدى.
 بلكە اۇندا آذربايجان تۇرپاغى نىن اىستىسى،
 عادت- عنعنەسى نىن شىرىنلىگى اۇنلار ين
 اۇزلىرىنى اۇزلىرىنە قايتارا.

كىتابدا مۇلىف يۇردونون، تۇرپاغى نىن
 حرارتىنى حىس ائتدىرمك اۆچۈن، اۆ يئرلر
 حررتىنى بۇرۇزە و نر مكم اۆچۈن
 دۇستلار نىن، شەر، سۇز آداملار نىن
 دندىكلرىنى اۇخوجولار ين نظرىنە چاندېرىر:

ھر گىجە ياتاندا گىرىر بۇخوما،

خۇدام بىزە نىجات وئرسىن، آ «دۆزىۇرد»،

يۇل آچىلسىن، بىر دە گللك ياخىنا،

آتالار اۇغلونو گۇرسۇن، آ «دۆزىۇرد».

و ياخود:

«گۇپچە» گۇلۇم، سنى چۇخدان گۇرمۇرم،

گۇرن نىيە ياشايىرام، اۇلمۇرم؟

آغىر درددر، نىجە دۇرۇم بىلمىرم...

بۇينو بۇرۇق تنها قالان «تۇخلوجا»!

بىزى غملى يۇلا سالان «تۇخلوجا»!

يۇرد آغرىسى، «گۇپچە» دى ايلە باغلى
 شەرلر مۇلىف كىتابدا وئرمكلە ياناشى اينانير
 كى، اۇ يۇرددا سۇنن اۇچاقلار يىنىدن
 اۇولاناچاق.

ح. احمدوفون «خاطيرە لىم و يا نىسلىمىزىن
 شجرەسى» كىتابىندا بىر نىسلىن شجرەسى
 وئرىلسە دە، بىر نىسلىن كۇكلرى شاخە- شاخە

باشقا دىلدرە اونو افسادە اتمىك اۆچون بىر جۆملە و يا بىر نىچە جۆملە طلب ائىلىر.»
دۆكتور حمىد نطقى (۲۶- جى بۆلۈم، ص ۱۱۲):

«دۇنيادا باش اولدوقسا دا، عادىل قالا بىلدىك.» (دۆكتور هىت بىن «تۆركلر تارىخ و كۆلتورونە بىر باخىش» كىتابىنا دۆكتور ح. نطقى طرفىندىن سۇن سۆز يىرىنە يازدىغى «آنادىل - سئوگىلى دىل» باشلىقلى شىردن).
(۹۷- جى بۆلۈم، ص ۵۹۵):

«اىنصاف كى، فارس شىرىنە بىزلىر تىل آتدىق.» (غىنى شىردن).

«على پۇلاد بۇ موعظم ائرىنى «اىنسانلىغا خىدمت ائىدلەر» اىتحاف اتمىش، كىتابىنا حضرت عىسى نىن «دۇستونو، اطرافىنى اوزۇنر سئودىگىن كىمى سئو؛ حضرت موسى نىن «حقىقت سنى آزاد ائىدە چكدىر» و حضرت محمدىن «بشكىدن مزارا قدر علم اىستە بىن» جۆملەلرى اىلە باشلامىشىدۇر. كىتاب ۸ فصىل و ۹۹ بۆلۈمدىن عىبارتدۇر. بىرىنجى فصىل «حىات - اىنسان»، اىكىنجى فصىل «دۇولت - جمعىت»، اۆچونجو فصىل «زحمت - هونر»، دۇردونجو فصىل «ايدراك»، بشىنجى فصىل «موناسىيت»، آلتىنجى فصىل «عاىلە»، يئىدىنجى فصىل «معنويات» و سككىزىنجى فصىل «يارادىجىلىق» مۇوضوعلارنا عاىىد كلاملارى اىچىنە آلماقدادۇر. كىتابىن سۇنوندا فايدالاندىغى قايناقلار، اىندكس و اىستاتىستىك گۇستىرىجىلر و ائرىن تىرىپىچىسى و ناشىرى حاقىندا بىلگى وئرىلمىشىدۇر.

- محمد رضا هىت

بۇيۇك نائىلىتلر الدە اتمىش و ۱۹۹۱-دن بىرى تۆركىە اىلە بىرىلكدە آذربايجاندا دا اىنشآت و تىجارت ساحەسىندە چالىشماقدادۇر. بۇنونلا بىرىلكدە فىرخ اىلە باخىن بىر مۆدتدە بۇيۇك فىلوسوفلار بىن و فىكىر آدمالارى نىن ائىلرىنى اىنجهلەسىب، اوراداكى حكمتلى سۆزلرى سئچىپ تۇپلاياراقى ۷۱۸ صحىفەلىك بۇ قىمتلى ائرىنى اوزتاي قۇموشدۇر. تۆركىەدە گۇنوموزە قدر ۵ دفعە نشر ائىلدىن و دۇرد نشرىن بۇتون نۇسخەلرى نىن تۆركىەدە و دىگر اۆلكەلدە تىناسىز اولاراق پايلاندىغى بىلىن بۇ ائىردە دۆكتور جواد هىت و دۆكتور حمىد نطقى نىن دە آشاغىداكى جۆملەلرىنە بىر وئرىلمەسى دىقت چكىجىدۇر:

دۆكتور جواد هىت (۴- جى بۆلۈم، ص ۳۱):

«تارىخدە بىر رۇمى بىر گۇندە بىخماق مۇمكون اولموشسا دا، اونون خالقا وئردىگى، داها دۇغروسو آشىلادىغى مدىتى و اونون اىزلىرىنى آرادان آپارماق اۆچون اىللىر لازىمدۇر.»

(۲۰- جى بۆلۈم، ص ۱۳۰):

«آذربايجان خالقى دۇنيانىن ان اىگىد، جۇمرد، چالىشقان و آنلايشلى خالقلار بىنداندۇر. تارىخىن فاجىعەسى اونو پارچالامىشىدۇر.» (دۆكتور جواد هىت بىن ساىىن سلیمان دىمرالە يازدىغى مکتوبدان).

(۵۸- جى بۆلۈم، ص ۳۷۶):

«تۆرك دىلى ان قايدالى دىللىردن بىرىدۇر. سۆز، خۇصوصىلە فعللر باخىمىندان چۇخ زىنگىندۇر... بعضاً بىر فعللە ائلە بىر فىكىر و آنلايشى بىلدىرمك اولور كى، فارس دىلىندە و

دده قورقود بویلاری

(مؤعاصیر عاشیق ادبیاتینا اوئیغون)

حسین م. گۆنئیلی

۳۰۰۰ نۆسخه، تهران ۱۳۸۱، ۱۵۰۰ تۆمن

دؤنیا شوهرتلی «دده قورقود» کیتابینی تانیمايان و یا ان آزی اونون آدینی انشیتمه یین آذربایجانلی آیدینی آز تاپماق اولار. بۇ کیتاب آذربایجان ادبیاتی تاریخینده و تۆرک دؤنیاسیندان اونملی یازیلی سنلردن بیریدیر.

اون ایکی بؤیدان، و بۇگۆنکو دپلده دنسک، اون ایکی دستان و یا حماسه دن تشکیل تاپان بۇ کیتابدا، وفادارلیق، سئوگی، محبت، ایگیدلیک، آتا- بابا حؤرمتی، خیانته نیفرت و بیر سۆزله ایشانی سجه لیر بؤیلارین هر بیرینده دالعالانیر.

دده قورقود کیتابی نین نچچه یۆز ایل بوندان اونجه یازیلدیغینی هله بیلگینلر دقیق معلوم انده بیلمه میشلر، چونکی کیتابین یازیلدیغی تاریخ، ایکی اصلی نۆسخه لیرین هنج بیرسینده آچیق- آیدین گۆستريلمه میشدیر، یالنیز درسدن نۆسخه سینده و کیتابین سؤنوندا یازیلان «تمت ۴۴۴» یازیلاری، بعضی عالیملری بئله بیر سؤنوجا گتیریب چتینار میشدیر کی، احتمال اوزوندن کیتابین ایلک نۆسخه سی هیجری- شمسى ۴۴۶ یا ۴۴۴- جۆ ایله یازیل میشدیر.

عرب دیلینده «تمت» سؤزو (بیتدی، قۇرتاردی) سؤزوندن سؤنرا ۴۴۴ یازیسى بۇ فیکیری داها گۆجلندیریر. بعضی عالیملرین فیکرینجه دده قورقود کیتابی نین حتا هیجری ۴۴۴- جۆ ایلدن داها اونجه یازیلماسی دا تخمین اندیلیلیر. بۇ فیکر ایله راضیلاشان عالیملر

دده قورقود کیتابیندا گئدن عادت- عنعنه لیر و اینسان آدلارینا ایستیناد انده رک بۇ کیتابین یازیلماسینى تۆرکلرین هله مؤسلمان اولما دیقلاری زامانا و یا اونلارین یئنی مؤسلمان اولدوقلاری دؤوره عاید اتدیبلرینی ایرلی سؤرورلر.

بۇ بؤیلاردا عؤمومیتله ایسلامی آدلاردان یالنیز بیر نچچه یشرده ایستیفاده اندیلمیش و باشقا یئرلرده تۆرک کؤکلؤ آدلاردان ایستیفاده اولونموشدور؛ عئینی حالدا ایسلامدا یاساقلانان شراب ایچکیسی، داستانلاردا چکینمه دن داستان شخصیتلری طرفیندن ایچیلیمیش و عادى بیر ایچکی کیمی گؤستريلمیشدیر.

بعضی عالیملر ایسه کیتابدا گئدن بعضی آدلارا، او جؤمله دن ایستانبول سؤزونه توش گلدیکده، بۇ اثرین یازیلماسینى ۱۵- جى یۆز ایللیگه و ایستانبول شهرى نین فتح اولدوغوندان سؤنراکی زامانلارا عاید اولدوغونو سؤیله ییرلر. لاکین میلادی ۱۵- جى یۆز ایللیکده و آذربایجان تۆرکجه سینده یازیلان اثرلرله «دده - قورقود» اثرینی دیل باخمیندان توتوشدوراندا، دده قورقود اثرى نین داها اسکی و قدیمی اولدوغونو آچیق- آیدین گؤروروک.

دده قورقود کیتابیندا ایستانبول سؤزونون ایشلمه سینه باخما یاراق طرابزون، بایبورد، ماردين شهرلری، قونشو کافر شهرلری حساب اندیلیلر. بئله بیر ایفاده او دنمکدیر کی، هله تۆرکیه نین شرقینده یئرلشن بۇ شهرلر و ایستانبولدان نچچه یۆز ایل قاباق تۆرکلر طرفیندن فتح اندیلمیش بۇ بؤلگه لر، دده قورقود بؤیلاریندا اوغوز یۆردلاری و مؤسلمان

شهرلری یوخ، ذاتاً کافیر یوردلاری کیمی گؤستريلمیشدیر.

بۇ کیمی فاکتار گؤستریر کی، دده قۇرقود داستانلاریندا گئدن ایستانبول سوزو و ۱۵- جی یوز ایلیکلره عایید بعضی طایفا آدلاری احتیمال اوزرینده بۇ ایللرده دده قۇرقودون اصلی نؤسخه سیندن ایستینساخ ائدنلرین الی ایله متنه آرتیریلیمیش و ایستانبول سوزو قسطنطنیه ینرینه قویولموشدور.

هله دده قۇرقود کیتابی نین متن یازیلارینی ۱۳- جۆ یوز ایلیکده آذربایجان تۆرکجه سینده یازیلان «حسن اؤغلو» و «نصیر باکوی» نین شعر دیلی و یا همین یوز ایلیکده یازیلان «صاح العجم هندو شاه نخجوانی» اثری نین نثر دیلی ایله موقایسه ائدرسک، دده قۇرقود اثری- نین دیلی نین داها چیلخا و اسکی اولدوغونو و ان آزی اۆچ یوز ایل بۇ اثرلردن داها قدیم اولدوغونو آیدینجاسینا گۆره بیلرک.

دده قۇرقود یازیلاندا سوزلرین اسکیلیگی، دیل اؤسلوبو، عرب و فارس سوزلریندن آز ایستیفاده اولدوغو گؤستریر کی، بۇ یازی ان آزی «درسدن» نؤسخه سی نین سؤنوندا یازیلدیگی کیمی هیجری ۴۴۴- جۆ (میلادی ۱۰۶۵- جی) ایلده یازیلیمیشدیر.

۱۲- بؤیدان تشکیل تاپمیش دده قۇرقود کیتابیندا، یالنیز ۳۵۰ عرب و ۱۳۶ فارس سوزلریندن، اؤدا مذهب و ساواش مضمونلاری ایله باغلی اولاراق مؤعین ینلرده

ایستیفاده اولونموشدور^۱، لاکین ۱۳- جۆ عصرده یازیلان اثرلرده اؤ جۆمله دن «صاح-العجم» اثرینده جۆمله قۇرولوشوندا بۆللو- بۆللو عرب و فارس سوزلری ایشه آپاریلیمیشدیر.

دده قۇرقود کیتابی حاقیندا ایندییه قدر آذربایجان جۆمهوریتینده، تۆرکیه ده بیلگینلر طرفیندن چۆخلو آراشدیرمالار آپاریلیمیشدیر. ایراندا ایسه اینقیلابدان اؤنجه بۇ کیتابین فارسجا ترجمه سی و اینقیلابدان سؤنرا ایسه حۆرمتملی عالیم و تدقیقاتچی اؤستاد محمد علی فرزانه نین چالیشماسی نتیجه سینده کیتاب، اصلی دیله یاخین بؤگۆنکو یازیمیزا اویغون سؤیه ده چاپ ائدیلمیشدیر.

دده قۇرقود کیتابی، اینقیلابدان سؤنرا دا باشقا عالیملر طرفیندن فارسجا یا ترجمه و تدقیق اولونموشدور. خۆصوصی ایله بۇ آراشدیرمالار ۱۳۷۰- جی ایلدن بۇ طرفه آذربایجاندا داها گنیشلنمیشدیر.

دده قۇرقود کیتابی نین ایکینجی چاپی و اصلی دیلینده یایلماسی، خۆصوصی ایله عالیملر و تدقیقاتچیلار طرفیندن اؤخونوب آراشدیرماغا اویغون سؤیه ده بۇراخیلماسی ۱۳۷۸- جی ایلده حۆرمتملی عالیم و شاعیر حسین محمّدخانی «گۆنئیلی» طرفیندن مۆمکون اولموشدور.

گۆنئیلی جنابلاری اصلی متندن علاوه اسکی سوزلر و آدلارین ایضاحی اۆچون ۲۸۰

۱- دکتر جواد هیئت، سیری در تاریخ زبان و

لهجه های ترکی، ص ۱۸۲

دئىيلىمىشىدۇ. دئىمەلى گۈنئىلى نىن آرزوسو ددە قۇرقود داستانلارنى كۇراۋغلو داستانلارنى كىمى عاشىقلارنى سازلارى و سۇزلىرى اىلە عادى جاماعات ايچىنە آپارماق و عادى جاماعاتىمىزى كىتابىن داستانلارنىدا مىن اىل بۇندان اۇنجه، بلكە دە مىن ايكى يۇز اىل بۇندان قاباق ايشلتن آتا- بابا مىللىرى، عادت- عنعنەلر، دۆشمەن قارشىسىندا شىھامتە مۇبارىزە آپارماق، آتا- آنايا حۇرمەت، حىيات يۇلداشىنا صداقت، كىشىلرە قادىنلارنى برابر حۇقۇقا مالىك اولماللارى و باشقا اينسانى سىجىلرە تانىش اتمك اولموشدور. بۇرادا ددە قۇرقود كىتابى نىن «دىلى دۇمرول» بۇيۇندا، حىيات يۇلداشىنا گۇستىرلىن صداقتى گۈنئىلى نىن دىلىندىن نقل اتمككە ددە قۇرقود مىتلرندە دالغانان اينسانى سىجىلرە بىرىنى گۇستىرگە چالىشاجىقى:

«... عزرائيل، بىر آز منە آمان وئرا». عزرائيل جاواب وئردى: «داھا نە آمان ايستە بىرسن؟ آنادان، آنادان ياخىن و اونلاردان آرتىق سەنە جانى يانان وارمى، سىنن يىرىندە اولومە حاضىر اولان داھا كىم اولاجاقدىر؟».

دىلى دۇمرول دئدى: «يۇلومو گۇزلە ينىم وار، اۇنونلا گۇروشوم، سۇنرا اۇز جانىمى وئرىم». عزرائيل خبر الدى: «يۇلونو گۇزلە ينىم كىمدىر؟». دىلى دۇمرول سۇبلەدى: «ياد قىزى حلالىم و اۇندان ايكى اۇشاغىم وار. گىلدىم، اۇنلارنى گۇروم، اۇغلانلارنىمى اۇنلارنىنا تاپشىرىم، سۇنرا منىم جانىمى آل». عزرائيل بىر داھا آمان وئرىپ، دىلى دۇمرول حىيات يۇلداشى نىن يانىنا گىلىپ، بۇ سۇزلىرە اولوب-

صحىفەلىك «سۇزلوك» دە بۇ كىتابا علاوه اندىپ اۇخوجولارنىن ايستىفادە سىنە بۇراخمىشىدۇ.

اىلك دفعە خالاق شاعىرى رحمتلىك بۇلود قاراجورلو (سەند) ددە قۇرقود بۇيلارنىنى حماسى بىچىمدە شەرە چكىمىشىدۇ. مىرزە رسول اسماعىل زادە جنابلارى ايسە ائىرىن پروفىسور شامىل جمشىدوف طرفىندىن مۇعاصىرلىشىدىرىلمىش مىتنىنى اليفبامىزا كۇچوروب، ۱۳۷۸- جى اىلدە اۇنا بىر مۇقدىمە آرتىرماقلا مىلتىمىزە ايتحاف اتمىشىدۇ.

۱۳۸۱- جى اىلىن سۇنلارنىندا، چالىشقان تىدقىقچى گۈنئىلى، ددە قۇرقود كىتابىنى خالقىمىز ايچىندە داھا گىنىش سۇيەدە يابماق اۇچون يىنى بىر تىشۋئە ال اتمىشىدۇ.

اۇ، بۇ يۇلدا چۇخلو زىھمتلرە قاتلاشاراق، ددە قۇرقود بۇيلارنىنى دىلىنىسى مۇعاصىرلىشىدىرىپ، اۇنون شەرە دىلىنىسى دە عاشىق شەرەنە چئورىمىشىدۇ.

بۇ شەرلر عاشىق هاواسىنا اۇيغون و داھا دۇغرىسو عاشىقلارنىمىزىن سازلارنىندا و سۇزلىرىندە دالغانان اولوبدا سۇيلىنىلمىشىدۇ.

گۈنئىلى نىن چالىشمالارى حقىقتاً ددە - قۇرقود بۇيلارنىنى كۆتلە ايچىنە آپارماق، ددە - قۇرقود مىلئىمىزە آرتىق تانىدىرماق و كۆتلەنى بۇ قىمتلى و دۇنيا سۇيەسىندە تانىمىش ادبى ائىرلە تانىش اتمك ھدقىنە يۇنلىك بىر تىشۋئەدور.

بۇ ائردە شەرلر ددە قۇرقود داستانلارنىندا اولان شەرە مۇوضوعلارنىنى تىشىل ائدەرك، مۇعاصىر عاشىق شەرە شىيوەسىندە

اۋلاجاغى اۋنا دئىير و اۋنونلا وىدااعلاشماق
ايسته يير:

اۋلو تانرى، اۋجالاردان اۋجاسان،
اۋلدورورسن يارى، اۋلدور منى دە،
ھىچ يارانمىش بىلە بىلمز نىجەسن،
اۋلدورورسن يارى، اۋلدور منى دە...

آلا گۈزۈل نازلى دىلير،
قۇل بۇنىوما سال، من گىتىم.
بىليرمى سن اۋلوب نەلر؟
سن ساغلىقلا قال، من گىتىم.

نھايت اۋلو تانرى اۋنلارین ھىچ بىرىسى -
نېن اۋلومونە راضى اۋلمايىب، عزرايىل طرىقى
ايلىە قۇجا آتا- آنانين جانينى آليىب، دلى
دۇمرو و حيات يۇلداشينا ۱۴۰ ايل عۇمور
ونىر.

عزرايىل جانيمى آليىر،
منى سندن آيرى سالىىر،
بالالاريم يىتىم قالير،
حاقين انت حلال، من گىتىم.

بۇ داستاندا ايكى حيات يۇلداشى نېن بىر -
بىرينە يۇكسك سويە دە سئوگى گۇسترمەلرى
گۈزۈل شكىلدە ترسىم اتىدىلمىشىدىر، باشقا
داستانلاردا ايسە باشقا اينسانى سجيەلر
دالغالانىر.

دلى دۇمرولون سئوگىلىسى بۇ سۇزلىرى
انشيدندە سئوگىلىسىنى [دۇمرولو] قۇجاقلايىب،
سۇزە باشلادى:

باشىمىن تاجى دىدىگىم،
من سنسىز قالا بىلمرم.
دۇز- چۇرگىنى يىدىگىم،
من سنسىز قالا بىلمرم.

گۈنئىلى چالشمىشىدىر كى، بۇ گۈزۈل
صحنەلرى شعر قالىيندا و داستانلارین نثر
حىصەلرېنى ايسە بۇگۈنكو دىلدە بيان اتىدىب
عاشىقلارین سازلاریندا و سۇزلىرىندە ترنوم
انتدېرە و منجە بۇ ايشدە باشارىلى اۋلموشدور.

عزرايىل آلا جاقسا جان،
من اولارام سنە قۇريان،
قۇى ساغ قالسىن آتان، آنان،
من سنسىز قالا بىلمرم.

آرزو اتدېرىك كى، ددە قۇرقود داستانلارى
گلە جكدە كۈتلەمىزىن دىلى نېن ازېرى اۋلسون
و ددە قۇرقود كىتابى ھر انودە گۈز اۋنوندە
گۇرونسون، نىجە كى بۇ گۈن شېھارىن حىدر
باباسى بىلە بىر دۇرومسدادير و ھر بىر
آذربايجانلى نېن اۋىندە «حىدر بابايە سلام»
كىتابى و يا اۋستاد شېھارىن اۋز سسى ايلە
حاضىرلانان حىدر بابايا سلام كاستى تاپلىر و
ھر كس اۋز ياشينا اۋىغون بۇ كىتابدا و كاستدە

دلى دۇمرولون حيات يۇلداشى بۇ سۇزلىرى
دنىمكلە سئوگىلىسى نېن يىرىنە اۋلمگە حاضير
اۋلدوغونو بىلدىردىسە، دلى دۇمرو بىلە بىر
وفالى يارىن اۋلومونە راضى اۋلمادى.
بۇنا گۇرە دە آلا تالاي يالوارارق دندى:

درس اوجاغی» اثریدیر. کیتاب دوکتور جواد هیشتین و مؤلفین اؤن سؤزو ایله باشلار، داها سؤنرا کیتابدا یازی قایدالاری حاقیندا بیلگی وئریلر.

کیتاب مؤستقیل درس لر شکلینده و ۳۰ بؤلومدن عیبارتدیر. هر بؤلوم مؤختلیف مؤوضوعلاری احتیوا ائدن منترله باشلایر و داها سؤنرا مؤوضوع ایله ایلگیلی سؤلالار وئریلیر و اؤنون آردینجا دا دیل قایدالاری ایضاح ائدیلیر. منتر اؤچون سئچیلن میثاللار چؤخ چئشیدلی و دیگر قرامر کیتابلارینا گؤره داها یئنئ مؤوضوعلاردیر. مؤلفین فایدالاندىغی متؤد کیتابلا بیرلیکده بیر مؤعلیمی ده گرکدیریر. ۳۰- جو درسین سؤنوندا «مهارت یؤخلاما سیناغی» باشلیغی آلتیندا یؤز سؤال وئریلمیشدیر کی، بؤ دا اؤیرنجینین اؤزونو یؤخلاماسی اؤچون ال وئریشلی بیر یؤتمدیر. تۆرکجه میزی علمی شکیلده اؤیرنمک ایستینلر اؤچون چؤخ فایدالی بیر قایناق اولدوغونو دؤشوندوگوموز بؤ اثرین ان اؤنملی قؤصورو ایسه سس بیلگیسی (فونتیکی)، شکیل بیلگیسی (مؤزفولوژی) و سیتاکسا عایید بؤلوملرین بیر- بیریندن آیرد ائدیلمه سیدیر.

کیتاب ۳۴۹ صحیفه ده، کیفیلتی بیچیمده حاضرلانمیش و مؤحتوا باخیمیندان دا سؤن درجه یارارلیدیر. کیتابا گؤنئی آذربایجان تۆرکجه سینده کی سس دیشمه لری و دیلده کی گلیشمه لر ده اکلنسه یدی، تۆرکجه میزی اؤیرنلر اؤچون هم قارشیلانمیشدیرمالی (تطبیقی)، هم ده دیداکتیکی بیر اثر ساییلاردی.

- محمدرضا هیشت

ایسته دیگینی تاپا بیلیر و اؤنوا اؤخویوب انشیتمه سیندن لذت آپاریر.

حسن راشدی

تۆرک دیلی درس اوجاغی

ابراهیم رفر

مرغ آمین نشریاتی

۲۲۰۰ جیلده، تهران ۱۳۷۸

سؤن اللی ایلده اؤزلیکله ده ایسلام ایقبیلانیندان سؤنرا یایینلانان اؤنلارچا قرامر کیتابینا رغماً خالقیمیزین بؤ ساحه ده کی احتیاجی تام آنلامی ایله قارشیلانمیشدیر. بؤ سؤره ایچینده دیلمیزین یاساق و یا یاری یاساق اولدوغوندان دؤلای بؤ نؤوع کیتابلار داها چؤخ درسلیک ماهیتی داشیمیش، اؤنا گؤره ده اؤخوجولارین سوهیسی و دیلمیز حاقیندا بیلگیسی دیقته آلیناقارق یازیلیمیشدیر. بؤ کیتابلاردان بیرى ده ابراهیم رفرین یؤکسک سینفلر اؤچون حاضرلادیغی «تۆرک دیلی

و همكارىم بارەدە اۆرك سۆزلىرىمى سىزىلرە چاتدىرماق مقصدى ايله بۇ سىطىرلىرى يازىپ، عزيز دوستوم و وارلىق درگىسى نىن دىبرى جناب مۆهندىس رىرفىدن بۇ سىطىرلىرى حۆضورونوزدا اوخوماسىنى رىجا ائتدىم.

حيات و مدنيت

حۆرمىتلى عزيز محسنى ايله من ۲۴ ايلدىر كى، دوست و همكارام. بىزىم دوستلۇغوموز دا اىسلام اىنقىلابى ايله بىزلرە وئرىلن نىسبى دىل آزادلىغى و فرهنگىمىزى تىلىغ ائتمگە اىمكان ياراندىغى كۆندن باشلامىش و بۇگۆنە قدر دوام ائتمىشىدىر.

دۆكتور جواد هىتتىن

حۆرمىتلى ادىب عزيز محسنى نىن آغىرلاما
مراسىمىنە مۆراجىعتى

اوستاد محسنى ده وارلىغىن اىلك سايلارىندان بىزىملە امكداشلىق ائتمىش و وارلىقدا دۆرلى علمى - ادبى مقاله لر يازمىشىدىر. او، چۇخ طرفلى بىر عالم، مۆحقىق، يازىچى و شاعىر اولدوغو اوچون اونون يازىلارى دا چۇخ چىشىدىلى اولموش، شعرلرىندە مىلى دۆشونجه و دۇيغولار، وطنه، انله و دىلمىزه باغلىلىق اۆز عكسىنى تاپمىش، بۇ خوصوصىتلر اونون مقاله لرىندە ده عكس اولونموشدور. اونون تىدقىقلىرى درىن و تىقىد آگىندن كىچمىش، يازىلارى علمى اولدوغو قدر بدىعدىر و اۆزۆنە مخصوص اۆسلوبو واردىر.

حۆرمىتلى اىشتىراكچىلار، عزيز دوستلار:

بىلدىگىنىز كىمى، بۇگۆنكو يىغىنچاق گۆركملى عالم، آراشدىرىچى، يازىچى و شاعىرىمىز اوستاد عزيز محسنى نى آغىرلاماق و عزيزلەك اوچون وارلىق درگىسى و صابىر درنگى طرفىندن تشكىل ائدىلمىشىدىر.

چۇخ اىستردىم كى، بئله گۆزل بىر يىغىنچاقدا شىخماً حاضىر اولوب و عزيز دوستوم و همكارىم بارەدە اۆرك سۆزلىرىمى سىزىلرە چاتدىرام و دىگر دوستلارىمىزىن دا اوستاد محسنى حاقىندا سؤيله يەچكلىرى گۆزل سۆزلىرى ائشىدىم. ئاستۆفله دئمەلىم كى، بۇ گۆنلردە وطندىن اۇزاقدا اولدوغوم اوچون بۇ سعادتە ناىبل اولاي بىلمەدىم. آنچاق بئله بىر مجلسدە اۇزاقدان دا اولسا، حۆرمىتلى دوستوم

محسنى نىن اۆسلوبو ساده و دۆشونجه لىرى كىمى خلقىدىر. او خالق اوچون يازار، دئمەلى او خالق يازىچىسىدىر. اونون يازىلارى يىغىجام

اۋزاتماماق و مجلسىن واختىنى آلاماق اۋچون
 اۋنلاريسن اۋزرىندە دۇرمورام. امىنم كى،
 مجلسىمىزدە اۋنلاريسن بۇيۇك اكثرىنى اۋنون
 اثرلىرى ايلە تانىشىدىرلار. ھەم دە دىگر
 ناطىقلىرىمىز بۇ بارەدە آرتىق ايفساحات
 وئره جكلر، آنچاق بۇنو قئىد ائتمەلى ىم كى،
 اۋزون ايللردن برى اۋستاد محسنى آنا
 دىلمىزدە چىخان بىر چۇخ كىتابلاريسن وارلىقىدا
 تانىما ايشىنى عۆھدەسىنە گۇتۇرموش و بۇ
 آغىر و چتىن ايشى علمى- متودىك شكىلدە و
 طرفسىز جە يئرىنە يئتىرمكەدەدەر. بۇ باخىمدان دا
 وارلىق درگىسى طرفىندن، تشكۆر دوىغولارىمى
 و مىئىدارلىغىمى اۋنا بىلدىرمك اىستە بىرم. اولو
 تانىردان اۋستاد محسنى و حۆرمىتى عايىلەسىنە
 اۋزون عۆمۆر، ساغلىق و داھا بۇيۇك نايىلىتلر
 دىلە بىرم. ساغ اولون

- دۆكتور جواد ھىت

اۋستاد عزيز محسنى نىن حىيات و يارادىچىلىق يۇلو

اۋستاد عزيز محسنى ھىجرى- شمسى
 ۱۳۰۴- جۆ ايلدە اردبىل شھرىندە حىياتا گۆز
 آچدى. ايتىداىى و اۋرتا تحصىلىنى ھمىن
 شھردە بىتىردى و ۱۳۲۱- جى ايلىن مۇرداد
 آيىندا تھرانا يۇلا دۆشوب، مطبوعاتچىلىق و
 نشرىياتچىلىق ايشلرىندە فعالىتە باشلادى و

و سادەدەر، آنا بسىط دگىلدەر، مؤحتوالى و
 دۆلغوندور، ھەم دە يۇروجو دگىل. اۋخوجو
 اۋنون اثرلرىنى اۋخوركن آز قالا اۋزۆنو
 اۋنودور و بازى نىن بىتمەسىنى اىستەمىر.

اۋنون اثرلرىندە فلسفى دۆشونجەلر، گۆزل
 تصوىر و بىدىعى اۋسلوب، ھابىلە
 اىنسان پىرورلىك و مىلى دوىغولار قۇشا گىلدەر.
 او، حىياتىن معناسىنى خالقا خىدمتدە و
 يارادىچىلىقىدا گۆرۆر و بىلە دئىير:

حىيات منجە يۇرولمادان،

سارسىلمادان ياراتماقدەر.

گۆنش كىمى كايىنانا نور ساجماقدەر،

انسانلىقا يۇل آچماقدەر.

اۋستاد محسنى بىر نئچە دىلى ياخشى
 بىلدىگى حالدا (فارسجا، اىنگىلىسجە، رۇسجا و
 تۆركجە) آنا دىلنە باغلىلىغى و شوگىسى
 سۆنسوزدور. او، آنا دىلىنى و خالقى نىن
 فرهنگىنى، وارلىغىنى اۋز وارلىغى كىمى بىلەر
 اۋنو ھر شىدن اۋستون توتور. او دا بۇيۇك
 رۇس پداقۇقو اۋشىنسكى كىمى دىلىنى ايتىرن
 بىر مىلتىن ھر شىنىنى، وارلىغىنى ايتىرمىش كىمى
 قبول اندىر و بىلە دئىير:

وطنسىز باشماق مۆمكون اولسا دا،

دىلسىز بىر بۇيۇك خالق گىئە جك بادا!

اۋستاد محسنى بىر چۇخ كىتابىن مۆلىفى و
 خارىجى اثرلرىن مۆترجمىدەر. من سۆزۆ

عینی زاماندا آخشام صینیقلرینده ایشتیراک انله مک یولو ایله اورتا مکتب دیپلوم درجه سینی آماغا ناییل اولدو. اینگیلیس و روس دیللی ایله تانیش اولدوقدان سونرا «دماوند»، «ایران ما»، «بشیرت» و «سوگند» مجله لرینده علمی و ادبی مقاله لرین ترجمه سی و نشری ایله مشغول اولدو و آنادیلی - آذربایجان تۆرکجه سپنده آراشدیرمالار آپارارق، اؤز معاریفچیلیق فیکیرلرینی تانیتمه یوماقدا و دؤنیا ادبیاتی ایله باغلانتیلار یاراتماقدا بۇ دیلین ایمکانلاریندان دا فایدالانماغا باشلادی.

اؤستاد بۇ مرحله ده «پیدایش انسان» (اینسانین منشایی)، «فعالیت و نظرات چارلز داروین» (چارلز داروینین چالیشمالاری و نظریه لری)، «ساختمان و پیدایش منظومه شمسی» (گۆنش مجموعه سی نین قۇرولوشو و منشایی)، «موفقیت های علوم و سیستم انتخابات در کشورهای مختلف جهان» (علمی ناییلیتلر و دؤنیانین آیری- آیری اولکه لرینده سئچکی سیستمی) آدلی ترجمه لرینی باسدیریپ نشر ائتدیردی.

سؤزؤگلدن کیتابلارین بعضیسی ۷ دفعه چاپا وئریلمیش، تیراژی ۵۰۰۰۰-ه قدر چیخیمیشدیر. بعضیسی ده ایشیق اؤزؤ گۆرمدن پهلوی رژیمی نین بیرتیجی عامللری نین الی ایله ایما اندیلمیشدیر.

۱۳۳۲- جی ایلین مۇرداد چئوریلشیدن و بۇغونتو دؤورؤنون باشلانماسیندان سونرا اؤستاد محسنی اولکه نین جنوب بؤلگه لرینه - کرمان، یزد، سیرجان و بم شهرلرینه گئده رک، اورالاردا تیکیتی و یؤل سالما و مکتب اینشآتلی ایله مشغول اولموشدور و مۆکاتیبه یولو ایله اینگیلیستاندان اینشآت مۆهندیسلیگی مدرکینی قازانماغا ناییل اولموشدور. اؤستاد ۱۳۴۸-۱۳۵۲- جی ایللرده «خیدمت ائناسیندا انییتیم» یولو ایله تهران اونورسیتیه سیندن ایقتیصادی مۆدیریت ساحه سینده اؤزل دیپلوم رۆتبه سینی قازانماغا ناییل اولموش و ۳۶ ایلدن آرتیق اینشآت شیرکتلرینده مۆدیر صیفتی ایله فعالیت گؤستمیشدیر. اؤستاد محسنی اؤزونون چؤخ بهره لی فعالیتلری ایله یاناشی هئچ زامان اؤز آنادیلی و ادبیاتیندان واز کئچمه میشدیر. ایسلام اینقیلابی غلبه چالدیقدان و نیسی دیل آزادلیقلاری اورتایا چیخانندان سونرا اؤستاد عزیز محسنی «گۆنش» و «اینقیلاب یولوندا» نشریه لری، تبریزین «فروغ آزادی» و «مهدی آزادی» و اردبیلین «آوای اردبیل» گۆنده لیکلرینده اؤز شعرلرینی، داستانلارینی و ادبی آراشدیرمالارینی یایماقلا مشغول اولموشدور. وارلیق درگیسی یاراتدیغی ایلك گۆندن اؤستاد محسنی بۇ نشریه ایله سیخ امکداشلیقدا اولموشدور. اؤستادین بۇزایا کیمی

۴- استتیک (گۆزلیک بیلیمی) حاقیندا
مقاله لر.

۵- تخمیناً ۱۶۰۰۰ آتالار سۆزۆ، آلقیشلار،
آتماجالار و اؤیودلردن عیبارت فۆلکلور
تؤپلوسو.

۶- بؤیۆك رۇس یازیچیسی تورگنیفین
«آسیا» آدلی کتابینی نین ترجمه سی.

اؤستاد عزیز محسنی جنابلارینا تۆتدوغو
مدنی یۆلدا بۆنلردن دا پارلاق نایبلیتلر
دیله بییریک.

- صابر ادبی درنگی

«دینله منی»، «آذربایجان ادبیاتیندان قیزیل
یارپاقلار»، «چای آخیر»، «یۆرد»، «شاعیر و
شعر» و «دده قۇرقود دۇنیاسی» آدلی اثرلری
آذربایجان تۆركجه سینده ایشیق اۆزۆ
گۆرموشدور.

اؤستاد عزیز محسنی ۲۷ میلیون تۆمنلیک
شخصی وساییطی حسابینا اۆز دوغما شهری
اردبیلین ان یۆخسول محله سینده بیر آلتی
صینیقلی قیز مکتبی تیکدیرمیشدیر، بو ایسه
اؤستادین اۆز آنا یۆردونا و معاریف و مدنیتیه
اولان بؤیۆك عشقینی گۆسترگه سیدیر.

اؤستادین هله ایشیق اۆزۆ گۆرمه میس
بعضی اثرلری بۇنلاردان عیبارتدیر:

۱- شعر مجموعه سی. بۇ اثر اؤستادین اۆز
شعرلریندن علاوه، نيمادان، اخوان ثالثدن،
سیاوش کسرائیدن و خاريجی اولکهلره منسوب
اولان بعضی یئنی شعر شاعیرلریندن
ترجمه لری احتیوا اتمکده دیر.

۲- داستانلار. عاشیقین موعجزه سی،
کیچیک وۇرغون، او هیچ منم، سالوان و بیر
نئچه باشقا داستان.

۳- آذربایجان ادبیاتی تاریخیندن قیزیل
یارپاقلار: عارف اردبیلی، سید عظیم شیروانی،
لعلی، قمری دربندی، دخیل، میرزا علی اکبر
صابر (۲- جی جیلد).

زنجان دانیشگاهین آذربایجانلی

اؤیرنجیلرین ایسلامی جمعیتینه

اولو تاترینین آدی ایله

عزیز اؤیرنجیلر چۆخ ایستردیم کی، سیزین
مدنی ییغینجاغینیزدا شخصاً ایشتیراک ائدیپ،
سیزلرله حۆضوری صؤحبت آپارام و یاخیندان
سیزین مدنی فعاللارینیزلا تانیس اولام. تأسؤف
کی، منیم بیر طرفدن شخصی ایشلریم، بیر
طرفدن ده جراحی و مدنی- فرهنگی (وارلیق)
مسئولیتلریم بۇنا ایمکان وئرمه دی. بۇ وسیله
ایله سیزلرین هامینیزا ان خۆش آرزولاریمی
چاتدیریرم و اولو تاتریدان مدنی- فرهنگی

بۇيۇك شخصيَّت اولماغا تشويق اندر و شخصيٲتلرين اينكيشافينا يارديم اندر.

عاليملىرى و خالقين قوللوقچولاريني عزيزله مك ميلٲى عزيزله مكدير.

بو گون سيز گنجلر بۇيۇكلرينيزي اق ساققاللارينيزي آغيرلاييرسينيز. امين اولون كي، بير گون ده گله جگين گنجلري سيزلري آغيرلاياجاقلار.

اؤميد انديرم كي، حياتدا باشاريلي، خوشبخت و وطنيميزه و خالقيميزا فايдали اولاسينيز. هامينيزا ساغليق و ناييٲيت آرزو انديرم. ساغ اولون.

- دؤكتور جواد هيت

لطفيار ايمانوف تبريزده

تبريز مۇسقىي تاريخينده ۵ و ۶ مۇردادي ان گۇزل و بۇيوك گۇنلردن حساب ائتمك اولار. همين گۇنلرده آذربايجانين دۇنيا ميقياسلى اوپرا مۇغنىسى لطفيار ايمانوفون ايشتيراكى ايله تبريز شهرى نين مۇعٲيم تالاريندا بير مۇحتشم كۇنسرت كئچيريلدى و تبريز اهاليسى ايكي گنجه و اوچ ساندا همين كۇنسرتين شاهيدي اولدولار.

داييمي فعاٲيتده اولان و يۇرولمادان چاليشيب، صحنه لرده اولان، اولارجا اوپرا ايفسا ائدن و دۇنيانين بير چۇخ صحنه لرينده آيرى-

چاليشمالارينيزدا ناييٲيت ديله ييرم. اؤنوتماييم كي، وطنيميز بۇگۇنلرده چۇخ حساس بير شرايطده دير. هاميميز ال-اله و ثريب مسئوليت حيسى ايله وطنين كئشيكينده دۇروب، اؤنر خاريجي دؤشمنلردن قۇرومالي و اؤز آراميزدا اولان پروزبلر يميزي قارداشجا چۇزمه لي ييك. تانري هاميميزي قۇروسون.

- دؤكتور جواد هيت

آذربايجانلى اؤنيورسيته ليلر تۇپلومونا

عزيز وطنداشلار، سئويملى اؤرنجيلر؛

چۇخ ايسترديم كي، سيزين بو گۇزل بيغينجاغينيزدا شخصاً حاضر اولوب، مجلسينيزده ايشتيراك ائدم و اؤرك سۇزلريمي حۇضوراً سيزلره چاتديرام. تأسۇف كي، خاريج مۇسافيرتينه گتتمك مجبوريتينده اولدوغوم اؤچون اينديليكده حۇضورونوزدان محروم اولاجام. اونا گۇره ده سيزلره بو يازيني گۇنديرم.

هر ميلٲين اؤولادلاري اؤز بۇيۇكلريني، هله علمي و فرهنگي شخصيٲتلريني آغيرلاماسي چۇخ خشيرخواه بير ايش اولماقلا برابر اوللارين نسليني دوام انديرمكده بۇيۇك بير عاميل ساييلير.

بۇيۇكلري آغيرلاماق، اوللارين آدلاريني و خاطيره لريني ياشاتماق عثيني- زماندا گنجلري

دتمک اولار کی، ایران خالقین کوزاغلو
خاطیره سی لطفیار ایمانوڤون آدی ایله هر زمان
باغلیدیر.

همین کونسرتده پروفسور ایمانوڤون
شاگردی خسرو امیری ده اشتراک اندیردی و
یقین کی، اؤز موعلیمی و اوستاديله بیرگه بیر
صحنهده چیخیش اتمک اونون اۆچون بویوک
بیر سعادت اولموشدور.

البته کی، بویوک اؤزنییرین، بۆلبولون و
رشید بهبودوفون و بونلارین هامیسیندان
یادگار قالان لطفیار ایمانوڤ تبریز سفری
چؤخ علامتدار بیر حادیه سایلیر.

کونسرت چؤخ یؤخاری سوئهده
کچمیشدیر و تبریزلیلر طرفیندن چؤخ گؤزل
قارشیلانمیشدیر.

ایفا اولونان اثرلر آذربایجان خالق و بستهکار
ماهنیلاری و بیر نچه خاریجی اثرلردن عبارت
ایدی. پیانودا بویوک مهارتله ساکی شهریندن
پروفسور زؤهراب آدی گؤزلوف ایفا اندیردی.
تهرانندان موغنی رشید وطن دوست، پیانودا
حمید پناهی، تبریز شهریندن موغنی مسعود
امیرسپهر ده کونسرتین دیگر ایشتیراکچیلاری
ایدیله و رشید دانشجویی ده کونسرت
آپاریجیلیق اندیردی. قتید اتمک لازیمدیر کی،
کونسرت پروفسور لطفیار ایمانوڤون ۷۵
ایلیگینه حصر اولونموشدور.

آیری دیلرده کونسرتلر ونرن، و بویوک
صنعتکار مرحوم رشید بهبودوفلا بۆتون
دۆنیانی شهر - شهر گزن پروفسور لطفیار
ایمانوڤو دؤغرونداندا دۆنیا اهمیتلی موغنیلر
سیراسیندا حساب اتمک اولار. پارلاق و اکال
مکتبی نین باجاریقلی تمیلچیسسی لطفیار
ایمانوڤون سینه سیندن گلن تکرار الونماز، جوان
و گؤزل سس اینساندا میثلیس سیز موسیقی
حیستلری نین یارانماسینا، بویوک معنوی
فضالارین جانلنماسینا و اینسان ایدراکی نین
اؤفوقلری اۆتهرک سونسوزلوقلاردا جؤولان
اتمگینه سبب اولور. اونون خاریجی دیلرده
اؤخودوغو دۆنیا میقیاسلی اوپرالار آذربایجان و
دۆنیا آراسیندا مدنیتلرین بیرلشمه سی نین آیدین
گؤزگوسودور. عثینی زاماندا لطفیار ایمانوڤون
اؤزونه مخصوص ایفا طرزى و آذربایجان خالق
ماهنیلارینی چؤخ یؤکسک سوئهده ایفا
اتمه سی آذربایجان موسیقیسی نین و اکال
صنعتینی یؤکسک ذیره لره قالدیرمیشدیر.
بۆتون بونلار بیر یانا دؤرسون، ایمانوڤ عثینی
زاماندا بویوک غریزی آکتیورلوق ایستعدادینا
مالیکدیر کی، بؤ دا ایفا اتمدگی بۆتون
اوپرالاردا اؤز عکسینی تاپماقدادیر و کوزاغلو
اوپراسی دا بونا بویوک میثال اولار بیلیر. هامیمیز
آیدیندیرکی، بؤ گؤزل اوپرادا کوزاغلو رولونو
نه بویوک مهارتله ایفا اتمیشدیر. شو بهه سیز

دۆرد ایلدن آرتیق غۇربتده یاشادیقدان سوئرا وطنه دۆنن اؤستاد محمدعلی فرزانه ایله گۆروش بۆیوک بیر قطعیت حیسی ایله یاناشی ایدی. بۆتون عۆمور یۆلونو آذربایجان مسلکینه حصر اتمیش اولان قوجامان دیل و ادبیات وۇرغونو محمدعلی فرزانه گۆزکمجه او قدر کسکین، او قدر آرخایین، او قدر ایناملی باخیردی کی، ایللردن بری اونون ساغلاملیغینا کۆلگه سالان اۆرک خسته لیگی حقیر گۆرونوردو. بیر مسلکه، بیر ایناما باغلی اولان ایگیدین حیاتین چتینلیک لری ایله نجه جسارتلی داورانماغینی اونون باخیشیندا آیدین گۆرمک اولوردو. حیاتا اوجا بیر مؤوقعدن

فرزانه ایله گۆروش

باخماق، دۆلانباج یوللاردا حیاتین جیلووونو داییم الله ساخلاماق، باشقالارینا جسارت اۆرنگی اولماق، گنجلرین گۆونسیز بو دۆنیادا سازسیلماز گۆونچینه دۆنمک، بوئلاردیر مسلک آداملارینین سرمایه سی.

تبریز شهرینده یاشایان آذربایجان ضیالیلاری اؤستادی صمیمی اۆرکلہ قارشیلادی. اؤستادین شرفینه «دۆکتور مبین» آدینا مدنیت سالونوندا قۇرولموش شانلی مجلس قدیم دؤستلارین گۆروش محفیلینه چتوریلدی، هم مجلس ایشتیراکچیلاری نین

ابراهیم رفر

اولدوم، ھەم دە سىزىن ۸۰ ياشىنىزى آغىرلاماق مقصدى ايله كىچىرىلن تۇپلاتىدا سىزىن حاقىنىزدا آزاجىق دا اولسا اۆرك سۆزلىرىمى سۆيلىدەيم.

ايندى تېرىزدە عزيز و طنداشارلاريمىزىن سىزىن اۆچون كىچىرمكده اولان تدبىردە شخصاً حاضر اولايلىمەدىگىم اۆچون چۆخ تاسۆفلىنىم.

اۆمىد اندىرم بۇ گۆزل تدبىر سىزە لايىق شكىلدە كىچىرىلسىن و دوستلاريمىز سىزىن ۵۰ ايل مۆدته دىلىمىزە و ادبىياتىمىز و خالقىمىزىن فرهنگىنە ائلهدىگىنىز خىدمتلىرى يۆكسك سويەدە قىمتلندىرسىنلر و سىزىن ئىمرەلى ياشايشىنىزىدان درس آلىنلار. من بۇ وسيله ايله سىزە و تۇپلاتىيا ان ياخشى آرزولاريمى و آلقىشلاريمى، خىئىر دۇعالاريمى. گۆندىرىم و اولو تانىردان سىزە و عايىلەنيزە ساغلىق، اۆزون عۆمور، آنا يۇردوموز و وطنىمىزە و مىللىتىمىزە رىفاه و سعادت دىلەيىرم. ساغ اولون.

- دۆكتور جواد ھىيت

آپارىجى بۇ مقامدا سۆز دۆكتور مېئىن، اۇستادىن ان قديم دوستلاريندىن اولان مشهور معارفچى شخصىتە وئردى. دۆكتور مېئىن «مىرزە محمدعلى فرزانه»نى دوغان آنايا آلقىش دنىه بۇيوك معارفچى شخصىتلىرىن عرصه يە گلەسىندە آذربايجان آنالارى نىن نه قدر بۇيوك رولو اولدوغونو وۇرغولادى و قئىد اتئدى كى، تارىخده ايز قۇيان شخصىتلر سرحد تانىمىر، جهان شومول اولور، بىر قۇومون تعلقوندىن قىرىلىر، شاهىن كىمى گۆيلردە پروازه گلير و سئل كىمى آشىر- داشىر، نئجه

صمىمى سۆزلىرىدىن، ھەم دە اۇستادىن گۆزل خاطرە دانىشقىلاريندىن و گىنج نىسلىمىزە تاپشىرىقلاريندىن. مراسىمىن قۇرۇجولوغوندا بۇيوك امگى اولان مۆھندىس جعفر كىوان چهر مفتون امىنى نىن بۇ شعرى ايله سۆزە باشلادى:

حاق چاي كىمى دريايه آخىب، يۇل تاپاجاقدىر،
داش آتماق ايله كىمسە اۇنو چۇندره بىلىمىز،
دۇنيادا قارانلىقلار اگر جمع اولايلىمىز،

بىر خىردا جا شمعىن ايشىغىن سۆندورە بىلىمىز.

مجلسىن باجارىقلى آپارىجىسى رضا ھىراز داھا سۇنرا دۆكتور جواد ھىيتىن بۇ مراسىمە گۆندردىگى تبرىك مکتوبونو اۇخودو.

دۆكتور محمدعلى فرزانه نىن ۸۰ اىللىگى مۇناسىبىتى ايله تبرىز شھرىندە قۇرۇلموش مجلسىسە مۇراجىعت.

حۆرمتلى دۇستوم دۆكتور محمدعلى فرزانه

سىزىن نئجه ايلدىن سۇنرا يئىدىن وطنە قايتماغىنىز سىزى سئون ھىموظنلریمىزى خوصوصىلە وارلىق تۇپلوسو و منىم شخصىمى اۆركىدىن سئوندىردى. سئون ايللردە سىزىن آرامىزدا اولماماغىنىز وارلىق تۇپلوسوندا و ادبى مکتىبىمىزە بىر بوشلوق تۇرتمىشىدى.

ھلە بۇيوك دوست و امكداشلاریمىزىن دا بىزدن ابدى آيرىلمالارى سىزىن بۇراخدىغىنىز بۇشلوغو بىر قات داھا حىس اتئدىرىمىشىدىر. من فروردين آيندا بىر نئجه دۇستوموزلا مالمۇ اۆنىورسىتەسىندە كىچىرىلن آذربايجان دىلى قۇرۇلتاينىا گلدىگىم زامان سىزى گۆرمكدىن چۆخ سۇيندىم و سۇنرا سىزىن ياشادىغىنىز يۇتەبۇرى شھرىندە و نئجه گۆن سىزىن اتئوده قۇناقلاماقلا برابر حۆضورونوزدان فئىض ياب

كى ھىچ كىم ويكتور ھوقۇ، وولتېر، حافظ، خىيام كىمى شىخسىتلىرى اۋزۇنە چىخا بىلمىز. دۆكتور مېيىن ۱۳۲۸- جى ايلدە تېرىزىن مېلى كىتابخاناسىندا اۋستاد فرزانە ايلە تانىش اولدوغونو بىر شىرىن خاطرە كىمى دانىشىدى و آنالار حاقىندا يازدىغى بىر شىرە سۆزلىرىنە سۆن قۇيدۇ.

«ائل اۋز فرزانەسىنى باغرىنا باسىر، احسن دىنير» - دىتىن دۆكتور حسين محمدزادە صدىق (دۆزگون) اۋستادىن ۱۳۲۲- جى ايلدە امانسىز مۇبارىزە مئىدانىنا قىم قۇيدوغونو و علمى- مودولوژىك شىكىلدە درگىلدە، اۋ جۆملەدن «يادگار» مجلەسىندە مقاله لىر نىش ائىدىگىنى وۇرغولادى و قئىد ائىدى كى، محمدعلى فرزانە سىياسى اولماقدان چىكىنىردى، آنجاق سىياسىچىلر اۋنو سىياسىلىشىدىر دىلر. اۋ داھا سۆنراكى ايللىردە سۆرگۈنە، مۆصىپىتلەرە، زىندانلار مەروض قالىدى، آنجاق اساس ايدىياسىندان - انا دىلمىزىن اوغروندا مۇبارىزە فېكرىندىن ھىچ زامان دا بانمادى. دۆكتور دۆزگون قئىد ائىدى كى، اۋستادىن ائىرلىرىنى كاتالوقلاشىدىرماق بىر اراشىدىرما قروپونون بىشىدىر و بىر نىرىن ايشى دگىل، و اۋستادىن باياتىلار كىتابى حاقىندا دانىشاركن اۋستادىن اۋ كىتابا تىخىمىنأ ۳۰ صحىفەلىك تىللىلى مۆقدىمەسىندىن، اۋ كىتابىن علمى- اكادىمىك سوبەدە نىش اولدوغونو، و اورادا باياتىلار بىن تصنىفى (فلسفى باياتىلار، لىرىك باياتىلار...) حاقىندا دانىشىدى و ھىمىن كىتابى بىر دۆكتورا تىزى ايلە موقايىسە ائىدى. دۆكتور دۆزگون ھابىلە اۋستادىن اذربايجان دىلى نىن قرامىرى

كىتابى، ددە قۇرقود كىتابى، «اىنا دىلى» مجموعەسى و باشقا ائىرلر بارەدە دانىشىدى و قئىد ائىدى كى، اۋستادىن ددە قۇرقود كىتابى محرم ارگىن بىن كىتابىندان سۇنرا چىخان ان اۋنملى قۇرقودشۇناسلىق ائىرىدىر كى، اۋندا حتا تصحىح ائىدىلىشىدىر. دۆكتور دۆزگون سۆزلىرى نىن بۇ حىصەسىندە مسۇللار ااغىرلاما مجلىسى نىن قۇرماغىنا شرايط ياراتدىقلارى اۋچون تشكۇر ائىدى، اىنا ائىردى كى: «بۇ اۋنلار بىن بۇرچودور. بىلە مجلىسىلر چۇخ اولمالى و اۋستادىن رىسمى شىخسىتلىرى، اۋستادىن، فرماندار و مدنى مسۇللار اۋندا ايشىتىراك ائىمەلىدىرلر، نىجە كى بىلە بىر يىغىنچاق، مئىثال اۋچون، كرماندا قۇرولسايدى، اۋ وىلايتىن بۆتون رىسمى شىخسىتلىرى، اۋندا ايشىتىراك ائىدر دىلر... دۆولت مسۇللارى شۇوبىنىز مە قارشى بىزىمە ال- الە وئرسىنلر... تۆرك دىلىنى محو ائىمگە قالىخان شووبىنىستلر ايسلام دىنىنى محو ائىمگە چالىشىرلار».

مجلسىن بۇ حىصەسىندە اۋستادىن حىيات يولداشى ائىتر خانىم سۆن بئىش ايلىن حادىئەلرى و اۋستادىن اۆرك خىستەلىگى و قان چاتىشمازلىغى بارەدە دانىشىدى و قئىد ائىدى كى، اۋستاد المان شىرقشۇناسلىق بىلىم اۋچاقلارىندا اذربايجان دىلى و ادبىياتى نىن كۇرسونو داير ائىمك فېكرىلە بىر سىرى ادبى كۇنفرانسلا دۆزىلەدى، آنجاق قىل عملىياتى و دوام ائىدن خىستەلىك بۇ ايشە انگىللىر ياراتدى. اۋستاد بۇ مۆدتىن اىچىندە «گىجەنى گۆندوزە قاتاراق» ال يازمالارىنى چاھا حاضىرلاماق

يارب، بلاى- عشقله قىل آشىنا منى،
بىر دم بلاى- عشقدن اتمه جودا منى.
شعرى ايله سۆزلىرىنه سۆن قويدو.

مجلسين بۇ حصە سىنده دۆكتور جمال آيرىملو اۆرك سۆزلىرىنى ايفاده ائتدى و صابر ادبى درنگى نىن تبرىك مکتوبو اوخوندو، داها سؤنرا عيسى نظرى جنابلارى ميكروفون آلتى دؤكتور حسين محمدزاده صديق-ين سۆزلىرىنه (مسئوللار تشكور) ايستيناد ائدهرك قئيد ائتدى كى، مسئوللار تشكور اتمگين هنج ضرورتى يۇخدور، «قۇرو چؤرگه نه تشكور؟» و علاوه ائتدى كى، حياتىنى ديششميش شخصيتلره دؤر و نرتمك اهميتلىدير، آنجاق داها چؤخ دىرلىره دؤر و نرتمك لازىمدير، «كئچميشلره دالماق اينسانى گله جكدن قۇيار».

بۇ مقامدا آدى ايله هله ده اونس تۇتماديغيم، اما فعاليتلىرىنه بؤيوك دؤر و نردىگيم «آذربايجان يىلى يۇزدلرولار تۇپلوسو» نون نۇمایندهسى آيدىن صادقى اؤستادين ۶۰ ايلىك ياراديجيلىغيندان دانىشدى و گنج نسلى اؤستادين اثرلىرىنى دريندن اؤيرنمگه چاغيردى.

«آذربايجان، دردين نه دىر؟» - جؤملهسى ايله سؤزه باشلايان حسن ارک جاميعه شؤناسلارين گله جك مۇباريزه لرين گنج نسل ايله سيخ باغلى اولاجاغى قناعتىنده اولدوغونو قئيد ائتدى و علاوه ائتدى كى: «بىزه تام ترسينه دير، آذربايجان، دردين نه دىر، نه اؤچون كئچميشلره، ۱۳۰۰ يىل قاباغا مۇراجيعت ائديرسن، نه اؤچون بابكى تۇرپاق قالاغى نىن آلتيندان چىخاريرسان؟ نه اؤچون

اؤغروندا بؤيوك بىر چاليشمانى باشلاتدى كى، بۇ گۆنده دوام اتمكده دير و سؤند اولكه سىنده اؤچ ايلدن بىر دوام ائدن راديو و نرلىشلىرىنه باش يازار كىمى نظارت اتمكده دىلمىزى و ادبى اتمىزى اوروپادا تانيتدىرماق اؤغروندا بؤيوك اددىملار آتدى. قئيد اتمك لازىمدير كى، اختر خانىم اؤز ده بۇ راديو و نرلىشلىرىنى حاضريرلاماقدا فعال ايشتيراك ائدير و اؤسته ليك، اؤستادين ساغلاملىق كئشىگينده دؤرماقلا اؤنون ياراديجيلىغى نىن بىر آن بله آراسى نىن كىيلمه مه سىنى اؤنا بۇرچلويوق. بىزيم معاريفچى شخصيتلىرىمىز بىزيم معاريف حيات يولداشلىقى نىن يترلى قدر معاريف ايشلىرى ايله ايلگىسى اولماديغىندان، اؤنلارين ياراديجيلىق قابىلىتى گرگين شكىله ازالمىش و اثرلىرى ده بىر داها بىر آرايا يىغىلماياجاق شكىله داغىنىق وضعيته دؤشموشدور و بىز سؤندده اؤستادين ائوينده قۇناق اولدوغوموز زامان آيدىن شكىله گؤرموشوك كى، اختر خانىم بۇ ساحه ده نه قدر جان يانديرير و اؤنا اؤز تشكوروموزو بىلديريرك.

داها سؤنرا اؤستادين قارداشلى يوسف قوسى جنابلارى ميكروفون آراخاسينا كئچدى و «دىلمىزىن و مدنيتىمىزىن عاشىقى و اؤنون گنجه- گؤندوز چاليشان، گرگين گؤنلرده قارانلىق يوللارنى ايشىقلانديران بؤيوك ادبىات خادىمى اؤستاد فرزانه» و اؤنون حيات و ياراديجيلىغى باره ده دانىشدى و قئيد ائتدى كى، معاريفىمىزى يايماقدا بؤيوك رولو اولان «اندىشه نو» نشرىياتى اؤستاد فرزانه نىن تشبؤتو ايله ياراندى. يوسف فرزانه فضولى نىن

ھىمىشە ئۆز آغ ساققالارىنا ئۆز تۇتورسان؟».
 حسن ارک اينانير كى، عباس ميرزا گئندىندىن
 بىرى آذربايجانين هر يثرىنى تۆز باسمىشىدير، هر
 يثرىنى تۆستو، دۇمان بۆرۈمۈشودور، هر يشر
 اوددور. اولو كى، بۇ اؤد بعضاً اليمىزى ياندىرا.
 حسن ارک اوزونو مسئوللارا تۇتاراق قئىد
 ائدىر: «باقرخان مراسىمىندە اورتايا چىخان
 مسألەلردە ھىچ كىمىن، حتا جاوانلارين اۆستونە
 ال آچانلارين تاخسىرى يۇخدو، بۇ دئدىگىمىز
 اؤددور كى، ھردن بىر اليمىزى ياندىرىر. ايندى
 بىز سئوينىرىك كى، اؤ مراسىم بۇ مراسىمە
 چنورىلمىشىدير. خىاوان دانىشىغى خىاوان
 گئدىشى ايلە، سالۇن دانىشىغى ايسە سالۇن
 گئدىشى ايلە دىر. مسئوللار، گلين بىر دىنج
 يثردە تۇپلاشىپ بىر ليكدە دانىشاق، بلكە بىر
 چارە تاپىلدى».

نۆۋىتى چىخىش ائندن ابوطالب آلاھە بارى
 ايدى كى، اۇستادا حصر ائتىدىكى دۇلغون بىر
 شعر اۇخودو:

ائىل فرزانەسى

اۋزونو ياخىندان گۆرمەسم دە من،
 يازىندان كىملىگىن بللندى منە،
 گنجەنى قاتاراق گۆندوزلرىنە،
 يازىب- يارادىسان، آلقىشلار سنە.

سحركار قلمى سىخاندا الين،
 چۇنخلو معملار، سىرلار آچىيسان،
 يارىب بۇلودلارين باغرىنى آى تىك،
 قارانلىق دۇنيايا ايشىق ساجىيسان.
 قۇر آلىب قۇرقودون گۆر اوجاغىندان،
 آلىشىپ، قىزدىردىن اوجاغىمىزى،

ارىدىب باغرىنى سھند ساياغى،
 ياندىردىن سۆزارمىش چىراغىمىزى.
 آغاردىب باشىنى زمانە قارى،
 اولو داغلار كىمى وۇقارلانىيسان،
 كۆك آتىب وطنين گۆللو باغىندا،
 اۇجالىب، قۇللانىب، چىنارلانىيسان.
 ياساقلىق وطنى بۆرۈين زمان،
 آزادلىق اۇغروندا ھارايا دۇندون،
 ايلدىرىم تىك چاخىب، بۇلود تىك دۇلدون،
 كۆكرىب، چاغلايىب، گۆر چايا دۇندون.
 گۆرنە يۇردونو سىس سىز- سىمىرسىز،
 سۇسقولوق قىغىلین وۇروب، سىندىردىن،
 ھۇيكوروب، وۇرنوخوب دار دۇستاغىندا،
 اسارت زنجىرىن قۇللاردان قىردىن.
 كۆتلەنى اۇيقۇدان آيلىدىم دئە،
 يۆزلرلە مقاله، كىتابلار يازدىن،
 دۇنەرك ياراغا قۇتسال قلمىن،
 قارانلىق گنجەنىن كۆكونو قازدىن.
 سازاقلى- بۇرانلى- دۇمانلى چاغلار،
 آلىشىق اولمادىن بىگانەلرە،
 يىرلىدىر، انللىرىن، ائى اولو اۇستاد،
 اۋيونسون سن كىمى فرزانەلرە.

مجلسىن بۇ مقامىندا بىرلىن شھرىندە
 فعالىت گۆسترن آذربايجان كۆلتور درنگى نىن
 تبرىك مکتوبو فرىدە خانىم اصغرنا طرفىندىن
 اۇخوندو و داھا سۇنرا «آذربايجانين دۇيونن
 اۋرگى زىنجان شھرىندىن سىزە سلام گتىرمىشم»-
 دئىن مۆھندىس محمدرضا كرىمى اۋز اۋرك
 سۆزلىرىنى ايفادە ائتىدى.

شانلى مجلسين قۇرتاهاقۇرتارىندا اۈز
ھديه سىنى اۈستادا و نر مكا اۈچون صحنه يه
چيخان گۈركملى موسيقى خادىمى حسن
دميرچى جنابلارى:

تۈرك تاتسىز اولماز،

ايگيد آتسىز اولماز،

مسجيد مرثيه سىز - صلواتسىز اولماز،

شنلىك مجلسى موسيقى سىز اولماز.

دئيه مسنوللاردان گيلنلىندى و نه اۈچون
مجلسده موسيقى چيخيشلارينا ايجازه
و نر مه ديكلىرىنى سۇالا آلدى. دۇغرودان دا بۇ
كىمى مجلسلرين بزگى آذربايجانين يۈكسك
اينسانى ماهيت داشيبان موسيقىسىدير. حسن آقا
دميرچى «اۈستادين شخصيتىنى تمثيل ائدن» بير
شعرى ايله صحنه نى ترك ائتتى:

وطن عاشىقلىرى

ستوير هر كيمسه انلنن، تن به تن عاشىقلىرى بىك،

انلنن غملى گۈنۈنده يتن عاشىقلىرى بىك.

انلننه كيم كى اوللا آرنا، او بير اينساندير،

بنله بير يۇلدا حياتدان ايتن عاشىقلىرى بىك.

بۇ يۇلون يۇلچوسو اول، يۇلدا دوام اولچوسو اول،

دۈزده يۇخ، فیر تينلاردان اۈتن عاشىقلىرى بىك.

باخچادا گۈللر آچير، مين ياشاسين باغوانين،

چۈلده باغوانسىز او گۈل تك بيتن عاشىقلىرى بىك.

قاش - گۈزه، آل ياناغا عاشىق اولانلار چۇخدور،

انله بير سۈزله دئسك، بيز وطن عاشىقلىرى بىك.

مجلس اۈستادا مۇختليف شخصلر و
درنكلر طرفيندن ھديه لرین ايتحافى ايله سۇنا
چاتدى.

مجلسين سۇنوندا اۈستاد فرزانه بۇتون
ايشتيراكچيلارا تشكۈر انلهدى و قئيد ائتتى
كى: «بعضى واختلار خيال گۈجو واقعيتلره
اۈستون گلر، آنجاق بۇ گۈن تبريز شھرينده
حقيقتى، واقعيتى اۈز رۇيالاريمان اۈستون
گۈرورم. اۈستاد دده قۇرقود كيتابيندا آنايا
و نرلنن منزىلت باره ده دانىشدى و «آنا حاقى،
تارى حاقى» سۈزونه ايستيناد اندهرك اۈزونون
دل و فۇلكلور حاقيندا چاليشمالاريني و
نايىللىرىنى آناسينا بۇرچلو اولدوغونو ديله
گتيردى، «چۈنكى منده خالقىما و ديلمه اينام
يارادان انام اولموشدور».

«دۇنيا سۇرعتله ديشمكده دير، بيز اۈز

عادتلىرىمىزه ينىدد باخمالى، اوللارين ياخشى
جنبه لرىنى قۇرومالى و ياوا جنبه لرىنى
بۇراخمالى يىق. گنجلر علمى اينكىشافلارلا
تانيش اولسونلار. بيزيم آديمىز ميلتلىرىن
آراسيندا اولماليدير، بۇتون اۈچون گرک دايمما

اۈخوياق - آنلاياق و منطىقىلىشك. هر يشرده
يۈكسلىش گۈرورم. گنجلىرىمىز وارلىغىمىزى
علمى سۇرتده اۈيرنير. بۇ ساده جه
باشلانغىچدير».

اؤستاد فرزانه نین یارادیجیلیق یولو

اؤستاد فرزانه بیر چؤخ فارس دیلینده و آذربایجان تۆرکجه سینده اثرلرین مؤلفیدیر. بیز بۇزادا اؤتری شکیلده باشلیقلارینی بیر آریا تۆپلایا بیلدیگیمیز اثرلردن آد چکیریک.

- ۱ - بایاتیلار
- ۲ - مبانى دستور زبان آذربایجان (۲ جیلد)
- ۳ - گزیده هائی از ترانه های روستائی فارسى
- ۴ - کجائى دوست، کجا؟ (ترجمه)
- ۵ - چنين بود، اما چنين نخواهد بود (ترجمه)
- ۶ - گوشه هائی از خاطرات و چند داستان از جليل محمدقلی زاده
- ۷ - شهریار و حیدر بابا - مکتوبلار و نظیره لر
- ۸ - کیتاب - دده قورقود
- ۹ - میرزه باقر حاجی زاده نین چاپ اولمامیش خاطیره لر
- ۱۰ - آذربایجان ائل ماهنیلاری
- ۱۱ - آذربایجان اوشاق فولکلورو (حیات یولداشی اختر خانیملا بیرگه)
- ۱۲ - آذربایجان فولکلورونون تۆپلانماسی، آراشدیریلماسی و نشری تاریخیندن
- ۱۳ - ملا نصرالدین لطیفه لری (فارسجا ترجمه سی ایله یاناشی)
- ۱۴ - آذربایجان ائل سؤزلری
- ۱۵ - تمثیلر و مثلر
- ۱۶ - آذربایجان عاشیق شعرى آنتولوژیسی
- ۱۷ - فارسجا مقاله لر (چاپ اولان حیصه سی، ۲ جیلد)

- ۱۸ - فارسجا مقاله لر (چاپ اولمایان حیصه سی، ۲ جیلد)
  - ۱۹ - تۆرکجه مقاله لر (چاپ اولانلار و اولمایانلار، ۴ جیلد)
  - ۲۰ - سؤز اینجیلری، آذربایجان کلاسیک و چاغداش شعرى، ان قدیم دؤورلردن بؤگۆنه قدر، ۵ جیلد
  - ۲۱ - ناطیم حکمتین شعرلری (فارسجا ترجمه سی ایله بیرگه)
  - ۲۲ - رسول رضائین شعرلری (فارسجا ترجمه سی ایله بیرگه)
  - ۲۳ - ترکان پارسی گو (فارس دیلینده شعر یازان آذربایجانلی شاعیرلرین اثرلرینی احتیوا ائدن آنتولوژی)
  - ۲۴ - صمد بهرنگی نین آذربایجان ناغیللاری (صمدین اؤز ال یازماسی ایله)
  - ۲۵ - آذربایجان دیلی نین قرامری
  - ۲۶ - واژه نامه آوائی زبان ادبی آذربایجان
  - ۲۷ - آنا دیلیمیز و میلى وارلیغیمیزین اوغروندا خاطرلر
- اؤستاد فرزانه نین حال - حاضیردا بیر چؤخ آراشدیرما اثرلری الینده دیر کی، او جۆمله دن سون سؤند سفریمیز زامانی اونون دیرلی «دئیملر سۆزلوگو» نون ال یازماسی ایله تانیش اولدوق. آذربایجان دیلی نین ایفاده گۆجونون بؤیوک بیر حیصه سی اونون دئیملرینده دیر و نطق مدنیتیمیزده، اؤزلیکله

آذربایجان یانعیسی ایله یاشامیش، او گۆنلرین بوغونتولو آتموسفریندن سارسیلما میش و بوتون ادبیات اوچاقلارینی اوژ یانغیسی ایله ایسیندیرمیتسیدیر. او، بوتون قارا ایللر بو یو دیلیمیزین و ادبیاتیمیزین یوکونو ایگیدلیکله داشیمیش و اوژ لیاقت و ذکاسی ایله بوگۆنکو منزیل باشینا چاتدیرمیشدیر.

بیز قیرخینجی و اللینجی ایللرین مطبوعاتلارینی وازاقلادیقا اوستاد فرزانه نین دایما موباریزه نین اوژ جبهه سینده اولدوغونو گوروروک و بو بیزیم بو گۆن بیز ایفتیخار سندیمیزدیر.

آذربایجان مدنیت اوچاغی بو شرفلی گۆن مۆناسیبتی ایله اوستادیمیزا اوژون عومور، حان ساغلیغی و ناییلتلر دیله بیز و بو شانلی مراسیمه قاتیلان وطنداشلارا تشکورو نو بیلدیریر.

- آذربایجان مدنیت اوچاغی

وارلیق درگیسینده اوستاد فرزانه ایله گوروش

آذربایجانین تانینمیش سیمالاریندان و وارلیق درگیسی نین قوروجو و یازیچی هنیأتیندن اولان دوکتور محمدعلی فرزانه نین ایرانا گلیشی و دوغومونون سکسن ایلیگی مۆناسیبتی ایله یکشنبه گۆنو شهر یور آی نین

فۆلکلور، گۆنده لیک حیات، تئاتر و سینمادا اوژل یتر توتماقدا و بو یوک ادبی اوسلوبلارین یارناماسیندا قاباریق رول اویناماقدادیر. اوستاد فرزانه نین بو اثری آذربایجان دیلی نین دنیملری حاقیندا حاضر لانیمیش ان مؤحتوالی، میثلسیز بیر اثر دیر کی، یاخین گله جکده ایشیق اوژو گۆره جگینی سنوینج حیمی ایله گۆزله بیریک.

تبریز اوستاد فرزانه نی باغرینا باسدی

سؤ گۆن آذربایجان مدنیت اوچاغی حاعداش آذربایجان ادبیاتی نین بیرینجی

درحالی عالیملریندن اولان اوستاد دوکتور محمدعلی فرزانه ایله دوغما یوردوموزدا گوروشمکدن و او نو عزیزله مک شرفینه ناییل اولماقدان بو یوک گۆنچ حیمی دو یور. اوستاد فرزانه آذربایجان میلی حؤکومتی دنوریلدبکدن سونرا کول آلتینداکی کؤز کیمی دایما

۹- دا وارلیق درگیسی نین دفترینده گوروش کتچیریلدی.

عومرونون بویوک قیسمینی آذربایجانا، اونون دیلینه و ادبیاتینا حصر اندن دوکتور فرزانه نین بیر نچه ایمل مجبوری آیریلیقدان سونرا وارلیقین یازیچیلاری ایله بیر آریا

گلمه سی هر کس طرفیندن سئوینجه قارشیلانندی. دوکتور جواد هیئت اونجه سایغی علامتی اولاراق اوز یئرینی دوکتور فرزانه یه وئردیکدن سونرا اونون ادبی شخصیتی و وارلیق درگیسینده کی علمی- ادبی فعالیتلری حاقیندا اطرافلی و آیریتیلی بیلگی وئردی و دوکتور فرزانه نی یئیندن وارلیق درگیسینده گوردوگوندن دؤیدوغو سئوینجی گؤزل جؤمله لرله ایفاده ائتدی. دوکتور جواد هیئت درگی نین وفات اتمیش اولان یازارلارینی

(دوکتور حمید نطقی، دوکتور حمید محمدزاده، دوکتور غلامحسین بیگدلی، تیمور پیر هاشمی، ع. منظوری خامنه، گنجعلی صباحی، علی کمالی) آندیقدان سونرا شخصی مشغله لردن دؤولایی مراسیمه قاتیلا بیلمه یین ابراهیم رفر، حسن مجیدزاده (ساوالان)، میرهدایت حصاری و صمد سرداری نیانی دا یاد ائتدی.

دوکتور فرزانه پهلوی دؤنمینده یاشادیفی آجی خاطیره لردن بیر نچه سینی آنلاتدیقدان سونرا ایشتیراکچیلارین آروپادا، اوزللیکله ده سؤنده کی آذربایجانلیلارلا ایلگیلی سؤآلارینا و دیگر سؤآلارا جاواب وئردی. دوکتور فرزانه نین حیات یولداشی اختر خایم دا سؤنده هفته ده اؤچ ساعات آنا دیلمیزده یابین یاپان سهند رادیوسو و اوزونون، دوکتور فرزانه نین و آذربایجان درنکلری نین اؤراداکی فعالیتلری حاقیندا بیلگی وئردی.

بو گوروشده وارلیق درگیسی یازیچیلاریندان دوکتور جواد هیئت، دوکتور محمدعلی فرزانه، عزیز محسنی، کریم مشروطه چی، اسماعیل هادی، علیرضا صرافی، محمدرضا هیئت، حسن راشدی، اکبر آزاد، حسن جعفرزاده و قوناق قاتیلیمچی اولاراق اختر خایم فرزانه، یوسف قوسی و سانای راشدی ایشتیراک ائدیردیلر.

- محمدرضا هیئت

اشاره:

تاریخ، شناسنامه فرهنگی هر ملتی است. یقیناً ملل در طول دوران‌های مختلف با تعامل و تبادل‌های فرهنگی، داده‌ها و یافته‌هایی را برای پشیریت به ارمغان آورده است. طبعاً ساکنان هر مرز و بومی برای ایجاد پیوستگی و یکپارچگی و وحدت به گذشته خود مراجعه می‌کنند و فصول مشترکی را که در طول سالیان سال در میان ساکنان قدیم و جدید آن منطقه جغرافیایی تداوم داشته، به عنوان ویژگی‌های شناخته و قابل استناد معرفی می‌کنند. از همین رهگذر، باب تفاخر ملی نیز گشوده می‌شود و بسیاری از شخصیت‌های بومی همچون قهرمانان تاریخ‌ساز و اسطوره بر تارک فرهنگی اقوام و ملل خودنمایی می‌کنند و کار به جایی می‌رسد که به واسطه بروز آشفتگی در سامان کشور و عقب ماندن از قافله تمدن و فرهنگ، نویسندگان در مکتوبات و مراسلات خود نسل جوان را معطوف به تاریخ گذشته می‌کنند و افتخارات ملی پیشینیان را به آنان یادآور می‌شوند و به همین واسطه از تاریخ یاری می‌جویند.

مدعی روایتی جدید از تاریخ ایران هشتم

گذشته از این مقدمه، آنچه که می‌بایست متذکر شد، خلاف جریان آب شنا کردن برخی از قلمداران است. به این معنی که عده‌ای با نوشتن مکتوباتی قریب به اتفاق مشهورات و مسلمات تاریخی و فرهنگی را زیر سؤال برده و همه مورخان را به چالش طلبیده و درصدد

گفت و گوی سایت اینترنتی بازتاب با ناصر پورپیرار

این هستند که از نو بنای تاریخ‌نگاری یک ملت را پی‌ریزی کنند.

ناصر پورپیرار از جمله این افراد است. او کتاب‌هایی را پیرامون تاریخ ایران منتشر کرده است. هر خواننده پس از مطالعه آثار او با حرف‌های جدیدی آشنا می‌شود که تا کنون در عرصه فرهنگ طرح چنین مباحثی سابقه نداشته است. به قول پورپیرار، محتوای کتاب مانند غذای سنگینی است که بر سر دل مخاطب می‌ماند و هضم آن مشکل است. کورش، داریوش، اردشیر، هخامنشیان، اشکانیان، زردشت، مزدک، مانی و نام‌ها و سلسله‌هایی که در کتاب‌های پورپیرار معرفی می‌شوند، با آن چیزی که ما در تاریخ ایران خوانده‌ایم، تفاوتی از خاک تا افلاک دارند. به همین خاطر در ابتدای امر این‌چنین به نظر می‌رسید که محافل علمی و دانشگاهی در برابر این کتاب‌ها موضع بگیرند و با نوشتن جوابیه‌هایی درصدد پاسخگویی به نویسنده کتاب برآیند. متأسفانه تا کنون این اتفاق جز در مواردی معدود و نادر در برخی نشریات از جمله جهان کتاب بروز نکرده است.

چندی پیش در مرکز گفت و گوی تمدن‌ها، برخی از چهره‌های مطرح و استادان دانشگاه در جلسه‌ای در ضمن پرداختن به آثار دکتر پرویز رجیبی، در حاشیه به ناصر پورپیرار و کتاب‌های او نیز اشاره کردند که البته بحث به درازا کشیده شد. نوار جلسه مذکور به هر ترتیبی که بود، به بیرون درز پیدا کرد و

مشروح آن در نشریه قرن بیست و یکم منتشر شد. محتوای مذاکرات جلسه مورد اشاره، در صورت صحت مطالب و درج آن بدون تحریف، چندان قابل دفاع نیست و مدعوین جلسه به جای نقد مطالب کتاب پورپیرار، بیشتر شخصیت او را زیر سؤال برده‌اند و با بیان برخی اطلاعات از زندگی خصوصی او یادآور شدند که پرداختن و توجه نشان دادن به این اثر و مؤلف آن به هیچ وجه به مصلحت نیست و باعث مطرح شدن بیش از حد پورپیرار می‌شود. در واکنش به این اظهارات، وی با نگارش یادداشتی در نشریه قرن بیست و یکم با عنوان «مبارک باشد بر من، آب بستن در خوابگاه مورچگان» و ارسال دو نامه، یکی خطاب به عطاء الله مهاجرانی رئیس مرکز گفت و گوی تمدن‌ها و دومی نامه سرگشاده برای اصحاب مطبوعات و صاحبان جراید، اعضای جلسه مذکور را شدیداً مورد انتقاد قرار داده و حتی در نامه مربوط به مهاجرانی، از وی خواسته است که اقدامات لازم را برای دفاع از حیثیت او در این زمینه انجام دهد، در غیر این صورت از طریق مراجع قانونی و قضایی مسأله را پیگیری می‌کند.

«بازتاب» به منظور گسترش فضای بحث پیرامون مسائل فرهنگی، باب گفت و گویی را با ناصر پورپیرار نویسنده کتاب‌های «تأملی در بنیان تاریخ ایران» گشود. به این منظور که فارغ از هرگونه موضع‌گیری سایت، زمینه تبادل نظر بین مدافعان و مخالفان کتاب فراهم آید. به اطلاع مخاطبان سایت «بازتاب» می‌رسانیم که

این رسانه آمادگی دارد تا نقطه نظرات متقدمان آقای پورپیرار را منعکس کند.

بازتاب: جناب آقای پورپیرار با توجه به سلسله کتاب‌هایی که پیرامون تاریخ ایران از شما منتشر شده و واکنش‌هایی که به همین واسطه در محافل دانشگاهی و علمی برانگیخته شده، می‌خواستم از شما بپرسم، چه شد که به فکر انتشار این مجموعه افتادید؟

پورپیرار: من نمی‌دانم از کدام واکنش‌ها در محافل دانشگاهی صحبت می‌کنید، چون جز فحاشی‌های محفلی عدیده چیزی ندیده و نشنیده‌ام و حتی به تازگی نوار نمونه‌ای از این فحاشی‌ها به بیرون درز کرده و در نشریه‌ای چاپ شده است. بنابراین با واکنش علمی، آکادمیک، نشست یا بررسی از هیچ شخصیت دانشگاهی تا کنون روبرو نبوده‌ام و این اسباب شرمندگی اصحاب دانشگاه، عناصر علمی و این همه مدعی تاریخ‌شناسی و شرق‌شناسی و ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی است. اصولاً باید خدمت شما عرض کنم، در مورد تاریخ ایران، ما هیچ نظریه علمی نداریم. آنچه که شما امروز به عنوان تحقیقات ایران‌شناسی به یاد دارید، کارهایی است که توسط دیگران انجام شده است، یعنی مورخان غربی راجع به تاریخ ایران مطالبی نوشتند. این آثار برگردان شده و استادان تاریخ، استادی خود را اینگونه تعریف می‌کنند که ما این مطالب ترجمه‌شده را خواندیم و از حفظ شدیم. آنان خود مطلب تازه‌ای نیاورده‌اند. بنابراین رد آن نوشته‌ها در

مورد تاریخ ایران در کتاب‌های من ارتباطی با استادان تاریخ ندارد، چون آن‌ها بانی نظرات ارائه شده پیرامون تاریخ نیستند که از آن دفاع کنند. بیش از ۸۰ درصد نویسندگان آثار مورد اشاره یهودی هستند. هیچ کس از خود نمی‌پرسد که این یهودیان چرا و به چه انگیزه‌ای این همه علاقه‌مند به تاریخ ایران هستند؟ که البته من این انگیزه‌ها را در کتاب خود برملا کردم. این آقایان به جای این که با نخستین نظریه ملی تاریخ ایران برخورد شناسایی‌کننده و گفت‌وگوی روشنگری با مراجع دانشگاهی و جوانان ما داشته باشند، فقط فحش دادند. نوعاً فحاشی‌های آنان هم شخصی است. البته اگر کتاب را خوانده باشند و خدشه‌ای بر مطالب آن آورند، پس از آن فحش دهند، باز جای شکرش باقی است که سرانجام با علم و آگاهی نسبت به محتوای کتاب، در عین عصبانیت به نقد آن پرداخته‌اند! وقتی می‌بینیم که به جز فحاشی مطلبی در آن گفته نمی‌شود، بیانگر این است که آنان حتی کتاب را مطالعه هم نکردند. من به طور قاطع می‌گویم که اگر این آقایان به جای انداختن کتاب در زباله‌دانی، آثار من را بخوانند، دیگر جرأت رفتن به سر کلاس درس را نخواهند داشت تا همان اشتباهات و دروغ‌های تاریخی را برای فرزندان ما تکرار کنند. بنابراین عقیده کلی من این است که ایران دارد وارد مرحله تاریخی جدیدی می‌شود. یعنی دورنمای یک آینده تازه در این سرزمین هویدا می‌شود. این

منشأ نادانی در مورد اسلام و عرب و ایران است. بنابراین در کتاب دوم، فصل مشروحو به رد کتاب و جعلی بودن مطالب آن اختصاص یافته است.

کتاب دیگری که در بخش دوم بررسی شده، شاهنامه فردوسی است. الفهرست و شاهنامه هر دو در یک دوره به صورت همزمان در عرصه تاریخ و فرهنگ ایران عرضه شده است. کاری که در این بخش صورت گرفته، ثابت کردن ساختگی بودن هر دو کتاب است. باید اعلام کرد که فردوسی صاحب اندیشه شاهنامه نیست، بلکه تنها شاعر بوده و محتوای کتاب مربوط به یک مرکز سیاسی است و خود فردوسی هم به این مسأله اشاره کرده. فردوسی پس از سرودن شاهنامه در مقدمه یوسف و زلیخا و در مقدمه قدیمی‌ترین نسخه شاهنامه (نسخه فلورانس) تویه کرد و به خودش ناسزا گفت که چرا شاهنامه را سروده است. من ثابت کردم که شاهنامه فردوسی نمی‌تواند کتاب مرجع تاریخ ایران باشد. چون به گفته خود وی یک محفل سیاسی در آن روزگار به دنبال شاعر بود که اسناد آن محفل را تبدیل به شعر کند. از میان شاعرانی که به آن محفل دعوت شدند، دقیقی طوسی و فردوسی بودند. به گفته فردوسی تنظیم شاهنامه تنها به واسطه انعقاد قرارداد بین او و آن محفل سیاسی صورت گرفت. لایه‌لای مطالب شاهنامه نیز خود فردوسی مدعی است که آدم عاقل هیچ یک از این افسانه‌ها را باور نمی‌کند. جالب اینکه در آغاز هر روایت و داستان، فردوسی ناقل خبر را ذکر می‌کند.

است که یک جریان دوران‌ساز دارد بر جامعه حاکم می‌شود. می‌بینیم که از میان جوانانی که در این ۲۵ سال گذشته با دیدن و تجربه کردن حوادث رشد کرده‌اند، یک نسل بسیار پرشگر و سختگیر ظاهر می‌شود و آنان باورهای گذشته را کنار می‌زنند و سؤال می‌کنند؛ پرسشگری در همه زمینه‌ها اعم از مذهب، دین، اخلاق، تاریخ، قوم‌شناسی و زبان‌شناسی و... به خاطر ضرورتی که برای پاسخگویی به این سؤالات احساس کردم، به این نتیجه رسیدم که باید نتیجه مطالعات تاریخی خود در طول این چند سال را عرضه کنم. بنابراین مجموعه کتابهای خود را در این زمینه انتشار دادم.

آثار مورد اشاره به ۴ جلد تقسیم می‌شود:

کتاب اول: دربارهٔ مسایل پیش از اسلام است و سه بخش دارد: بخش اول هخامنشیان، بخش دوم اشکانیان و بخش سوم ساسانیان که به طور کلی این بخش‌های سه‌گانه، مسایل کلی تاریخ پیش از اسلام را بازگویی می‌کنند که به هیچ وجه شباهتی با آنچه تا کنون در این باره گفته یا شنیده شده، ندارد.

کتاب دوم به موضوع ورود اسلام به ایران می‌پردازد که تقریباً همهٔ یافته‌ها در مورد تاریخ ورود اسلام به ایران را زیر سؤال می‌برد و بخشی از آن را به کلی مردود می‌داند. از نکات اساسی که در این کتاب مورد بحث قرار گرفته، رد «الفهرست» ابن‌ندیم است. چون اطلاعات ما راجع به اسلام و ایران از این کتاب بیرون می‌آید. به عبارت دیگر، الفهرست ابن‌ندیم

در مورد الفهرست نیز همین کنکاش صورت گرفته و معلوم شده که همه مطالب آن یاوه مطلق است.

در کتاب سوم، هویت ملی ایران مابین قرون ۴ تا ۱۰ مورد بررسی قرار می‌گیرد که در این ۶ قرن، نکاتی مطرح می‌شود که صفویه از میان آن تاریخ پرفراز و نشیب با تشریف به مذهب شیعه در تاریخ ظهور پیدا می‌کنند. من از این فرصت استفاده و اعلام می‌کنم که در مورد تشیع هنوز یک جمله اقناع‌کننده نخوانده‌ام و شاید اگر عمری باقی بود، من صفویه را بنویسم و شما ببینید که آن اثر در مورد صفویه به کلی با آنچه که در مورد تشیع نوشته شده بود، تفاوت دارد.

کتاب چهارم با عنوان کلی برآمدن مردم نگاشته می‌شود. احتمالاً ۵ بخش دارد که از زندیه آغاز می‌شود و احتمالاً تا سال‌های اخیر را در برخواهد گرفت.

البته می‌دانم که انتشار چنین مجموعه‌هایی کار سنگینی است و فشار عظیمی را بر دوش خواننده قرار می‌دهد، چون به هر صورت مخاطب با مجموعه‌ای از مطالب آشنا خواهد شد که با اطلاعات قبلی او در تضاد است. به قول دوستی، این کتاب‌ها مانند غذای سنگینی است که بر دل روشنفکری ایران مانده است و به من توصیه می‌کنند که آرام گام بردارم. من نیز دارم کم‌کم به این مسأله می‌رسم، چون اخت گرفتن با این تضادها و مغایرت محتوای کتاب من با یافته‌های قبلی، کاری زمان‌بر است. باید بگویم، کسانی که کتاب را خوانده‌اند، اگر نگویم که مجاب شده‌اند، در مجموع دچار

تردید شدند و دیگر نمی‌توان با آن‌ها در مورد تاریخ از افسانه و حکایت سخن گفت.

متأسفانه باید بگویم که کتاب‌های من با مقاومت زشت و کریه مربوط به محافل دانشگاهی و روشنفکری روبرو شده است. هیچ نشریه‌ای حتی کتاب هفته که وظیفه‌اش معرفی کتاب‌هاست، هنوز خبری از انتشار این کتاب‌ها ارائه نداده است. من می‌دانم که حتی کتابفروشی‌ها نیز این کتاب را مخفیانه و زیرمیزی توزیع و عرضه می‌کنند. بر حسب قرائن، برداشتم این است که اتحادیه صنف کتابداران، کتابفروشی‌ها را از عرضه این اثر برحذر داشته است. بنابراین من هم برای این که به نوعی درد دل‌های خود را با دیگران در میان بگذارم، با هر مطبوعه و تریبون رسمی، فارغ از اینکه وابسته به کدام یک از جناح‌های سیاسی باشد، حرف‌های خودم را عنوان و شیوه زشت برخی عوامل فرهنگی را در این باره آشکار و افشا می‌کنم.

سرانجام یک روزی می‌بایست تکلیف ما با تاریخ‌نویسی وارداتی معلوم شود. چه از همین نوع شیوه تاریخ‌نگاری است که بدترین اتهام‌ها نثار اسلام و دین می‌شود و تلاش می‌کنند که خاستگاه بعثت پیامبر را در میان بدترین و بدوی‌ترین اقوام روی زمین معرفی کنند، یا اینکه حرف‌های نبی اکرم (ص) را ناشی از القائنات یک ایرانی زرتشتی تازه‌مسلمان بدانند که به همه این تهمت‌ها و شبهات در این سری آثار پاسخ کافی داده شده است.

اشاره:

بیانیه‌ای که اخیراً زیر عنوان «بیانیه اعضای رهبری جبهه ملی ایران پیرامون اوضاع کشور و منطقه» در سایت ایران امروز منتشر شد، نه تنها شباهتی به تحلیل علمی تنی چند از رجال سیاسی با بیش از نیم قرن تجربه فعالیت سیاسی نداشت، بلکه از ناتوانی حیرت‌انگیز این به اصطلاح رجال سیاسی در درک مسائل بنیادی کشور حکایت می‌کرد که در ابراز عشق و علاقه بدان و در مقدس شمردن آب و خاک آن سر از پا نمی‌شناسند. از فرازهای این بیانیه ناپختگی و ناشیانه که تدوین‌کنندگان آن، مسائل ایران را از چهار منظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و قضائی مورد مطالعه قرار داده و رهنمودهای درخشانی نیز بر آن افزوده‌اند، همانا ماده ۲ آن در باب مسائل اجتماعی بود که ضمن آن به مشکلاتی از قبیل «اعتیاد گسترده و خانمانسوز به مواد مخدر، شیوع فحشاء ... فراهم ساختن فرصت برای ترویج دیدگاه‌های تجزیه‌طلبی مانند اندیشه پان‌ترکیسم و پان‌عربیسم ...» اشاره رفته بود. حیرت‌انگیز و کمی هم نومید‌کننده است که پرسابقه‌ترین رجال سیاسی دومین کشور ترک‌زبان جهان، دفاع از زبان و فرهنگ کشور را در ردیف مقوله اعتیاد و فحشاء در یک ماده واحد مورد استناد قرار دهند و جزو مصیبت‌های خانمان برانداز ارزیابی کنند.

بی‌تردید مصیبت از این بالاتر نمی‌شود که به اصطلاح زنده‌ترین رجال سیاسی سوسیال دموکرات یک کشور حتی از شناخت زبان و فرهنگ ملت خود عاجز بوده و علاقه به این

سخنی با اصحاب گفتمان خاک و

خون

پاسخ به بیانیه جبهه ملی

بوئیوک تبریزی

لغزش‌های آن را نشان داد. اما من در اینجا فقط به چند نکته اشاره می‌کنم.

نخست: مهم‌ترین نکته مورد نظر من این است که این به اصطلاح رهبران جبهه ملی - که معلوم نیست این رهبری را چه کسی به آنان تفویض کرده - حاکمیت کشور را متهم به «فراهم ساختن فرصت برای ترویج دیدگاه‌های تجزیه‌طلبی مانند اندیشه پان‌ترکسیم و پان‌عربیسم» کرده‌اند.

دوم: خطاهای املاتی و دستوری در بیانیه وجود دارد که می‌تواند نشانه کم‌سوادی به اصطلاح رهبرانی باشد که سنگ زبان فارسی را به سینه می‌زنند.

در مورد امیرانتظام بعید می‌دانم با چنین متنی موافق باشد و احتمالاً ایشان به هنگام نوشتن بیانیه در زندان بوده است. به هر حال انتظار نگارنده این است که آقای امیرانتظام از ایده‌های پیشین و افراطی خود درباره قومیت‌ها که در اوایل انقلاب داشتند، منصرف شده باشد.

اما اگر موضع ایشان تغییر نکرده باشد، روشنفکران ایرانی غیرفارس در برابر وی نیز موضع خواهند داشت. زیرا صرف زندانی بودن برای کسی مشروعیت نمی‌آورد و چه بسا شخصیت‌های ایدئولوژیک که سال‌ها از عمرشان را در زندان گذرانده بودند، وقتی فرصتی به دست آوردند یا به قدرت رسیدند، به سبب بینش غلطشان، چهره‌ای تنگ‌نظرانه، انحصارطلبانه یا استبدادی از خود نشان دادند. از این نمونه‌ها در تاریخ جهان و تاریخ کشورمان فراوانند. لذا اعتقاد به حقوق اساسی دیگر انسان‌ها و گروه‌ها و از جمله قومیت‌های

زبان و فرهنگ را در ردیف بی‌ناموسی و خودفروشی ارزیابی کنند (و لابد خودشان را به خاطر نادیده گرفتن بیش از ۶۰ درصد ملت و سوق دادن آن‌ها به سوی کشورهای بیگانه، میهن پرست ردیف اول به شمار آورند). پرسیدنی است که اگر فرهنگستان این اقوام را در همین جا تشکیل ندهیم، آنان تابع فرهنگستان کدام کشور خواهند بود؟ ما قصد ارائه مقاله مفصل‌تری پیرامون این بیانیه نامیمون را داشتیم، تا از جریحه‌دار شدن احساسات پاک یک قوم شریف و میهن پرست که همواره پرچمدار استقلال و یکپارچگی ایران عزیز بوده است، و کار به جایی رسیده است که اینک این به اصطلاح رجال سیاسی، از سر تفتن آنان را با صنوف ناپاک جامعه مقایسه می‌کنند و علاقه به زبان و فرهنگ آنان و دفاع از آن را با حرفه‌های ناپاک یکی می‌دانند. جلوگیری کرده باشیم. اما چون جوابیه ارزنده آقای بویوک تبریزی حاوی همه درد دل‌های ما بود، به درج مقاله ایشان اکتفا نمودیم.

- ابراهیم ورفرف

سخنی با اصحاب گفتمان خاک و خون

روز چهارشنبه ۸۲/۲/۲۴ بیانیه‌ای زیر عنوان «بیانیه اعضای رهبری جبهه ملی ایران پیرامون اوضاع کشور و منطقه» در سایت ایران امروز منتشر گردید. درباره تک‌تک فقره‌های این بیانیه می‌توان به تفصیل صحبت کرد و

و یک ملت، یعنی ملت فارس را می‌بینند و ۵۵ درصد از دیگر شهروندان این جامعه، یعنی ترک‌ها، کردها، عرب‌ها، ترکمن‌ها و بلوچ‌ها را نمی‌بینند و هر کس را که به این تنوع زبانی و فرهنگی معتقد و با سلطهٔ انحصاری یک زبان و یک فرهنگ مخالف باشد، به پان‌گرایی و تجزیه‌طلبی متهم می‌کنند.

اینان به هر کس که خواستار احقاق حقوق پامال شدهٔ قومیت‌های غیرفارس باشد، انگ پان می‌زنند، در صورتی که برخی از این به اصطلاح رهبران، خود در گذشته از فعالان حزب فاشیستی پان‌ایرانیست بودند. آقای ورجاوند، چه زمانی که معاون آقای پهلبد - وزیر اطلاعات رژیم شاه و همسر شمس پهلوی - و چه پیش از آن، از فعالان حزب پان‌ایرانیست بوده است. و می‌دانیم که این حزب معتقد به پاکی «خاک» و «خون» آریایی است و این طبیعتاً با وجود قومیت‌های غیرآریایی - و لابد ناپاک از نظر ایشان - هماهنگ نیست. البته ترک‌ها و عرب‌های ایران افتخار می‌کنند که ایرانی‌اند و نه آریایی. و گویا این یکی از جرم‌های نابخشودنی آنان است که همواره اتهام پان‌ترکسیم و پان‌عربسیم را نصیبشان می‌سازد.

فراموش نکنیم که زمانی چنگیز پهلوان، یکی از نظریه‌پردازان این جریان گفته بود که وی طرفدار حاکمیتی است که امپراتوری حوزه تمدن ایرانی را احیا کند و برای وی، ایرانی بودن (بخوانید فارس بودن) مهمتر از هر ارزش دیگری چون عدالت و دموکراسی است.

آقای ورجاوند، از مبتکران طرح تبعید کارمندان و معلمان ترک و کرد و عرب از آذربایجان و کردستان و خوزستان به سایر

ایرانی به واسطهٔ زندان رفتن حاصل نمی‌شود، بلکه نیاز به اندیشه‌ای انسانی و دموکراتیک و رهایی از تنگ‌نظری‌های ناسیونالیستی دارد. مردم ایران از گفتمان‌های ایدئولوژیک خسته شده‌اند. جامعهٔ چند قومیتی ایران نیاز به ژان ماری لوپن‌ها، هایدرها یا صدام‌ها ندارد، جامعهٔ ما نیاز به گاندی‌ها و ماندلاها دارد. یا بهتر بگویم جامعهٔ ایران نیاز به قهرمان ندارد، بلکه نیاز به دموکراسی، آزادی، کثرت‌گرایی و فدرالیسم دارد.

اینان که روشنفکران و احزاب و محافل فرهنگی و مطبوعاتی قومیت‌های ایرانی را به ترویج تجزیه‌طلبی متهم می‌کنند، خود بزرگ‌ترین تجزیه‌طلبان کشورند، زیرا با ارائهٔ تزه‌های سرکوب‌گرانه و کارشکنی و مخالفت با اجرای اصول قانون اساسی خاص قومیت‌ها (همانند اصول ۱۵ و ۱۹) زمینهٔ رادیکالیسم و افراط‌گرایی و استقلال‌خواهی را در میان جوانان و دانشجویان و روشنفکران قومیت‌های ایرانی غیرفارس فراهم می‌کنند. پان‌فاریسیست‌ها از این هم فراتر می‌روند و به بهانهٔ گسترش حوزهٔ تمدن ایرانی، چشم طمع به سرزمین‌های افغانستان و تاجیکستان و آسیای میانه می‌دوزند. در واقع باید به این حضرات گفت، این سرزمین‌ها پیشکستان، به جای این توسعه‌طلبی‌ها به فکر آبادی ایران و تحقق حقوق فرهنگی، سیاسی و اقتصادی قومیت‌های آن باشید.

اصولاً مشکل این جماعت، ساختار فکری یا گفتمان ایدئولوژیک و سیاسی آنان است که بر اساس موهوماتی چون نژاد آریایی و ایران تک‌زبان، تک‌فرهنگ و تک‌نژاد استوار است. اینان در ایران فقط یک زبان، یعنی زبان فارسی

به شیعیان» نیز چیزی جز دو دوزه‌بازی نسبت به حقوق هموطنان کرد ما نیست. وگرنه همگان می‌دانند که ستم ملی وارد بر کردهای ایران تنها محدود به مسایل مذهبی نیست، بلکه شامل زبان و فرهنگ و دیگر محرومیت‌های سیاسی و اقتصادی آنان می‌شود. اینان که به قصد تفرقه‌افکنی میان قومیت‌های ایرانی در ادبیات خود از کردها به عنوان «ایرانیان اصیل» یاد می‌کنند، در بیانیه‌شان نه تنها صحبتی از حقوق آنان نمی‌کنند، بلکه نامی هم از آنان نمی‌برند. و من در اینجا از هم‌ستمان و هم‌میهنان کرد و به ویژه روشنفکرانشان می‌خواهم که فریب این تعارفات پوچ را نخورند.

جبهه ملی که اکنون عده‌ای سیاستمدار پوسیده و کهنه‌پرست می‌خواهند پیکره پوسیده آن را احیا کنند، نه امروز و دیروز، بلکه سال‌هاست که به آخر خط رسیده است. رهبران این جبهه در زمانی که بهترین فرزندان این کشور در شکنجه‌گاه‌های ساواک شاهنشاهی مقاومت می‌کردند، یا در وزارتخانه‌های آن رژیم به کارگزاری می‌پرداختند، یا با عافیت‌جویی سرگرم ثروت‌اندوزی و تجارت بودند. بعد از انقلاب نیز با بهره‌برداری از نام مضدق کوشیدند بار دیگر خودی نشان دهند که ناکام ماندند. از این رو، در اوایل انقلاب و در فراگرد انتقاد از خط مشی محافظه‌کارانه و ناکارآمد جبهه ملی و از بطن آن، جبهه دموکراتیک ملی زاده شد که بر خلاف آنان، شناخت مناسبی از جامعه چندقومیتی ایران داشت و خود پایه‌گذار نوعی هماهنگی میان سازمان‌ها و احزاب قومیت‌های

مناطق فارس‌نشین است که در نامه سال ۱۳۷۸ ایشان به آقای خاتمی پیشنهاد شد. آقای ورجاوند در آن نامه از آقای خاتمی خواست تا مانع نشر مطبوعات و کتب به زبان‌های غیرفارسی شود. در واقع نامه ایشان حاوی طرح‌هایی برای سرکوب روشنفکران و نخبگان و نهادهای فرهنگی و مطبوعاتی قومیت‌ها بود که البته این نامه ضد ملی، محدودیت‌هایی را برای قومیت‌ها به دنبال داشت که هنوز ادامه دارد، گرچه آقای خاتمی در نهایت این نامه را روانه سطل زباله کرد.

احتمالاً آقای ورجاوند و همفکرانش که در این توطئه ناکام ماندند، اجرای آن را به زمانی موکول کرده‌اند که خود به قدرت برسند که البته این خواب هیچ‌گاه تعبیر نخواهد شد.

طرح ورجاوند برای انتقال دسته‌جمعی کارمندان دولت و معلمان غیرفارس، طرحی است که در دهه چهل به ابتکار سازمان جهنمی ساواک در خوزستان و دیگر مناطق قومیت‌نشین به اجرا درآمد که آسیب‌های مادی و معنوی فراوانی به هموطنان عرب خوزستانی ما وارد آورد و ناخشنودی‌های بسیاری را باعث گردید که در نهایت زمینه سرنگونی رژیم استبدادی شاه را فراهم ساخت.

گفتمان سیاسی پان‌فارسیسم نه تنها راهنمای فکری این جماعت... درون کشور، بلکه مبنای عمل آنان در برخورد با همسایگان و به ویژه ترک‌های جمهوری آذربایجان و عرب‌های عراق است. این گفتمان مبتنی بر دشمنی نژادی و تش‌آفرینی با این دو همسایه هم‌فرهنگ و هم‌کیش است و ما تجلی بخشی از آن را در این بیانیه می‌بینیم. انتقاد اینان از «نادیده انگاشتن شهروندان سنی‌مذهب نسبت

مختلف ایرانی شد و میراث سیاسی و نام نیکویی از خود برجای گذاشت.

اکنون ما در عصری زندگی می‌کنیم که عصر گذار از دولت‌های ملی به دولت‌های دمکراتیک است. اینان نمی‌فهمند که دوران ملی‌گرایی و حکومت‌های ملی برخاسته از آن گذشته است. اکنون عصر دمکراسی، آزادی، جامعه مدنی و چندصدایی سیاسی، فرهنگی و قومی است. با سرنگونی صدام حسین، در واقع ناقوس مرگ ملی‌گرایی افراطی و دولت ناسیونالیستی و ایدئولوژیک در خاورمیانه به صدا درآمده است. حال اگر گوش‌های سنگین ناسیونالیست‌های وطنی نمی‌خواهند این صدا را بشنوند، مشکل از خود آنان است.

و اما در پایان لازم می‌دانم به مقوله مصالح ملی که بارها در گفتمان ملی‌گرایان و از جمله در این بیانیه آمده است، پردازم. من در اینجا از همه روشنفکران و فعالان سیاسی و فرهنگی کشورمان می‌خواهم این اصطلاح را بر مبنای تحولات نوین جهانی، منطقه‌ای و داخلی بررسی کنند.

متأسفانه احزاب و گروه‌های ملی‌گرا همواره از اصطلاح مصالح و منافع ملی تعاریف تنگ‌نظرانه و متناسب با گفتمان قومی، حزبی و جناحی‌شان ارائه داده‌اند. به نظر می‌رسد اکنون وقت آن رسیده که مصالح ملی را نه بر حسب منافع فلان رژیم یا فلان حزب یا قومیت، بلکه بر اساس منافع کل ملت ایران، یعنی مجموعه قومیت‌های ایرانی باز تعریف کنیم. ملت ایران در اینجا فقط قومیت مسلط، یعنی چیزی که ملی‌گرایان پان‌فاریست از ملت ایران مراد می‌کنند، نیست.

در واقع مصالح ملی یعنی جمع جبری مصالح فارس‌ها، ترک‌ها، کردها، عرب‌ها، ترکمن‌ها و بلوچ‌های ایران است و نه چیز دیگر. این مسأله‌ای است که از زمان ملت‌سازی در عهد رضاشاه می‌بایست در نظر گرفته می‌شد، اما چون فراگرد ملت‌سازی در ایران عصر رضاخان با زور و سرکوب قومیت‌های غیرفارس همراه بود، لذا تعریف گفتمان رسمی شاهنشاهی از ملت و مصالح ملی بر همان اساس زورمندانه پایه گرفت. ملی‌گرایان نیز همان تعریف خطا از ملت و مصالح ملی را پذیرفتند، چون با مصالح قومی و طبقاتی‌شان سازگار بود.

لذا به نظر نگارنده، مصالح ملی را نباید بر مبنای تنگ‌نظرانه و خودی و غیرخودی ناسیونالیستی یا آریایی، بلکه بر اساس تنوع و تکثر قومی و اترناسیونالیسم ایرانی در نظر گرفت.

باش ساغلیغی

درگیمزین قیمتی بازار و شاعیری حسن مجیدزاده ساوالانین یاخین قوهمو «عزیز فهیمی» گؤزلنیلمز بیر حادثه نتیجه‌سینده گنج یاشیندا حیاتیینی ایتیرمیشدیر. بو آجی حادثه موتناسیبتی ایله اولو تائیریدان او مرحوما رحمت و حسن بیگ مجیدزاده‌یه و عایله‌سینه باش ساغلیغی و دؤزوم دیله بیریک، قبری نوزلا دولسون.

- وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی

شعر

بەھىننن ايگىرمى دۇققوزو

تۇفانلار ايچىنىدە قىزىشىر داعىوا،
«كۆراۋغلو» ساز چالير «قىرات» كىشەنەيىر.

كۆن اۆزۈ تۇتولور قارىشىر ھاوا،
داغلا- داشلارا ايلدىرىم چاخىر.

قۇلچۇماق اوغوللار دۇرد ياندىن جۇشور،
قىزىل ياش تۇپلارى گلير مئىداندا.
قطع اولور كۆكۆندىن شاھلار دۇنياسى،
مئىدانلار بۇيانير ھې قىزىل قاندا.

قۇرغۇشوم گۈللەر ياغىش تىك ياغىر،
يىر نىحقان قان دۇشۇر گۈزۈل تىرىزە،
آنا اۆز اوغۇلونا قىشقىرىپ دئىيىر:
«دۇيۇشدىن قايتماق ياراشماز يىزە!»

نەشلىر اۇجالدى گۈزۈلتۈ قۇپىدو،
قالدىردى داغلار تىرىزىن سسى.
آل- ياشىل چۆللەر ياغىشلار ياغدى،
آچىلدى سەھنىدىن تىر بۇوشەسى.

دان يىرى سۇكۇلور لالە تىك يانير،
آچىلير بەھنىننن ايگىرمى دۇققوزو.
آلۇرلار ايچىنىدە گۆنش بۇيلانير،
سىلېنىپ آغارير «سەھنە»- يىن اۆزۈ.

باخ ايندى قىزارير سحرين دۇشۇ،
اۆلدوزلار گۆنشلە قۇيور باش- باشا!
انلە يىل اۆفۇقدە «زىرتۇشتون» الى،
اود وۇروب اۇجىاقلار يانيرلار قۇشا.

باخىشلار غضبلى، سىنەلر داغلى،
شاھلارلا اۆز- اۆزە دايانير «تىرىزە»!
ايتقىلاب باشلانير گۆنشلى، شانلى،
دنىز تىك ساحىلە جالانير «تىرىزە»!

«بابىك»- يىن قىلېنجى چاخدى قىپىندان،
اۆلدوز تىك شۇعلەسى گۈيلەر چىخدى.
شاھلاردان تاج آلان ايگىد تىرىزىم،
ظۇلمتىن ياراشماز داغلار يىخدى.

ايندىن بىلە

كۆلۈم، سىنىن اولسون مۇيدان، ايختىيار،
 صۇحبت ايندىن بىلە، سۆز ايندىن بىلە.
 سىنىدى دۆۋلتىم، مالىم، ھىر نە وار،
 قۇي اولسون اۆرگىن بۇز ايندىن بىلە.
 عطرىنى آلىسرام سحر دۇرانىدا،
 اۆرگىمىز بىر بىرىدە وۇرانىدا،
 ظارافاتا تۆند اولوردون ھىر آندا،
 كۆزل، آيرىلىغا دۇز ايندىن بىلە.
 طالعىمى بىلە يازىب بىر قلم،
 باخچاسىندىن آيىرى دۆشنى بۆلبولم،
 حَققە اۆمىدوارام، ساغالىب گلم،
 تىكرىسن يولوما گۆز ايندىن بىلە.
 يالقىز گزە نرسىز مايا، ياراشماز،
 قارا لكە گۆيدە آيا ياراشماز،
 تايىسىز سۇنا گۆلە- چايا ياراشماز،
 چالخان ايندىن بىلە، سۆز ايندىن بىلە.
 سن اۆزون عۇمر ائلە، ياشا، ياخشىدى،
 وسمەنى چك قلم قاشا ياخشىدى،
 ايز قارىن اۆستوندا قۇشا ياخشىدى،
 تىكجەمى سالىرىسان ايز ايندىن بىلە؟
 آلاگۆز لوم، تىللىرىنە فدايام،
 بلكەدە طبيىدىن اولاجاق سايام،
 ملك منظر، بىلىرىسنى ھاردايام؟
 آختار ايندىن بىلە، گز ايندىن بىلە.
 باھار بايرامىنىز يىتىشنى واختىدا،
 دولدور سىھىنگىنى شىرران بۇلاقىدا،
 مراسىم قۇردوران ائلە اوتاقىدا،
 شمشىرى اۆنوتما تىز ايندىن بىلە.

ايگىدىلر يۇردودور بۇ يىر، بۇ مەكان،
 شاھلارنى شاھلارنى قان قۇسار بۇردا.
 قىزارىب يانانىدا قىزغىن آلىۋولار،
 قۇيمازلار ياغىنى بۇگۆزل بۇردا.

سىنگىرلر آلىنىر قالالار اۇچور،
 «بۇز قۇش»- ون^۱ ذىروەسىن داغلايىب گۆنش.
 آزادلىق اۆلدوزو پارلايىب گۆلور،
 اۆفوقون چشمەسىن ياندىرىر آتش.

من وطن اوغلو يام «بختيار» آدىم،
 وطنسىز يول گىئىدىن بختيار اولماز.
 يوللارنىم ايناملى، مقصدىم ايشىق،
 اينامسىز يول گىئىدىن مقصدە چاتماز.

الىمىدە قلمىم ھىجانىدادىر،
 يازىرام يىنىدىن تارىخىن بۇگۆن.
 سىنىن اۆز ائىلە ائى شانىلى وطن،
 سلطنت داخماسى اولدو سىرنىگون.

مظلومون ايلە تىكىلن كااخلار،
 قارىشىر تۇرپاغ، محو اولور بۇگۆن.
 ايكى مىن بىش يۆز ايل قان سۇران شاھلار،
 مىكتىن عزمىنە باش آيىر بۇگۆن.

- بختيار نصرت

«جنت آنالارین ایساقلاری آلتیندادیر»-
 دئییب حضرت محمد (ص). آنا مۆقدسدير، آنا
 شیریندير، آنا عزیزدير. آنا حاقیندا چؤخ
 یازیلیب، آنجاق آنانین شاه اثری اولان «آنام
 منیم»ی محض قلبلرین شاعیری ووقار احمد
 یاراتدی، یاشادا- یاشادا یاراتدی. آنا عطرینه
 احتیاج دۇیانلارا، او سیغالا حسرت قالاتلارا
 آنالی بیر دۇنیا یاشاتدی. آنالارینی کیمسه سیزلر
 ائوینین کاندارینا آتان غثیرتسیز اوغوللاری
 آیلتدی. نئچه- نئچه اوغولو آنا، نئچه- نئچه
 آنانی اوغولونا قووشدوردو ووقار احمد. او،
 «آنام منیم» دئیهرک اؤز آناسی نین سیماسیندا
 بۆتون آنالاری عۆمومیلشدیره رک ایدتال بیر آنا
 اؤیرازی یاراتدی. سنه اوغورلار، قارداشیم، بئله
 اوغول بۇیودن آنا یا مین آلقیش!

مین بیر ماهنی (ووقار احمد)

آغاران ساچلارین گۆموشه چالیر،
 دۆشون گۆز لرین خیالا دلیر،
 گنجهلر خیالین اؤزونله قالیر،
 سنه قۇریان اولسون جانیم، آی آنا.

آنا، دۇنیادا ان مۆقدس وارلیق... بیزی
 دۇنیایا گتیرن، بیزی بۇیودن، گنجهلر
 بشیگیمیزین اؤستونده صؤنخه قدر آییق قالان
 آنالار... اؤزو آج قالسا دا، اؤولادلاری نین آج
 قالماماسی اۆچون مین بیر اذیتنه قاتلاشان آنالار.
 اوغول- قیز ایترین آنالار... دردینی، آغریسینی
 اؤولادیندان گیزلتمگه چالیشان آنالار...

رافیق بابایئف،
 فیزیکا- ریاضیات علملر نامزدی،
 عالیم نبی اوغلو،
 تنقیدچی ژۇرنالیست،
 م. آراز مۆکافاتى لاوریاتی

یازیمیزا کۆچورن
 ح. م. ساوالان

آنا، اونا حۆكمدار دا، شاه دا، سر كرده ده،
 عادى قۇل دا سجده ائدير، باش آيىر. خئير-
 دوعاسى اوغورلاريميزين آچارى اولان آنالار...
 يايين ايستيسينده، قيشين شاختاسيندا بيزه
 لايلاى چالان آنالار... اونا كۆزه ده ووقار احمد
 «آنام منيم» ماهنيسيني، آنا مۇوضوعسونو پۇنما
 شكلىندا اوخوجولاردا تقدیم ائدير.

بسر عاييله دن آنا دۇنياسيني ديشنده او
 ائوين چيراغى دا سۇتور، ايستى سۇياسى دا.
 اونا كۆزه ده بيز آنا ايتيرنده يىتىم قاليرىق،
 چۆنكى دۇنيادا آنا سيغاليني عوض ائنده جك
 كۆزه ماليك اولان هئچ نه بۇخدور. آنا آنادير،
 آنالارين قدريني بيلمك گركدير. اينانيرىق كى،
 بۇ پۇنمانى اوخويانسان سۇنرا سيزى دۇنيايا
 گتيرن آنالارين قدريني داها چۇخ بيله جكسينيز.

سانكى بىر دۇنيادير معصوم باخيشلار،
 قلىبندن قلىمه باغير باغيشلار،
 محبتين منه دۇنيا باغيشلار،
 دۇنيا كۆزلىسن، دۇنيامسان منيم.

سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا
 آغاران ساچلارين كۆموشه چالير،
 دۆشونن كۆزلىرىن خيالا دالير،
 گنجهلر خيالىن اوزونله قالير،
 سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.
 گنجهلر صۇبچه تك قالددين سن اوياق،
 بۇيوتدون زحمتله كۆر نچه اوشاق،
 بۇتون آرزولارا سن اولدون داياق،

سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.
 اوشاقلينغين دۆشوب مۇحاربيبه،
 قيرخ بئشده سئويندين ياد غلبه،
 قوجاليق دا دۆشودو مۇحاربيبه،
 كۆلستانى وئرديك ديفنا- گئنده به.
 خۇش كۆن كۆرمه ميسن، هر آئين چتين،
 آنالار ووقارلى، آنالار متين،
 سۇنونو كۆزله بين بۇ قيامتين،
 سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.
 هر سۇزه- كلمه به سن جان دئيردين،
 بيز يىيب، دۇياندا سن ده يئيردين،
 اعلا گئىنيسم ده، كاسيب گئيردين،
 سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.
 نامازدا دوعانى بيزه ائدردين،
 بازارا- دۆكانا اوزون گئدردين،
 يىخيليب، ازىلسم، اوزون دۇيردين،
 سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.
 شاعيرلر، رستاملار، نه بسته كارلار،
 آنا تك بىر داهى اولاي بيلمه دى،
 سۇدونو ايتيرن قولاقلى كارلار،
 آلا، آنا قدرى نيه بيلمه دى؟
 هانى مئيدانلاردا آنا هئيكلى؟
 هئيكلى تراشلارين بۇخدور عملى،
 آنادير دۇنيانين قيمتلى لعلى،
 سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.
 قيزلار مۇدرىكلشير آنا اولاندا،
 آنالار نيگران قالير بالادان،
 آنانى مۇقدس ائديب يارادان
 سنه قۇربان اولسون جانيم، آى آنا.

۱۳۸۰- جى يىلدا يازىچىلار، اۇخوجولار
 و آذربايجان دىلینده چىغىش ائدن مطبوعاتىن
 ايشتىراكى ايله كىچىرىلمىش اولان اورتوقرافى
 سىمىنارى نىن آلدىغى قىرلار دىلمىزىن
 اساسلارنى بركىتمك و اۆنۆ مؤحكىم قايدالار
 چىرىوه سىنه يۆنلتمك اۆغروندا آتلىمىش ان
 قىمتلى آدېملاردان ايدى. بىز بۇ گۆنهدك
 وارلىقدا همىن قايدالارى بۆتون اينجه لىكلرى
 ايله تطبيق ائتمگه چالشمىشىق و داخىلده و
 خارىجده نشر اولان كىتابلار و قۇتلر ده گىنىش
 مىقياسدا بۇ حركته قاتىلمىشلار. بۇ قايدالار
 اهمىتلى جنبه لرىندىن بىرى ده اولار
 دمۇكراتىك پرىنسىپلر اساسىندا قبول
 ائدىلمە سىدىر كى، «شخصى» يازى
 قايدالارى نىن ترسىنه اولاراق، اولار
 مىقياسدا تېلىغ ائدىلمە سى و بۆتون
 يازىلاردا اساس گۆتورولمە سى نىن
 مشروعىت قايناغى سايلماقدادىر.

اۆرتوقرافى چالشمالارىمىز و بۇگۆنكو طلبلر

بۆنونلا بىله زامان كىچىدىكجه همىن
 قايدالارى داها دا اينجه لىشىر مىك و داها
 منطىقى شىكله سالماق ضرورتى اينكار
 ائدىلمىزدىر. آنجىق كىكىنلىكله فىكىر
 وئرىلمە لىدىر كى، بۇزادا بۆيوك امك
 حسابىنا ياراتدىغىمىز تىمللرى پوزوب،
 يىنىدىن ياراتماق فىكىرى دۆزگون
 اولايلىمىز. بىز ذاتاً قىرارا
 آلدىغىمىز ايملا قايدالارىنى نىچە
 ايلدىن بىر گۆزدىن كىچىر مىك و قىلم
 تجرۇبە لرىمىزدىن

ابراهيم رفر

اۆرتوقرافى سىمىنارى نىن دىبرى

فايدالاناراق، اۇنلاردا مۇعەين تەنظىمات تەطبىق
اۋىتىمگى مەنطىقە اۋىغون گۇروروك.

بەغىسى قەلم يۇلداشلا رەمىزىن تەرفىنىدىن
مۇعەين ماددەلەر قارشى مەنقى ياخۇد تەتقىدى
مۇناسىبتەر دە ايفادە اۋلۇنما قەدادىر كى، بىزىم
فەكىرلەر رەمىزلە اۆست-اۆستە دۆشۈب-
دۆشۈمە دېگىنىدىن اۆسىلى اۋلما ياراق، اۋنلار
فەكىر و نەرمگى بىر ضرورت حساب اۋدىرىك.

مىثال اۋچون بىلە بىر دۆشۈنچە يە راست
گەلمەك اۋلۇر كى، «اۋرتوقرافى قەيدالارى بىر اۋ
قەد دە اھمىتلى دگىل» و ياخۇد «بىزىم ايملا
قەيدالارى حاقىندا قەرار قەبول اۋندەجەك قەدر
اۋكادەمىك تەحصىللى اۋداملار رەمىز يۇخەدور».

بىرىنچى فەكىرىن اساس سىز اۋلدوغو اۋز-
اۋزۈنە اۋدىنىدەر، چۈنكى يازى اىنسانلار
اۋراسىندا گۈجلۈ علاقەلندىر مە واسىطە سىدىر و
واھىد ايملا قەيدالارى اۋلما دېغىنىدا
علاقەلندىر مە دن دە سۇز گەشە بىلمىز. دىلەن
قەيدالارى داخىلىدەر، بىلە كى ھەنچ كەمسە دىل
قەيدالارى يارادا بىلمىز، اۋنلارى سادەجە كەشف
اۋتمەك و اۋزىنمەك و يازىلاردا اىستىفادە اۋتمەك
لازىمدەر. اۋنچاق ايملا قەيدالارى بۇنۇنلا
فەرقلىدەر. ايملا قەيدالارى، دىلەن داخىلى
قانۇنلار رەمىز سۇيكنەرك، اىنسانلار رەمىز اۋراسىندا
بىر نۇوع قارشىلىقلى اۋنلاشما سايىلما قەدادەر.

اۋلىمىزىن تەنظىمەش شاعىرى كەرىم
مەشروطەچى (سۇنمىز) جەنابلارى عربچە دن و
فارسچە دان اۋنما كەلمەلەر رەمىز يازىلىشى حاقىندا

بەغىسى باشقا دۇستلار كەمى بۇ فەكىرى مۇدافىعە
اۋدىرلەر كى، بۇ اۋنما كەلمەلەر رەمىز ايملاسى
اۋلدوغو كەمى ساخلانىلسىن و سادەجە
دۇغمالاشمەش اۋنما كەلمەلەر تۇركچە نەن
فۇنتىك قەيدالار رەمىز اۋغون شەكىلدە يازىلسىن
(ذاتاً بىرىنچى اۋرتوقرافى سەمىنارى بىلە بىر
قەرارى قەبول اۋتمەشدى، اۋنچاق اۋبەكىنچى
سەمىناردا اۋزۈن سۇرۇن اۋراشەدىر مالار رەمىز
نەتەجەسى اۋلاراق بۇ قەرار دېشىلىدى و بىلە بىر
قەرار قەبول اۋلۇندۇ كى، تۇم اۋنما كەلمەلەر
مۇعەين ضابىطەلەر چەرىجە سەندە فۇنتىك
شەكىلدە يازىلسىن.)

اۋستادىن فەكىرىنچە صابىتلىرى لۇزومۇ
اۋلمادان عربچە سۇزلەر رەمىز قۇرۇلۇشونا
كەچىر تەمەك اۋخوجولار اۋچون تەنظىم اۋلان
مەنلەرچە سۇزۇ اۋنلار رەمىز نەزەرىندە
يا بانچىلاشەدىر ماق دۇمەك دەر. «ھەر گۇن
گۇرۇشەدۇ گومۇز بىر اسكى دۇست گەنىم-
گەنجىمىنى دېشىب، بىغ-ساققال قۇياندا، بىز
اۋنو تەنظىم قەتەنلىك چەكىرىك».

شاعىر سۇنمىز ھابىلە اۋنابىر كى: «بىزىم بۇ
گۇن ان اھمىتلى مەسئەلەمىز اۋزۇلادىغىمىز «اۋنا
دەلدە دەرلىك» مەسئەلە سىدىر. دۇمەك
اۋنچاقلار رەمىز اۋبەتەدەن فارسچا، تۇركچە و
عربچە نەمىز اۋخوياجاقلار. عربچە دە «جەزۇ عم»-
رەمىز اۋبەتەدەن مەسئەلە، صراط، مەستەقىم،
مەك، صەدور، حاسەد و عالم كەمى سۇزلرى
تۇركچە دە: مەلىك، صىراط، مۇستەقىم، مەلىك،

«مادت» سۆزونو فونئیکلشدیرنده اولور
«مودت» (= مودت، دوستلوق) ^۲، «طب» سۆزو
اولور «طیب» (پاک) و ساییر.

یئنه ده حورمتلی مشروطهچی نین اؤز
ایفاده سینین ایشلتسک: «دؤنیادا هیچ بیر دیل
خالص دگیلدر. هر هانسی بیر دیله باشقا
دیللردن بیر چؤخ سۆزجوکلر اول قوناق گلیسر،
سؤنرا ائو صاحیبی نین طرفیندن سئولنده، او دا
یئرینی خوشلاییب، قالاسی اولور. داها سؤنرا
ائوین جمعیتینه قاتیلیر. بۇ قییل دخیل سۆزلرین
معناسی خالقین ساوادسیزلاری و یا هله
ساوادلانمیش اوشاقلاری طرفیندن
آنلاشیلارسا، او سۆزلره داها دخیل سۆزلر
دنمک اولماز، بلکه همان خالقین آنا دیلی نین
مالی کیمی سانیلار. رادیو، تلویزیون، ماشین،
حقیقت، اخلاق، صداقت، امانت، حساب،
کتاب و ساییر. بۇنا اساساً بیز آنا دیل دیننده
تۆرکجه میزین بۆتون اصل عۆنصورلری، هم
ده دیلیمیزین مالی اولموش بۆتون دخیل
سۆزلر نظرده تۆتولور... ۱۳۲۴/۲۵ لرده
اییتیدایی کیلاسار اۆچون یازیلیمیش آلتی
جیلد درسلیکلرده ده دخیل سۆزلرین اصلی
یازیلیشینا تۆخونمیشلار. بۇ بیر طرفدن اؤنور

صۆدور، حاسید و عالیم کیمی یازماق زوروندا
قالاجاقلار. ائلهجه ده فارسجا متنلرده
فارسلاشمیش عربجه سۆزلری، مثلاً مذاکره،
مکاتبه، محنت، حرمت و معلم کیمی سۆزلری
تۆرکجه درسلیکده: مۆذاکیره، مۆکاتبه،
مؤحت، حورمت، و موعلم کیمی یازمالی
اولاجاقلار. بئله ایسه ایلک قدملری آتارکن
هیچ نه لۆزومو اولمایان بۇ «ایکیلیک»
قارشیسیندا سارسیلاجاقلار گؤنش کیمی
آیدین اولان بۇمسألهنی ان یاخین
اؤلادلاریمیزین و نوله ریمیزین اؤزینده
سینامایمیز هیچ ده چتین بیر ایش دگیلدر.

شاعیرین ایفاده سی ایله دنسک: «عربجه
سۆزلری فونئیک یازاندا بعضاً سۆزون اصل
معناسی دیشیلیر. میثال اۆچون مکاتب (مکتب
سۆزونون جمعسی - مکتبلر). بۇ سۆزو
«مکاتب» کیمی یازاندا «مکتوبلار» معناسینی
ایفاده ائدیر. معارف (معریفلر، بیلگیلر)
سۆزونو «معاریف» شکلنده یازاندا «معروفلار»
معناسینی یشیریر. «مهم» سۆزونو فونئیک
یازاندا «مؤهوم» اولور، بۇ دا آیدیندیر کی،
اؤخوجونون ذهننده باشقا بیر معنای ایفاده
ائده جکدیر (مؤهوم: خیالی، غییر- واقعی) ^۱.

۲ - یئنه ده ایملایا قایدالاریمیزا گؤره بۇ ایکی کلمه
«مؤدت» و «مودت» شکلنده یازیلار و اولارین
قاریشیق دؤشمه احتیمالی یۆخدور، خوصوصی
ایله اونا گؤره کی، سماتیک ایملاین دایاغیدیر (بۇ
فیکی سمناردا وۇرغولانمیشدیر).

۱ - ایملایا قایدالاریمیزا اساساً بۇ ایکی کلمه «مؤهوم» و
«مؤهوم» شکلنده یازیلار و اولارین دیشیک
دؤشمه احتیمالی یۆخدور. چؤخ نادیر حاللاردا
«مؤهوم» سۆزو «مؤهوم» سۆزو ایله قاریشیدیر
بیلر کی، او دا «مهم» دگیل.

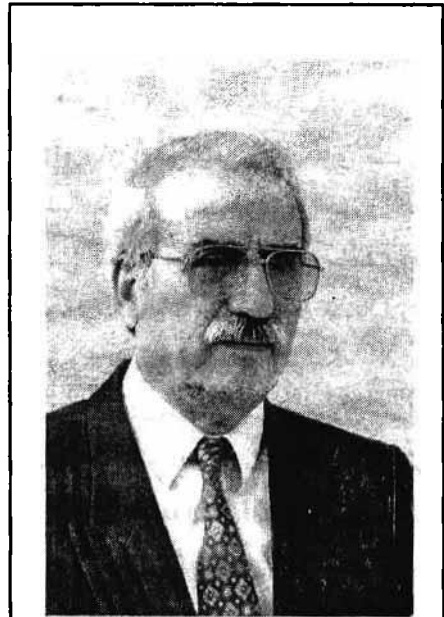
زامان، دایانیدیغی پرنسیپلرین ایچینده «تاریخیلیک» و «ساده لیک» پرنسیپیی ده وار ایدی. تاریخیلیک پرنسیپینه روایت ائله سک، ساده لیگه ده عملاً روایت اولونار. بونو بیر اؤن یاشلی مکتب اوئشاغی دا بیلیر کی، «مناسبت» سؤزو «مؤناسیبت» شکلندن داها ساده دیر. عئینی زاماندا یازیلی تاریخیمیزده، درسلیکلرده و باشقا کیتابلاردا دا «مناسبت» یازیلیمیشدیر.

«ایگیرمی ایل اول صاییتلریمیزی «وارلیق» یازیلاریندا ایشارتلندیرمک ایسته ین دوکتور نطقسی اؤزوندن اولکی تکلیفلی «املا قیلاووزو»- ندا گتیررکن دئییردی کی، سئچیلجه جک لازیمی علامتسر، ایمکان داخیلینده، اؤنجه دن ایشلنوب، ذهنلرده داها چؤخ سایقه سی اولان علامتلردن آلینارسا، مقصدده اویغون اولار. بۇ باره ده بیر موقایسه لی جدول ده حاضر لانیب، اؤستادین ایختیاریندا قۇبولدو.»

شاعیر سؤنمز ایملای قایدالاری حاقیندا فیکیرلرینی دانیشدیقدان سؤنرا یازیر:

«سؤزومون سؤنوندا سمینارلارین کئچیریلدیگی ۱۳۷۹/۸۰- جی ایللرده دیلمیمیزین ایملاسی اؤزینده نئجه آی ایشلین، آغیر زحمته قاتلاشان، خؤصوصیله ایشینی- گؤجونو بۇراخیب، سمینارلاردا ایشتیراک ائتمک اؤچون شهرستانلاردان تهرانا گلن آنا دیل و مدنیتیمیزین عاشیققلریندن عؤذر

تؤبوت ائدیر کی، میلی حؤکومتین معاریفچیلری اؤز لرینه دؤشونموردولر، بلکه بیر دقیقه اؤز لرینی اؤرنجی نین یئرینه قۇوردولار و بونا اینانیردی لار کی، موعین بیر سؤزون ایملاسینی ایکی شکیلده یازماق اونسو چاشدیرار. دیگر طرفدن ایسه سیاستچیلری ده

شاعیر سؤنمز آلینما کلمه لرده
اؤریژینال ایملانی قوروماغی منطیقی
گؤرور.

آذربایجانلی ایراندان آیرماق و نتیجه ده ایفبانی دئیشمک فیکرینده دگیلدیلر و کئچمیشله ایلگینی موحافیظه ائتمک طرفداری ایدیلر.»

شاعیر سؤنمز بونو دا وۇرغولاییر کی:
«دوکتور نطقسی نین بۇ ساحه ده ایشله دیگی

دیله بیرم. سمینارین ایتیدایی ایجلاسلاریندا دانیشیقلاریمیزین آیریجا بیر یترده و یا کاستده یازیلمادیغینا گۆره،^۱ بو یازینی «وارلیق» درگیسینده، اؤزود لطفاً ایملاسینا ال ووزمادان^۲ درج اتتدیرمک ایستیدعاسی ایله برابر، اؤستادیمیز دؤکتور جواد هیئت جنابلارینا تقدیم اتدیرم.

مشروطهچی جنابلاری و باشقا قلم صاحبیلری نین ملاحظه لیرینی اؤیرنمک بیزیم بۇرجوموزدور، آنجاق طبعیدیر کی، اؤنلاری وارلیغین یازیلاریندا تطبیق انلهمک ایمکانیمیز یؤخدور، چونکی ایملای قایدالاریمیز بیر-ایکی نفرین شخصی سلیقه لری اساسیندا قۇرولمامیشدیر. بیز اؤ سمیناردا ایشتراک ائندن و قطعنامه یه قۇل چکن علمی هئیأتین و عۆموم ایشتراکچیلارین قارشیسیندا مسؤولیت داشی ییریق. اگر بعضی دوستلار بۇ قایدالارین بیر حیصه سی ایله راضیلاشا بیلمیرلرسه،

۱ - سمینارین بۆتون مۆذاکیره لری ویدیو کاستلره آلبنمیشدیر و مۆوجوددور، هابئله سمینارین آلدیغی قرارلارا سئچکی یولو ایله تشکیل اولونان هئیأت طرفیندن قۇل چکیلیمشدیر.

۲ - کریم مشروطهچی جنابلاری نین یازسی بعضاً ایملای قایدالاریمیزا اویغون اولمادیغی اۆچون منیم طرفیمدن ایملای قایدالاریمیزا اویغونلاشدیریلیمشدیر. حۆرمتملی شاعیریمیزه درین سایغیلاریمیزا رغماً بیز مجله ده ایکی یازی سیستمینی تطبیق ائتمگی منطقی گۆرمه دیک.

اؤنلارین فیکیرلیرینی اؤیرنیب، گله جک سمینارلاردا آراشدیرما و ینیندن سسه قۇیما ضرورتی وار. بیز اؤز باشینالیقلا یازای قایدالاریمیزی دیشسک، داها چۆخ و داها منطقی مۆخالیفتلره قارشیشاریق. بو اؤزدن ایملای قایدالاریمیزی اؤیرنمک، قۇروماق و اؤنلاری اینکیشاف اتدیرمک و لازیم گلینجه یئنی سمینارلار کئچیرمک و ایملای قایدالاریمیزدا لازیم اولان دۆزلیشلری و نریمک هر زامان اولدوغو کیمی، بیر معنوی ضرورت ساییلماقدادیر. بو ایستیقامتده وارلیق درگیسی بعضی کلمه لیرین یازیلیشی حاقیندا قلم تجروبه لیرینه مالیک اولان بۆتون ضیالیلار اؤز بۆتور و اؤنلارین فیکیرینی اؤیرنمگه چالیشیر و اؤنلاردان آشاغیداکی سؤرغولارا جاواب و نریمکله بۇ آراشدیرمادا بیزه یاردیمچی اولماقلارینی ریجا اتدیر. نظرده تۆتولمالیدیر کی، هر کلمه بیر قروپو تمثیل اتدیر، مثلاً شۆهرت، صۆحبت، حۆرمت، تۆهمت کیمی کلمه لیرین سس قۇرولوشو عئیندیر، یاخود دا مۆباریزه، مۆصاحیبه، مۆشاجیره کیمی کلمه لر باشقا بیر قروپون اؤرنگیدیر. نۆوتی صحیفه ده قئید اولونان سؤرغولار قارشى جاوابلارینیزی ان قیسا زاماندا وارلیق درگیسی نین آدرسینه (تهران، خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱) گۆنדרمگینیزی ریجا اتدیریک و بو آراشدیرما ایشینه قاتیلماغینیزدان دۆلایسی تشکورووموزو بیلدیریریک.

یازی قایدالاری حاقیندا فیکیر یوخلاما ورقه‌سی

تاریخ	تلفون	آدرس	آد و سوئی آدی
	چالیشما ساحه‌سی		تحصیل سویره‌سی
			یاراتدیغی اثرلر

آشاغیداکی کلمه یازیلیشلاری نین

هانسینی تئیر سینیز؟

☐ تبریزدن	☐ تبریزدهن
☐ گه‌لمیشم	☐ گل‌میشم
☐ گۆزل	☐ گۆزه‌ل
☐ مۆشکول	☐ مشکل
☐ مۆزد	☐ مزد
☐ انسان	☐ اینسان
☐ استقلال	☐ ایستقلال
☐ معاصیر	☐ مۆعاصیر
☐ مۆحکم	☐ محکم
☐ حؤزمت	☐ حرمت
☐ صؤحبت	☐ صحبت
☐ شهرت	☐ شوهرت
☐ ورزش	☐ ورزیش
☐ دانشگاه	☐ دانشگاه
☐ ظارافات	☐ زارافات
☐ اؤجوز	☐ وُجوز
☐ یکی، ینی	☐ ایکی، ایستی
☐ ئۆلکه	☐ اؤلکه
☐ دئدیم کی...	☐ دئدیم که...
☐ گمان	☐ گۆمان
☐ بؤیوک	☐ بیوک

وارلیق درگیسی نین ایندیکی ایملاسی

اوخوناقلیدیر.

آز اوخوناقلیدیر.

اوخوناقسیزدیر.

ایملا قایدالاریمیزدا هانسی دۆزلیشلری

تکلیف اندر دینیز؟ فیکیرینیزی اطرافلی

شکیلده آچقلایین.

اعطای خودمختاری به قره‌باغ کوهستانی در سال ۱۹۲۳ که با ترفند کیروف روس تبار و میرزویان ارمنی انجام گرفت، تخم نفاق بود که در واقع به دستور حکومت مرکزی شوروی [سابق] به دست این افراد کاشته شد و این منطقه را آستان حوادثی نمود که پس از ۶۵ سال در سال ۱۹۸۸ رخ نمود و سبب آن همه کشتار مردم و اشغال سرزمین آذربایجان به دست‌دشمنانها گردید.

قره‌باغ از سال ۱۹۲۳ تا ۱۹۸۸

دادن خودمختاری به قره‌باغ کوهستانی، در واقع ادامه همان سیاست تفرقه بینداز و حکومت کن تزارها در این خطه بود که این بار در شکلی دیگر پیاده گردید. دولت‌مردان شوروی [سابق] این تحویل شوم را در حالی به مرحله اجرا درآوردند که نه تنها از مردم جمهوری آذربایجان نظرخواهی نشده بود، بلکه برخلاف میل دهقانان ارمنی قره‌باغ نیز بود. «آدری. ال. الشتاد» درباره سیاست تفرقه افکنی مسکو می‌نویسد:

صمد سرداری‌نیا

«نخست، باید این احتمال را مطرح کرد که ناآرامی کنونی مانند درگیری‌های دوره تزار توسط پایتخت طرح‌ریزی و یا مجاز داشته شده است. از نظر مسکو، درگیری‌های قومی این مزیت را داراست که علیه روس‌ها صورت نمی‌گیرد. بنابراین اذهان جهانیان را از اعتراضات بالقوه ضد روسی سایر قومیت‌ها

ارمنیان خودی و آذربایجانی‌ها غیر خودی محسوب می‌شدند و سیاست مسکو، همیشه بر این اساس تنظیم و اعمال می‌گردید.

«این رویه مسکو تنها احساس تبعیض و دوگانگی را در ترک‌های آذربایجان تقویت می‌کند. کلیسای ارمنستان و کشیش‌هایش و املاک آن نه تنها مستقل هستند، بلکه هیچ‌گونه دخالتی در اداره املاک و یا مناسک مذهبی آن‌ها صورت نمی‌گیرد. در حالی که علمای مسلمان در زمین‌های اندکی که در اختیار دارند، تحت نظارت اکید هیئت مذهبی مسلمانان قرار دارد که جانشین هیئت‌های دوره تزار هستند و یا عین خود آن عمل می‌کنند. دبیر دوّم حزب در آذربایجان روس است، در حالی که دبیر دوّم حزب در ارمنستان ارمنی می‌باشد (همه دبیر اول‌های حزب بومی هستند). به ارامنه اجازه داده شده است تا الفبای سنتی خود را حفظ کنند، در حالی که آذربایجانی‌ها مانند سایر ترک‌ها در اتحاد جماهیر شوروی دچار برنامه «تغییر زبان» شده‌اند که عبارت است از تحمیل الفبای لاتین و سپس الفبای سیریلیک بر آن‌ها.

«شماری از آذربایجانی‌ها از این شکوه دارند که بسیاری از موادّ غذایی (خاویار، گوشت و کره در نظر افراد بومی و مهمان بیشتر مشهود است) بیشتر از جمهوری آن‌ها

شامل بالت‌ها، تاتارهای کریمه و قزاق‌ها به خود جلب می‌کند. از سوی دیگر، روس‌ها در حوزه آذربایجان و ارمنستان می‌توانند نقش یک میانجی، بانی صلح و مجری قانون را ایفاء کنند.

مهاجرت‌های روس‌ها به غرب، گواه پی‌ریزی مشی آگاهانه دولت مبنی بر دامن زدن به تضادّ میان قومیت‌های غیرروس هستند. یک افسر پیشین روس، مشی دولت را نسبت به ارتش و در عین حال عمومیت یافتن بیشتر آن در کلّ جامعه اتحاد شوروی چنین بیان می‌کند: «مقامات مشوقّ خصومت‌های قومی هستند، زیرا اداره یک جامعه مرکب از نژادهای گوناگون که هیچ یک نمی‌تواند دیگری را درک کند، بس سهل‌تر است. مثلاً اگر گرجی‌ها، ارامنه و آذربایجانی‌ها در صلح و صفا با یکدیگر زندگی می‌کردند، آن‌ها نمی‌توانستند خواب راحت داشته باشند. بعضی از افسران، آموزش‌های سیاسی در این باب فرا می‌گیرند و تنها کافی است که چند افسر در یک هنگ از آن باخبر باشند.»^۱

این سیاست تفرقه‌افکنی بر اساس تبعیض بود، بدین معنی که در نظر روس‌ها،

۱- فصلنامه مطالعات تاریخی- شماره ۹ و ۱۰- سال ۱۳۷۰- بلوای ناگورنو قره‌باغ در آذربایجان شوروی-

«در پائیز سال ۱۹۴۵ آروتینوف [هاراتونیان] دبیر اول کمیته مرکزی حزب کمونیست ارمنستان پیشنهاد الحاق «ولایت خودمختار قره‌باغ علیا» را به جمهوری ارمنستان شوروی برای رأی‌گیری به کمیته مرکزی حزب کمونیست شوروی ارائه نمود. آروتینوف در نامه خود در این باره نوشته بود که ولایت خودمختار قره‌باغ علیا به اراضی ارمنستان متصل شده است. لذا وارد کردن این سرزمین در ترکیب جمهوری ارمنستان در ترقی و توسعه آنجا تأثیر زیادی می‌بخشد و می‌تواند در بهبود اداره اقتصادی آنجا مؤثر واقع شود. ضمیمه کردن قره‌باغ به ارمنستان در ادامه تحصیل پرسنل محلی آن ولایت، در مدارس عالی و دانشگاه‌های ارمنستان به زبان مادریشان امکان به وجود می‌آورد. از طرف دیگر تعدادی از نیروی انسانی و کادر مورد نیاز جمهوری ارمنستان شوروی نیز از ولایت قره‌باغ تأمین می‌گردد. آروتینوف در خاتمه نامه‌اش به «آرزوهای اهالی قره‌باغ علیا» استناد کرده بود، لیکن در این رابطه هیچ گونه سؤال و نظر خواهی از خود اهالی به عمل نیامده بود.

«حزب کمونیست اتحاد جماهیر شوروی به محض دریافت این نامه از آروتینوف، نامه‌ای به‌عنوان [میرجعفر] باقراوف دبیر اول وقت کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان

خارج می‌شود تا از همسایگان‌شان (همین مورد را ناظران سیاسی متأثر از آخرین دستور لنین می‌دانند). آن‌ها می‌گویند که مواد اولیه از آذربایجان به کارخانه‌های اتومبیل‌سازی گرجستان برده می‌شود که محصولاتشان سپس به آذربایجان‌ها فروخته می‌شود.

«چنین استنباط می‌شود که آذربایجان‌ها در مقابل چنین سیاست‌های زیان‌آوری مقاومت از خود نشان نخواهند داد، زیرا که به قیمت سرکوب خونین آن‌ها توسط نیروهای ارتش اشغالگر روس تمام خواهد شد که با خشنودی بسیار به این عمل دست خواهند زد.»^۱

علیرغم تبلیغات وسیع دولت مرکزی اتحاد جماهیر شوروی [سابق] مبنی بر حلّ قطعی مسئله قره‌باغ که با ایجاد ولایت خودمختار در بخش کوهستانی این خطه صورت گرفته بود، نه تنها این مشکل حل نگردید، بلکه تبدیل به آتش زیر خاکستر گردید. در آن سال‌ها یک سازمان زیرزمینی به نام «قره باغ برای ارمنی‌ها» سر برآورد و به تلاش پرداخت، ولی در فضای خفقان‌آلود استالینی با فشار پلیس شوروی [سابق] از هم گسیخت. در سال ۱۹۲۹ نیز تظاهراتی در قره‌باغ برای الحاق به جمهوری ارمنستان برپا گردید.

جوابی نموده است. تصادفی نبود که حزب کمونیست اتحاد جماهیر شوروی [سابق] و حکومت آن، نامه‌های آروتینوف و باقراوف را بلاجواب گذاشته است.^۱

در قانون اساسی اتحاد جماهیر شوروی [سابق] که سه سال پس از نوشته شدن این نامه در ۲۵ فوریه ۱۹۴۸ به تصویب رسیده، آمده است:

«جمهوری خودمختار شوروی سوسیالیستی نخجوان و ولایت خودمختار قره‌باغ کوهستانی جزو جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان می‌باشند.»

طبق اصل ۱۴۶ همان قانون «تغییر مفاد قانون اساسی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی فقط بر طبق تصمیم شورای عالی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی که با اکثریت اقلی دوثلث آرای هر یک از مجالس آن تصویب شده باشد، به عمل می‌آید.»^۲

بنا به نوشته عالیبه ارفعی: «دوران استالین‌زدانی را می‌توان دوران «اعاده حیثیت

فرستاده و نظر ایشان را در مورد پیشنهاد کمیته مرکزی حزب کمونیست ارمنستان جویا می‌شود. باقراوف ضمن پاسخ به سؤال و پیشنهاد آروتینوف با دلایل آورده شده در نامه آروتینوف مخالف می‌کند، لیکن در پایان نامه‌اش موافقت خود را در مورد الحاق قره‌باغ کوهستانی (به استثنای ناحیه شوشا که کاملاً آذری‌نشین بوده است) به جمهوری ارمنستان با یک شرط اعلام می‌دارد و آن شرط این بود که از اراضی چسبیده ارمنستان به آذربایجان مخصوصاً سه ناحیه‌ای که ترجیحاً محل سکونت و زندگی آذری‌ها بوده است، نیز به آذربایجان ملحق شود. باقراوف در عین حال از تغییرات سرحدات و جغرافیای سایر جمهوری‌های ماورای قفقاز و قفقاز شوروی نیز سخن به میان می‌آورد.

«کاملاً واضح بود که طرح مسئله سرحدات جمهوری‌ها و ولایات خودمختار ماورای قفقاز و قفقاز شوروی که متعاقب یک پروسه تاریخی و قراردادهای منعقد شده تشکل یافته و به وجود آمده بودند، از طرف رهبر وقت تشکیلات حزبی ارمنستان نشانگر این واقعیت بود که نامبرده دنباله‌روی عناصر ملی‌گرای افراطی بوده است که مستقیم و غیرمستقیم تحت تأثیر چنین روحیه‌ای قرار داشته و باقراوف را نیز مجبور به اعلام چنین

۱- اقرار علی‌اوف- داغلیق قره‌باغ- باکو ۱۹۸۹

۲- ب. اولام، آدم- سیاست و حکومت در شوروی- ترجمه علیرضا طیب- ص ۱۰۴

۳- چگونگی تخصیص آب رودخانه‌های جاری در قره‌باغ به مناطق دیگر.

۴- مسائل فرهنگی - تعلیماتی.

در شکوائیه از خرووشچف خواسته شده بود که تصمیمی جهت الحاق منطقه قره‌باغ کوهستانی به جمهوری ارمنستان بگیرد و یا آن را به گونه‌ای از حاکمیت آذربایجان دورسازد.^۲

علیرغم این شکوائیه قره‌باغ کوهستانی در آن سال‌ها به پیشرفت‌های بزرگی دست یافت. بنا به نوشته بهناز اسدی‌کیا:

«اقتصاد استان قره‌باغ کوهستانی تحولات چشمگیری را به خود پذیرفت. در سال ۱۹۵۳ مخزن مینگه چنور بر روی رودخانه کر احداث شد. این مخزن شامل ۵۶۵ میلیون فوت مکعب (۱۶ میلیون متر مکعب) می‌شود و مساحتی حدود ۲۳۴ مایل مربع (۶۰۶ کیلومتر مربع) دارد. حداکثر عمق این مخزن ۲۴۷ فوت (۷۵ متر) می‌باشد. کانال قره‌باغ کوهستانی با ۱۰۹ مایل (۱۷۵ کیلومتر) طول، ارتباط میان این مخزن و رود ارس را فراهم می‌کند. این کانال به تنهایی حدود ۲۵۰ هزار جریب (صد هزار هکتار) از زمین‌های حاصلخیز را آبیاری می‌کند

ملت‌ها» نیز نامید، چرا که از آثار آن تجدیدنظر در شیوه عملکرد فدراسیون بود.^۱

افزایش میزان صلاحیت جمهوری‌ها درخصوص مراجع قضائی و قانونگذاری در سال ۱۹۷۵ و افزایش اختیارات شورای وزیران جمهوری‌های عضو اتحادیه، باعث تشدید احساسات ملی در پاره‌ای از مناطق، به ویژه قره‌باغ شد.

با روی کار آمدن نیکیتا خرووشچف، گرچه در بسیاری از خط‌مشی‌های فراملی و سیاست خارجی تجدیدنظر شد و تغییراتی به وجود آمد، ولی بسیاری از مسائل داخلی فدراسیون همچنان حل نشده باقی ماند.

در شکوائیه‌ای که اهالی ارمنی ساکن قره‌باغ در ۱۹ مه ۱۹۶۴ تسلیم خرووشچف کردند، برتداوم اعمال سیاست تبعیض و تجاوز آذربایجانی‌ها علیه ارمنی‌ها اعتراض شده بود. در این شکوائیه بر جوانب و معیارهای مختلف تبعیضی اشاره شده بود:

۱- توجه صرف به توسعه و پیشرفت مناطق آذربایجان.

۲- مشارکت بیش از حد قره‌باغی‌ها در توسعه اقتصادی آذربایجان، با توجه به محدودیت منابع و عدم پیشرفت منطقه قره‌باغ.

۲ - مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز- سال اول- شماره دوم- پائیز ۱۳۷۱- ص ۱۷۰

۱ - مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال اول، شماره ۲، پاییز ۷۲، ص ۱۷۰

و به علاوه طی دوره‌های خشک تابستان، آب رودخانه ارس را تأمین می‌کند.

«در سال ۱۹۷۶ با تأسیس و راه‌اندازی نیروگاه آبی ترتر چای، در اقتصاد این استان دگرگونی‌های شگرفی روی داد. در کشاورزی قره‌باغ نیز تولید انگور، غلات، توتون، دامداری، باغداری، زنبورداری و پرورش کرم ابریشم نقش اساسی ایفاء می‌کند. در سال ۱۹۷۸ در این استان، ۴۸ کلخوز و ۲۶ سوخوز مشغول فعالیت بودند. اراضی قابل کشت این استان ۲۰۲/۲ هزار هکتار است. از این مقدار ۷۵/۴ هزار هکتار زیر کشت محصولات سالانه است و ۲۰/۲ هزار هکتار به نباتات دائمی (درختان بارده و غیربارده) و ۱/۸ هزار هکتار به اراضی آیش اختصاص یافته است. همچنین ۱۰۱/۷ هزار هکتار از اراضی را مراتع تشکیل می‌دهند.

«غلات در تمام نواحی و توتون در ناحیه مارداکرت تولید می‌شوند. تاکستان‌های انگور این استان با سیستم‌های پیشرفته و مکانیزه اداره می‌شود. در کلخوزها و سوخوزها و سایر مؤسسات دولتی جمعاً ۳/۱۶ هزار هکتار تاکستان و هزار هکتار باغ میوه‌های هسته‌دار و دانه‌دار وجود دارد.

«در سال‌های اخیر با وجود کاهش مقدار اراضی زیر کشت تاکستان‌ها، افزایش

چشمگیری در تولید انگور به وجود آمده است.

«همچنین در دامداری، فعالیت اصلاح نژاد، افزایش عملکرد تولید در اراضی زیرکشت علوفه، استفاده از مراتع بیلاقی و قشلاقی گسترش قابل ملاحظه‌ای به چشم می‌خورد. در مراتع کم ارتفاع و دشت‌ها پرورش دام‌های گوشتی و شیری و در مراتع مرتفع، پرورش دام‌های گوشتی و پشمی گسترش یافته است. زنبورداری نیز از بخش‌های قابل توجه اقتصاد این استان است. در سال ۱۹۷۸ در کلخوزها و سوخوزهای دولتی ۶۸۳۷ کندوی زنبورعسل نگهداری می‌شد. فعالیت مهم دیگر اقتصادی، پرورش کرم ابریشم است. این استان همچنین به علت وجود مراتع حاصلخیز یکی از مراکز پررونق دامداری است. قره‌باغ کوهستانی از نظر گوشت و لبنیات تا حدی خودکفاست صنعت نیز به موازات کشاورزی در این استان به فعالیت مشغول بوده و بر حسب میزان توسعه و اهمیت شامل صنایع سبک و نیم‌سبک می‌شود. صنایع قره‌باغ شامل کارخانه‌های نوشابه‌سازی، ابریشم‌بافی، الکترونیک و تولید فرآورده‌های لبنی است. صنایع بیشتر شامل تولید مواد خام است و بیش از نیمی از محصول آن‌ها را محصولات غذایی تشکیل می‌دهند.

با انتخاب میخائیل سرگویچ گورباچف به دبیر کلی حزب کمونیست شوروی [سابق] در ۱۱ مارس ۱۹۸۵، دگرگونی‌های بزرگی در اتحاد جماهیر شوروی ایجاد شد و بالاخره منجر به فروپاشی این امپراطوری گردید. در این راستا، مسئله قره‌باغ کوهستانی نیز مطرح گردید و سبب فجایعی گردید که هنوز هم ادامه دارد. هلن کارر دانکوس می‌نویسد:

«چه کسی پیش از فوریه ۱۹۸۸، در خارج ا.ج.ش.س.، خارج از محدوده‌های ارمنی و آذری، صحبتی از قره‌باغ علیا شنیده است؟ با این همه، سرنوشت این منطقه خودمختار وابسته به آذربایجان است که بر جهانیان دامنه برخورد‌های بین قومی در ا.ج.ش.س. را آشکار می‌سازد و سرتاسر منطقه قفقاز را در جنگ داخلی فرو می‌برد و نشان می‌دهد که فدرالیسم شوروی از نفس افتاده است.

«بحران منطقه قفقاز، دارای ابعاد متعدّد است. مسئله قره‌باغ علیا، مسئله محیط زیست، روابط میان ازمنه و آذری‌ها و خصومت روزافزون این دو ملت حتی در مسکو، و تا روابط ا.ج.ش.س. با همسایه‌اش ترکیه، داده‌های این بحران‌اند. هر یک از این مسائل به تنهایی برای تغذیه برخوردهایی کفایت

«صنایع سبک در درجه دوم اهمیت قرار دارند. صنایع سبک و نیم سبک عمدتاً در خان‌کندی استقرار یافته و شامل کارخانه‌های ابریشم‌بافی، کفش، فرش ماشینی، قالببافی و تولید پوشاک می‌شود. کارخانه تولید محصولات الکترونیکی خان‌کندی نقش مهمی در اقتصاد این منطقه دارد. خان‌کندی بیش از نیمی از محصولات صنعتی این استان را تولید می‌کند»^۱.

در قانون اساسی اتحاد جماهیر شوروی [سابق] که در هفتم اکتبر ۱۹۷۷ به تصویب رسیده، اصول ۷۸ و ۸۷ شایان توجه است: در اصل ۷۸ گفته شده بود: «سرزمین یک جمهوری متحده را بدون موافقت خود آن جمهوری نمی‌توان تغییر داد. مرزهای میان جمهوری‌های متحده با توافق جمهوری‌های مربوطه قابل تغییر است و این توافق باید به تصویب اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی نیز برسد.»

در اصل ۸۷ نیز آمده بود که: «جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، استان خودمختار قره‌باغ کوهستانی را دربردارد».

۱- جمهوری آذربایجان- دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، به نقل از تاریخ قره‌باغ، تألیف علیرضا راهور لیقوان- پرویز زارع شاهمرس-

می‌کند که خشونت آن هنوز تا آن هنگام در اتحاد شوروی ناشناخته است.^۱

گورباچف نخستین کنگره دوره دبیر کلی خود را در ۲۵ فوریه ۱۹۸۶ برگزار کرد، این کنگره را که سراسر به انتقاد از شیوه‌های برژنف اختصاص یافت، می‌توان مشابه کنگره بیستم (۲۵ فوریه ۱۹۵۶) در دوران زمامداری خروشچف دانست که سعی در استالین‌زدایی داشت. به علاوه، این کنگره نیز همانند کنگره بیستم نتوانست برای قومیت‌های مختلف این کشور دلگرم کننده باشد، به ویژه که گورباچف خلق شوروی را مجموعه‌ای اجتماعی-بین‌المللی توصیف کرد که در آن دوستی خلق‌ها، احترام به فرهنگ‌های ملی و ... وجود دارد.

ملیت‌های شوروی با این تفکر و تلقی ناآشنا نیستند. آنها بارها شنوای برداشت سانترالیستی از مسائل ناسیونالیستی بوده‌اند. تفکر سیاسی مبتنی بر سانترالیسم گورباچف که زیر مجموعه اندیشه فضای اقتصادی واحد از جمله مبانی آن است، موجبات جهت‌گیری‌های بعضاً تند می‌شود. حمله شدید وی به آنچه «ناسیونالیسم تنگ‌نظر و محلی‌گرا» می‌خوانند و محکوم ساختن سیاست و تفکر مبتنی بر

۱- فخر ملت‌ها- ترجمه دکتر عباس آگاهی- ص

«ترجیح ملی» به عنوان مانعی در راه حرکت به سوی سوسیالیسم یکپارچه و متحدکننده که می‌تواند به تمام جامعه انسجام بخشد، همه در حکم عوامل تقویت‌کننده موضع گورباچف بود، زیرا وی می‌توانست بدین وسیله مبانی قدرت بناشده توسط برژنف را به نحوی تحت تسلط خود درآورد.^۲

گورباچف که مبشر اصلاحات تحت عنوان «گلاسنوست» و «پرسسترویکا» بود و از سیاست‌های زمامداران پیشین این کشور به شدت انتقاد می‌کرد، نیز همان سیاست‌های گذشته در مورد ملیت‌های مختلف مبنی بر تفرقه بینداز و حکومت کن و تبعیض بین ارامنه و مسلمانان را ادامه می‌داد. «آدری. ال. اشداد» می‌نویسد:

«مسئله دوم نیز که با مشی دولت دوره تزار بی‌شبهت نیست، عبارت است از واکنش‌های متفاوت دولت مرکزی نسبت به بروز ناآرامی در دو جمهوری که خود شایان توجه است. گورباچف ماه‌ها با ارامنه بر سر میز مذاکره نشست، عرض حال‌های آن‌ها را پذیرفت و پیش از توسل به ارتش پیشنهاد حل مسئله کرد. اما در آذربایجان بلافاصله نیروی نظامی فراخوانده شد و محاکمه آذربایجانی‌ها به اتهام «ضد ارمنی بودن» صورت گرفته و

۲- عالیه ارفعی- پیشین

خیابان‌های باکو را در نوردیدند. هدف عملیات «ضربه» ای نیروهای شوروی، سرکوب جنبش استقلال طلبانه در آذربایجان بود. به دنبال این عملیات، قتل عام مردم عادی توسط نیروهای شوروی در ۱۹-۲۰ ژانویه ۱۹۹۰ به وقوع پیوست. آمار حداقل ۳۰۰ و حتی خیلی بیشتر را نشان می‌داد. امروز با گذشت بیش از ۸ سال هنوز حقایق نامعلوم و در پرده مانده است. زمانی که آشکار شد که اتحاد شوروی در آستانه فروپاشی است، بیشتر مدارک و اسناد مربوط به این عملیات - حدود ۲۰۰ جعبه - مهر و موم شده و توسط ارتش شوروی به مسکو فرستاده شد.

«ژانویه سیاه، آغاز پایان حکومت شوروی در آذربایجان بود. اعضای حزب کمونیست که زندگی خود را وقف خدمت به منافع اتحاد شوروی کرده بودند، با دیدن دگرگونی اوضاع بیمناک شدند. داستان‌هایی که اعضای حزب کارت‌های عضویت خود را آتش می‌زدند، فراوان بود. رئیس جمهور فعلی آذربایجان، حیدرعلی‌اوف عضو سابق پولیت‌بورو به گورباچف حمله کرده و او را متهم نمود که معمار اصلی این جنایت شنیع می‌باشد. در میان این همه آشوب و اغتشاش، مقامات شوروی تمام کوشش خود را به کار بردند تا از انتشار

حتی خارج از آذربایجان انجام شد، چرا که آرامنه دادگاه‌های آن‌ها را به نقض بیطرفی در قضاوت متهم کردند. اگرچه گزارش مبنی بر مردن آذربایجانی‌ها واصل شده است، اما هیچ‌گاه دیده نشده است که آرامنه به‌خاطر ارتکاب قتل محاکمه شوند. رسانه‌های شوروی همواره از ایروان یا خان‌کندی (یا آرامنه مقیم پایتخت) اخباری نقل می‌کنند، در حالی که کمتر خبری از باکو به گوش می‌رسد.^۱

گورباچف که بیشتر تحت تأثیر مشاور اقتصاددانش «آگانگیان» ارمنی بود، در دوران زمامداریش تنها سرزمینی که به خاک و خون کشید، شهر باکو بود که این جنایت به ژانویه سیاه معروف است. وی با این اقدام جنایتکارانه‌اش، سیاست تبعیض‌آمیز پیشینانش را به اوج رساند.

رضا دقتی، خبرنگار عکاس مقیم پاریس که تیریزی‌ی الاصل است، با تلاش کم‌نظیری، حقایق این فاجعه خونبار را به گوش جهانیان رساند. گزارش او از این کشتار مانند یک رمان و حتی نمایشنامه هالیوود است، ولی با سناریوی حقیقی. «بتی بلیر» سردبیر مجله «آذربایجان اینترناشنال» می‌نویسد:

«آذربایجانی‌ها آن را ژانویه سیاه می‌نامند و آن زمانی بود که تانک‌ها و نیروهای شوروی،

۱- فصلنامه مطالعات تاریخی-پیشین

اخبار این جنایت در جامعه بین‌المللی
جلوگیری نمایند.

«اما دو استثنای قابل توجه در این میان
وجود داشت: «میرزاخزر» و گروه کوچک وی
در «رادیو آزادی» که اخبار روزانه را درباره
باکو پخش می‌کرد، و کوشش‌های خبرنگار
عکاس معروف دنیا «رضا دقتی»^۱.
اسعد طه گزارشگر نشریه «العالم» در این
باره می‌نویسد:

«در یازدهم فوریه ۱۹۸۸، ارمنستان
ادعاهای آزمندانه خود را در مورد قره‌باغ و
الحاق آن به ارمنستان از سرگرفت. در این
رابطه تظاهراتی در «خان کندی» مرکز قره‌باغ
به راه افتاد که به برخورد میان آذری‌ها و
ارمنی‌ها منجر شد و به طرفین نیز تلفاتی وارد
آمد. برخوردها به مدت دو سال ادامه یافت. در
ژانویه ۱۹۹۰ همراه با افزایش خشم عمومی
علیه شورای عالی و ارتش روس و نیز رهبری
گورباچف که همگی از طرف ارمنی حمایت
می‌کردند، در باکو با نادیده گرفتن حکومت
نظامی، تظاهرات عظیمی به راه افتاد که همه
چیز را به تعطیلی کشاند.

«به دنبال آن در ۲۰ ژانویه، جهان شاهد
یکی از خونبارترین کشتارهای جمعی ارتش
روس گردید که با حمله به باکو، مردم مسلمان
آن جا را که خواستار آزادی‌های اساسی و
حفظ سرزمین خود یعنی قره‌باغ بودند، هدف

قرار داد. یک شاهد عینی در این خصوص
می‌گوید:

«تانک‌ها با تخریب موانعی که مردم بی‌گناه
در پشت آن پناه گرفته بود، وارد شدند. آن‌ها
به همه سو آتش می‌گشودند، هر کس که در
سر راهشان بود، زیر می‌گرفتند و به پنجره‌ها و
منازل مردم، به هر خانه‌ای که چراغش روشن
بود، حتی به ماشین‌های امداد و پزشکان که
برای نجات آمده بودند، آتش می‌گشودند...

«این بار باز تبلیغات غرب جانب ارمنی‌ها
را گرفته بود که به عنوان مهمان به قره‌باغ آمده
وکنگر خورده و لنگر انداخته و اینک با افزایش
تعدادشان خواستار جدائی شده بودند. غرب
اینان را شهروندان تحت اشغال که خواستار
آزادی و استقلال است، معرفی می‌کرد و
آذربایجان را که صاحب‌خانه و تاریخ این
سرزمین بود، به عنوان اشغالگر بی‌رحم (!)
قلمداد می‌نمود. این‌گونه بود که مخالف
سیاسی مشهور روس، سخاروف اشک تماش
ریخته و می‌گفت: «درحالی که جهان به سوی
صلح و آزادی می‌رود، بعضی‌ها در آذربایجان
خواستار بازگشت به اسلام شده‌اند!» همو ناله
سر داده بود که «ای ارمنی‌های متمدن و آزاد
اندیش! آذربایجانی‌ها در حق شما اعمال
ننگینی روا داشته‌اند»!!

۲- العالم- شماره ۴۲۶ (۱۱ آوریل ۱۹۹۲)- ترجمه

هادی در روزنامه سلام ۱۳۷۱/۵/۶

۱- تریبون- شماره ۶ ص ۱۳۱

Azərbaycan Şivələrində Qədim Mənsubiyyət və Şəxs Formaları

M. Ə. Məmmədov (Doçent)

Bakı Dövlət Universiteti

Quzey Azərbaycan keçmiş sovet rejimindən və ideologiyasından azad olduqdan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Yeni yaranmış müstəqil dövlətin ideologiyasında dilimizin ümumtürkoloji baxımdan öyrənilməsi önəmli yer tutur. Azərbaycan dilçiliyinin çağdaş inkişaf səviyyəsi Azərbaycan dili tarixinin başlıca mənbələrindən biri kimi güney və quzey şivələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi prosesinin başa çatdırılmasını zəruri etmişdir.

İran Azərbaycan şivələri barəsində respublikamızda və onun sərhədlərindən kənarında K. Foy, H. Ritter, M. Amirpur (Almaniya), S. Şapşal (Polşa), V. Monteil (Fransa), K. Haneda, Ə. Gəncəli (Yaponiya), M. Ə. Məmmədov (Bakı) və başqa alimlərin nəzəri və praktiki xarakterli tədqiqat işləri çap olunmuşdur.

T. Hacıyev, N. Cəfərov və N. Xudiyev kimi tanınmış dilçi-alimlərin araşdırmaları Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunun çağdaş durumu barədə dolğun təsəvvür yaradır. Ədəbi-bədii dil nümunələrindən, aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin müxtəlif şivələri mövcuddur və onlar doqquz qrupda təsnif olunur:

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay
2. Şimalda: Mərənd, Əhər
3. Şimal-qərbdə: Xoy, Makı
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərayan
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal
6. Cənubda: Sayınqala, Sakkız
7. Cənub-qərbdə: Söyüqbulaq, Sərdəşt
8. Cənub-şərqdə: Zəncan (Xəmsə)
9. Qərbdə: Urmiyə, Salmas.

Güney Azərbaycan şivələri qədim xüsusiyyətlərlə zəngindir. Bir məqalədə onların hamısını əhatə etmək qeyri-mümkündür. Burada bir neçə qədim qrammatik xüsusiyyət barədə müfəssəl məlumat verməyi nəzərdə tutmuşuq:

Təbriz şivəsində (mənsubiyyət kateqoriyasının) I və II şəxsin cəmində mənsub əşya bəzən şəkilçi qəbul etmir. Məs.: *bizim qız, bizim məhəllə, sizin qız, sizin oğlan* (Təb.) və s.

Azərbaycan dili şivələrinin şərq və qərb qruplarında I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə, süzün öy* (B.), *bizini inek, süzün yerrər* (Lən.), *bizim bağ, sizin uşax* (qər.), *bizin öy, sizin binə* (Gəd.) və s.

Bu hadisənin izlərinə Müasir Azərbaycan danışıq dilində I və II şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə. Dəmirçizadə belə izah edir: "Əgər birinci tərəf I və II şəxsin cəmini bildirən əvəzliliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümumiləşə bilən bir əşyanı ifadə edərsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mənsub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmərsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz (5, s.207). Bəzi türkoqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər" (6, s.58; 10, s.88).

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (*menin keçisi, senin keçisi, honun keçisi, məni qonax, bizim inek* və s.) qeyd olunan fikirlərin əsassızlığını göstərir. Dialektoloji nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, Karaim, Qaqauz, Qumuq, Başqırd, Çuvaş, Xakas, Türk, Qaraçay-Balkar və Türkmən dilinin dialektlərində I və II şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər Türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bu forma I və II şəxslərdə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilindən daha çox danışıq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf – lar, -lər cəmlilik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə çarpdırır; məs.: - *Süzün evləri təzə tikəndə məni basdıran yərdə kərpic kəsdilər* (qb.).

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar; məs.: - *Bizin sü atı turuk, azukı yok erti* (Gültikin, Böyük abidə, 39-cu sətir); - *Dəstursıza yağışa girmək bizim eldə eyb olur* (KDQ); - *bizin ew*, "bizim

ev", – *mening tawar çatışdı* "mənim malımı satmaqda yardım etdi (M. Kaşğari). *Bizim yerdən gəlirsən bir xəbər ver aşinalardan* (Füzuli).

Bu xüsusiyyəti, Rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar Rus dilinin təsiri hesab edirlər. N. K. Dmitriyev bu xüsusiyyətin Rus dilinin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir (7, s.34).

Quzey Azərbaycanın Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: Saxur, Ləzgi, Avar və İnciloylar yaşayırlar. Saxur dilində danuşanlar qax rayonunun Qum, Çinarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqataların Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə Saxur dilində danuşanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm, senin kitab, honnarın ev* şəklində işlədirlər. Bəzən bunun Saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala – Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər (1a, s.14-16), bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir Türk dillərində və onların şivələrinin əksəriyyətində də işlənir. Yuxarıdakı fikrin müəllifi bu xüsusiyyətin arealını müəyyənləşdirə bilmədiyindən yanlış qənaətə gəlmişdir.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (*menin er*) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış Türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfo-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də III şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsa da, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr, haqq, gün, il, iy, altın, say, çox, bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: - *Sifdə ilisi üç manat yarım alıllar*; - *Gələn günüsi gördüm Pirqadiri*; - *Çörex¹ yapıllar un iyisi ma gəlir* (Ş.); - *İydənin iyisi çox yaxşı olar*; - *Həmzə müəllimin annısı ennidi* (qər.) və s.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb, qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: *Bu bitiq bitiqmə atısı Yollığ tiqin* "Bu yazını yazan qohumu Yolığ tiqin" (Gültiqin ab., cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan "Kitabi-Dədə qorqud"da bu xüsusiyyət müşahidə olunur. Məs.: - *Bin, söylərsən, birisini quymaz*, - *Ərin, sözünü qulağına qoymaz*; - *Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm*, - *dedi* (KDQ,

s.33, 55). Bu xüsusiyyət Şərqi Türkünstan mətnlərində və qədim Özbək dilində say və əvəzlilərdə qeydə alınmışdır (19, 99; 18, s.116). III şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi Türk dilinin dialektlərində (20, s.63, 85), Qaqauz dilində (13, s.112), Türkmən (1, s.302), Karaim (12, s.138), Tatar dilinin dialektlərində (2, s.40), Özbək və Yakut dilinin dialektlərində (17, s.74), isim və saylarda geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs şəkilçili *atası, anası, babası, nənəsi, əmisi* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılır. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən "dal" sözü Güney Azərbaycan şivələrində "dali" formasındadır. Yəni -ı şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz III şəxsə saitlə bitən sözlər kimi -sı şəkilçisi qəbul edərək "dalısı" şəklində işlənir. Bu söz "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda da III şəxsə "dalısı" şəklində işlənmişdir; məs.: *İki dalısının üstünə buğanın (köpük) durdu; ... iki dalısının arasında urub yıxdı* (KDQ, s.36) və s. Bu sözə M. Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:

*Heydərbaba, dağın, daşın sarəsi;
Kəhlik oxur, dalısında fərəsi...*

Bu tipli faktlara digər Türk dillərində də rast gəlmək olar; məs.: *annı* "alın", *qunu* "ad günü", *koynu* "sinə", *kutusu* "qutu" (Qaqauz), *erdi* "dodaq", *purdu* "burun", *kardi* "mədə" (Şor.) [17, s.75]. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitlə bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və Kərkük şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük, təsirlik və yiyəlik hallarda "n" əvəzinə "v" ünsürü işlənir; məs.: *babavun, başuva, bacuva, işüvi, əlüvi* (Təb.), *inegüvün, inegüvə, inegüvi, künnegüvün, künnegüvə, künnegüvi, künnegüvüzün, künnegüvüza, künnegüvüzi* (Qb.), *başuvun, başuva, başuvu* (İm.), *kitabuvun, kitabuva, kitabuvi* (Dər.), *nənüvin, nənüvə, nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun, ömrüvə, anuvi* (Kər.) və s.

Güney Azərbaycanlı adiblərin əsərlərində -v ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

*Bağla belüvə qeyrəti, namusu, həyanı
Sat qəddarani, hacəti neylərsən, əmioğlu? (Möcüz)*

*Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin,
Yurdumuza, yuvamıza yetirdin,
Yusifivi uşaq ikən itirdin... (Şəhriyar)*

*Səni o qədərlik dost tuturam ki,
Hər zaman sataşır gözüüm gözüvə. (Səhənd)*

H. Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, n>v hadisəsini Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir (11, s.39-40). Bu xüsusiyyət n~q//ğ~v səs uyğunluğu əsasında meydana çıxmış, XVI əsrdən müasir dövrdək Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız -n şəkilçisi işlənir; məs.: *babasın, baxçasın, corabın, şalın (Təb.), atasın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin, qunağın, atasın, quzusın, ləmpəsin, künnəgin, güzün (Qb.), atın, qolın, nəvəsin, ütisin (Muğ.), adın, küpəsin, vedrəsin (Ş.), əmisin, babasın, atasın (Zən.), yarisın, duzun (Dər.), oğlun, ayağın (Kər.)* və s.

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: - *Olurıpan türk bodunun ilin törüsün tuta birmiş* "Onlar xan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar"; - *Türk beqler Türk atın ıtı* "Türk bəyləri türk adını unutdular (Gültiqin abidəsi, I, VII sətirlər); - *Er atın çapındı* "Adam atını qamçıladı"; - *Ol saçın tarandı* "O, saçını daradı" (M.Kaşğari).

-*Başın qaldırdı, yılabıdağ gözin açdı; qara polat uz qılıcın belinə quşandı; Ol zəmanda oğul ata sözün iki eləməzdi (KDQ).*

Ətməgin balla yey. (Oğuznamə)

*Halun xoş dut, əya olduq həlak.
Yusifün çün aldilər könlün ələ. (Yusif və Züleyxa)*

*Daş alubani dilbər könlüm şişəsin atar,
qarşu tutaram şişə, bilmən qala ya sinə;*

*Çünkü Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətin,
Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarinə.* (Nəsimi)

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,
Həqqin qüdrətlərin biz yad edəlüm.* (Dastani-Əhməd Hərəmi)

*Qəməsin sevdin, könül, canın gərəkmezmi sana?
Tiğə urdun cismi-üryanın, gərəkmezmi sana?* (Füzuli)

*Şu dəmdən kim, sənin gördüm cəmalın,
Giriftar olmuşam yüz min bəlayə.* (Xətai).

*Baxdım ətvərinə – bir tülək tərlən,
Baxışın görəndə mən oldum heyran.* (Vaqif).

Bütün qıpçaq tipli türk dilləri ailəsində və Tuva, Sarı-uyğur, Şor dillərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - n şəkilçisi işləkdir.

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən -ın, -in, -n şəkilçisi iki hal – yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində -n təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir; məs.: - *Başım iyəsi olsaydı, meni də çaya salallar* - Babam qənnadı tükəni vardı Təbrizdə (Təb.); - *Dişim ağrisinnən sərənət yatmamışəm* (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm yaşı sawrukur kudhı akar...* "Gözümün yaşı sovrularaq aşağıya axar"; *ewim tuşi, "evimin qarşısı"* (M.Kaşğari); - *Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz? – dedi* (KDQ); - *Mənim könlüm anlara çox rəğbəti var* (Şühədanamə).

Şahənşah dedi: ey anım parası. (Dastani-Əhməd Hərəmi)
Gözlərim gəmissi ləngər saldı qan dənizinə. (Q. Bürhanəddin)

Gedəli sən yıxıldı könlüm evi.

(Kişvəri)

Bu könlüm təxtinə sultandır, ey dust.

(Xətai)

Könlüm odu qaldı yanə-yanə.

(Füzuli, II ., s.37)

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi əksər məqamlarda işlənmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Tədricən cümlədə sözlər arasında idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaıkləşmiş, şivələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Şəxs kateqoriyasının III şəxs cəmində -lar, -lər şəkilçisinin əvəzinə -la, -lə formasının işlənməsi Güney Azərbaycan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu şəkilçiyə məhdud kəmiyyətdə Dərbənd, Zəngibasar, Qax və Meğri şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.; *aşixla, cəvizlə* (Meğ.), *doxdurra, moşinnə* (Dər.), *babadıla, nənadilə* (Zb.) və s.

-la, -lə şəkilçisi XIV-XIX əsr Azərbaycan klassiklərinin dilində fellərlə işlənmişdir:

Püstəni səvəllə cümlə mərdən

Sürtəllə məni məzari yara.

(Füzuli)

Çünki bunlar olubla divana

Bizə bir şah gərəkdi fərzana. (S.Ə.Şirvani)

-la, -lə formasının -lar² şəkilçisinin r səsi düşmüş variantı və ya müstəqil şəkilçi olması mübahisəlidir. Bəzi müasir Türk dillərində və şivələrində sonor r samiti tələffüzdə daha çox düşən səslərdəndir. Azərbaycan dili şivələrində də r səsinin düşməsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə təzahür edir. Bu səsin düşməsi nətiəsində üçünü şəxs xəbərlilik və kəmiyyət şəkilçiləri -dı¹, -la² şəklində işlənir. -la, -lə formasının klassiklərin əsərlərində və müasir Türk dillərində məhdud arealda işlənməsi, ədəbi dildə sabitləşməməsi onun danışıq xüsusiyyəti olmasını söyləməyə əsas verir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

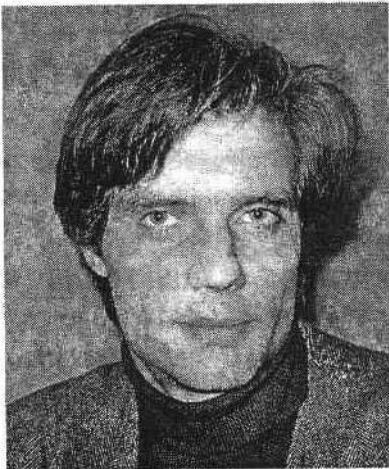
1. Amansarıev, J. *Türkmen Dialektologiyası*. Aşqabat, 1970.
2. Abdullayev, M. *Saxur Uşaqlarının Nitq Nöqsanları: Onları Necə Aradan Qaldırmalı? // "Ana Sözü" jurnalı, 1993, №1-6.*
3. Axatov, Q.X. *Tatarskaya dialektologiya*. Ufa, 1979.
4. Baskakov, N.A. *Severnıe Dialekti Altayskoqo (Oyrotskoqo) Yazıka*. Moskva, 1966.
5. Baskakov, N.A. *Noqayskiy Yazık i Ego Dialekti*. Moskva-Leninqrاد, 1940.
6. Dəmirçizadə, Ə. *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı*. Bakı, 1962.
7. Dmitriev, N.K. *Qrammatika Başkırskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrاد, 1948.
8. Dmitriev, N.K. *Kateqoriya Prinadlejnosti//Issledovaniə po Sravnitelğnoy Qrammatike Törkskix Yazıkov*. Ç.2. Moskva, 1956.
9. Əzizov, E. *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*. Bakı, 1999.
10. İsxakov, F.Q., Palğmbax A.A. *Qrammatika Tuvinskoqo Yazıka*. Moskva, 1961.
11. Kononov, A.N., *Qrammatika Sovremennoqo Uzbekskoqo Literaturnoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrاد, 1956.
12. Mirzəzadə, N., *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*. Bakı, 1990.
13. Musaev, K.M., *Qrammatika Karaimskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
14. Pokrovskaya, L.A., *Qrammatika Qaqauzskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
15. Ramstedt, Q.I., *Vvedenie v Altayskoe Yazıkoznanie*. Moskva, 1957.
16. Serebrennikov, V.A., Hacıyeva, N.Z., *Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası*. (Tərcümə edən: T.Hacıyev). Bakı, 2002.
17. Şirəliyev, M., *Azərbaycan Dialektologiyasının əsasları*. Bakı, 1967.
18. Şçerbak, A.M., *Qrammatiçeskiy Oçerk Yazıka Törkskix Tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnoqo Turkmenistana*. Moskva-Leninqrاد, 1961.
19. Şçerbak, A.M., *Qrammatika Starouzbekskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrاد, 1962.
20. Şçerbak, A.M., *Sravnitelnaya Qrammatika Törkskix Yazıkov*. İmya. Leninqrاد, 1977.
21. Vekilov, A.P., *Turetskaya Dialektologiya*. Leninqrاد, 1973.

İxtisarlər

KDQ - Kitabi-Dədə Qorqud; B.-Bakı, Dər. - Dərbənd, qər.-qərb, Qb.-Quba, Gəd.-Gədəbəy, İm.-İmişli, Kər.- Kərkük, L.-Lerik, Lən.-Lənkəran, Muğ. - Muğan, Nax.-Naxçıvan, Meğ.- Meğri, Ş.-Şəki, Təb.- Təbriz, Zb.-Zəngibasar, Zən. Zəngilan.

ALEXANDER CHODZKO
AS THE FORERUNNER OF UNVEILING
THE AZERBAIJANI CULTURE IN THE WEST

Ihar Lalkoŭ,
M.A., History,
Center for East European Studies,
Warsaw University

One shouldn't underestimate the role of the scientific activities of Alexander Chodzko (1804-1891)¹ in the unveiling of the Azerbaijani culture in the West, and in that way, in the history of development of the Azerbaijani nation.

Alexander Chodzko, native of Kryvichy (today a small town in Miadziel region of the Bylorussia) was son of the famous Polish-Bylorussian-Lithuanian public figure and writer – Jan Chodzko-Borejka; alumnus of Vilnius University, poet and friend of the famous poet Adam Mickiewicz. In 1829 he graduated from the Institute of Oriental Studies that was attached to the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire in Saint-Petersburg, with the specialization: Persian and Arabic

---

¹ The life and works of Chodzko are still waiting for serious research. For more information about biographic facts see: Chmielowski P., "Chodźko Borejko" in *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, T.XI/XII, Warszawa, 1893-1894; Zdziechowski M., "Aleksander Chodźko" in *Album biografii zasłużonych Polaków i Polek w. XIX*, T.1, Warszawa, 1901; Michalski J., "Chodźko Aleksander" in *Sto lat myśli polskiej*, T.3, Warszawa, 1907; Płoszewski L., "Chodźko Aleksander Borejko" in *Polski Słownik Biograficzny*, T.3, Kraków, 1937 etc.

languages. From 1830 until 1844, he worked as a Russian diplomat, mainly in Iran, chiefly as the consular attache in Rasht – administrative center of the province of Gilan. The important part of his official activities was consecrated to extensive travelling not only round Iran, but also in the Caspian regions belonging to the Russian Empire. He used these opportunities for collecting empirical materials for the future publications on the subject of the language, the culture and the folklore of Caspian peoples, including Azerbaijanis (Iranian Turks in the contemporary terminology).

Chodzko started to publish results of his researches after retirement, when he settled in Paris, working for some time in the Eastern Department of the French Ministry of Foreign Affairs and then lecturing for 26 years (1857-1883) in the *Collège de France*. His publications (mainly in English and French) brought to him world recognition as one of the best specialists of the Orient.

The Azerbaijani theme was central to his scientific work. Probably an important role in all this was played by his main teacher with Azeri origins in Saint – Petersburg, Mirza Jafar Topchibashov, a famous Russian expert in oriental studies. He started to work on it even before the “Paris period” of his life, when his ethnographic tales from the travels in Azerbaijan were published in 1830 – 1833 in Russia on the pages of *Tygodnik petersburski* (‘Petersburg Weekly’) and ‘Literary Newspaper’. The reader of these essays could build an idea of the Azeri way of living and traditions, an idea of the richness of their culture. Here in particular we could quote the legends of the Maiden Tower and the ‘Legends of Aristotle and Plato’. As far as the records are concerned, Chodzko’s one happens to be the only known record of this widespread legend, well known at his times. The legend is still subject of analysis in the works of contemporary experts in Azeri folklore. Thanks to the Chodzko’s essays one can imagine what Baku and the life of its inhabitants were at the beginning of 1830’s (according to the researches there were 1200 houses and 5000 inhabitants). Admiring the art of Baku’s craftsmen or the abilities of six-year-old boy Jamil, who at this age was able to write ‘quite decent poems’, Chodzko, at the same time, shows his surprise from the fact that among ‘the decent people’ (bearing in mind the local aristocracy) there are so many *ignoramus*, who do not realize the meaning of the monuments of the past, that deserve to be respected by descendants’. From these essays one could also learn about the fire-worshippers that used to live in Baku and about their rich library, which was burned in 1826, during the Russo-Persian war.

However, his most important contribution to the unveiling of the Azerbaijani culture in the West was a book published in English in London in 1842 for *The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland* (переиздана в 1971 г. in New York). The book has a comprehensive title "*Specimens of The Popular Poetry of Persia, Encountered in The Adventures and Improvisations of Koroglou, The Bandit Minstrel of Northern Iran; and The Songs of The People Inhabiting The Shores of The Caspian Sea, Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes, by Alexander Chodzko*". The book contains 13 *medjlis* (parts) of the epos "Koroglu", collected orally by Chodzko based on the narrations of the Azerbaijani *Ashiq Sadiq*, containing Chodzko's comments.

To my information, this must be the first ever translation of Azeri literature into English. Moreover, Chodzko's work contributed considerably to further popularity of this literature. A year later, in 1843, in Jena appeared its full translation into German, titled "Specimens of The Popular Poetry ...", by O. Wolf². Also in 1843 "Adventures and Improvisations of Koroglu" were already available to the French readers, thanks to the French translation, published in "La Revue indépendante" and another separate reprint version of the annual³. There are many reasons to believe that the author of the French translation of Azeri epic was also Alexander Chodzko. Later on, the text from "La Revue indépendante" became the basis, upon which the famous writer George Sand built the French version of the legend with an epic character. Based on Chodzko's London book, S. Peno accomplished also the first translation of "Koroglu" into Russian, in the first half of the 19th century in Tbilisi.

Thus, thanks to the academic work of this Bylorussian scholar, west European scientists and the public had a possibility to familiarize themselves, for the first time, with the national literature of Azarbaijan, translated into the main European Languages.

---

² *Die Abentheuer und Gesänge Korroglus, des Räubers und Dichters. Ein persischer Volksroman. Aus dem türkisch-persischen original wörtlich in das Engl. übersetzt von A. Chodzko. Deutsch von O.L.B. Wolf, Jena, 1843.*

³ *Les aventures et les improvisations de Kourrouglou, recueillies en Perse (Extrait de la Revue indépendante), Paris, 1843.*

وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی و اؤخوجولارینا مۆراجیعت

حۆرمتملی یازیچیلار و اؤخوجولاریمیزدان اؤز مقاله لرینی حاضیرلادیغی زامان آشاغیداکی قئیدلره دیقت یتتیرمه لرینی خواهیش اندیریک:

۱ - مقاله لر ایستاندارد A4 کاغیذی نین بیر اوزونده اؤخوناقلی شکیلده یازیلما لیدیر.
۲ - باشلیقدان سؤنرا، مقاله نین خۆلاصه سی و آچار سۆزلر (مقاله نین مضمونونو تمثیل ائدن اساس کلمه لر) درج اندیلمه لیدیر.

۳ - بۆتون یازیلار اؤرتوقرافیک قۇراللار اساسیندا تنظیم اندیلمه لیدیر.

۴ - تۆرک دیلینده یازیلان مقاله لر مۆطلق آذربایجان ادبی شیوه سینده اؤلما لیدیر.

وارلیق درگیسی باشقا تۆرک دیللی خالقلارین ادبی نایلیت لریندن و اونلارین سۆز خزینه سیندن مۆعین درجه ده و آذربایجان شیوه سینین پۆزماساق و خالقین دیلیندن قۇپماماق شرطی ایله فایدالانماغی ضروری حساب اندیر، آنجاق آذربایجان دیلی نین اؤزونه مخصوص شیوه لرینی و گۆزللیکلرینی قۇروماغی اؤز باشلیجا وظیفه سی حساب اندیر. باشقا تۆرک دیل لرینی و شیوه لرینی و اونلارین فۆلکلورونو آراشدیرماغا حصر اولموش مقاله لر طبیعتاً بۇ فایدان ایستیثنا اندیلیر. درگیمیزه چاتان بۆتون مقاله لرین مۆکلفلرینه تشکۆروموزو بیلدیرمکله برابر، لازیم گلینجه اونلاردا ایشلنن بعضی کلمه لر یا عیبارت لری آذربایجانلیلاشدیرماق حاقینی اؤزوموزه ساخلا بیریق.

۵ - یازیچی نین آدی، آدرسی و تلفون نومره سی و مۆمکونسه عکسی مقاله نی مۆشایعت انله مه لیدیر.

۶ - ایمكان اولدوغو حالدا مقاله Word بیلگی ساییار برنامه سی ایله حاضیرلانمالی و بیر دیسکت اۆزینده وارلیغین دفترینه چاتدیریلما لیدیر.

وارلیق درگیسی لازیم گلینجه مقاله لر قیسالتما و ایصلاح ائتمه حاقینا مالیک دیر.

دۆرلی امکداشلیغینیزا گۆره تشکۆروموزو بیلدیریریک.

وارلیق درگیسی

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اولماق ایستهین عزیز وطنداشلاردان ایللیک آبۇنە پۇلونو (۲۵۰۰ تۆمن) آشاغیدا قئید اندیلین
حسابا یاتیریب، بانک قبضینی بۇ فۇرم ایله یاناشی وارلیغین دفترینه گۆندرمه لری خواهیش اولونور:
حساب نۆمره سی ۲۱۶۳ (دکتر جواد هیئت)، بانک ملی، شعبه دارپوش، تهران، خیابان بهار
آبۇنەین آدی و سۆی آدی .....
آدرس.....
پۇست کۆدو..... تلفون نۆمره سی.....

وارلیق درگیسی

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و یا
خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶
حۆرمتملی آبۇنهلریمیزدن قاقادان قالان بۆرجلاریسی اۆدهمه لری خواهیش اولونور.

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبان ترکی و فارسی

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: ابراهیم رفر

چاپ گلبان

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و یا

تهران، خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafrat

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

E- mail: varliqinfo@yahoo.com, varliq@ocaq.net